

STUDIA LITTERARIA

COMMUNICATIONES INSTITUTI HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM IN UNIVERSITATE SCIENTIARUM
DEBRECENIENSI DE LUDOVICO KOSSUTH NOMINATA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK KÖZLEMÉNYEI

TOMUS II.

REDIGUNT:

J. BARTA et I. BÁN

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST

1964

STUDIA LITTERARIA

COMMUNICATIONES INSTITUTI HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM IN UNIVERSITATE SCIENTIARUM
DEBRECENIENSI DE LUDOVICO KOSSUTH NOMINATA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM MAGYAR
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK KÖZLEMÉNYEI

TOMUS II.

REDIGUNT:
J. BARTA et I. BÁN

1964

Barta János

KIFEJEZŐ FUNKCIÓ ÉS KIFEJEZŐ STÍLUS

Arról az utamról, amelyet 1962 őszén az NDK-ban tettem, egy csomó művészi benyomást őrzök. Láttam a berlini Friedrichstadt-Palastban a lenin-grádi balettet; néhány táncjáték megragadt emlékemben: A vadász és a madár, A pletyka — főként pedig a Haldokló hattyú. „Lehet-e meghalni seb-
ben?” — ezt a költői kérdést idézték föl a művésznő mozdulatai, a halálosan sebzett madár ritmikus vergődése, lassú összeomlása, — majd végső elpihenése. Akkor már én magam egy kis bántást hordoztam magamban: a művészi visszatükrözésről írt cikkem végén felújítottam egy régi esztétikai megkülönböztetést, s azt javasoltam: ha általában a művészetben a valóság visszatükrözéséről beszélünk, ne vonjunk mindent egy kalap alá, vegyük észre, hogy a visszatükrözésnek változatai vannak — s a legfőbb két változat; az ábrázolás és a kifejezés. Ábrázoló és kifejező funkcióról már évek óta beszéltem egyetemi (esztétikai) előadásaimban. Ezt a javaslatomat komoly helyen elég nyersen utasították vissza, olyan okfejtéssel, amely inkább belemagyarázásnak érzik. Nos, a berlini előadás, a hattyú haldoklásának csodálatos látványa után, amikor odáig jutottam, hogy kezdtem a látottakat fel is dolgozni, furcsa kérdéseket tettem föl magamnak: Vajon a táncjáték komponistájának, s a művésznőnek, aki életet vitt a szerepébe, mi is lehetett a szándéka? Vajon azt akarta ábrázolni: hogyan hal meg a sebzett hattyú — gondolva, hogy ilyet a nagyvárosok közönsége természetesen manapság úgyse láthat? Vagy más szándék, más mondanivaló rejlett az alakítás mögött? Gondolnunk kell a haldoklás jelenetének radikálisan más közegbe való átvetésére is: a szép emberi test szép mozdulatain át kell annak tükröződnie, zenekísérettel, — a jelek, eszközök, amelyek a mondanivaló szolgálatában állnak, közvetlenül nem utalnak a természeti folyamatra, — s kérdés: nekünk is, minden nézőnek ugyanazon folyamat jutna-e eszünkbe, ha a programbeli megjelölés vagy elnevezés nem utalna rá nyomatékosan?

Ugyanez az utazás néhány nap múlva megint olyan élményeket adott, amelyek nem hagyták elaludni esztétikai töprengéseimet. Haiduk rostocki professzor vezetésével ellátogattam Güstrow-ba, ahol Barlachnak, a német expresszionizmus legjelentősebb szobrászának egykori lakóházában, valamint egy kápolnaféle épületben műveinek emlékmúzeuma van. Barlach műveit addig

csak fényképekről ismertem, nem is sokat, s most ott sétálgattam közöttük, szemtől szembe. Igen, a művész anyaga itt már naturalisabb és jelszerűbb volt — azért mégis a művészi léggör, amelybe kerültem, rokonnak éreztem azzal, amelyet a balett látványa keltett bennem. Képről ismertem, itt láttam a két *Koldusasszony* című szobor egyikét. Különös! A faszobor guggoló nőalakot ábrázol, előrenyújtott keze csaknem naturalisztikusan ki van dolgozva — de a ruha már erősen stilizált, s a nagykendővel beborított, alázatosan legörnyedő fejnek nincsen arca — a távolról szemlélő számára láthatatlanul, a fának az arcra eső része lapszerűen le van vágva. Eszembe jutott a másik koldusasszony-szobor is: a testtartás még görnyedtebb és guggolóbb, az üres kéz előrenyúlása kiemeltebb, a fejet és az arcot teljesen köntös borítja el. Az arc eltakarása nyilvánvalóan valami személytelenségre utal, nem egy bizonyos koldusasszonyt keresünk a szoborhoz modell gyanánt — a koldulásnak szinte az érzékletessé vált fogalmát, a végletes könyörgést, megalázottságot és kiszolgáltatottságot látjuk magunk előtt.

Ahogy aztán utóbb a látottakon töprengtem, régebbi emlékképek is támadtak föl bennem. 1927 tavaszán látiam Magdeburgban egy nagyarányú német színháztörténeti kiállítást; a kicsinyített modellben bemutatott színházképek százait nézhette ott az ember. Egymás mellett lehetett tanulmányozni pl. a goethei Faust dómjelenete színrevitelének három változatát. Az első még a meiningeni elvet követte, amely akármilyen darabról volt szó, a környezetet naturalista hűséggel támasztotta fel a színpadon. Margit egy olyan templomban imádkozott, amelyből nem hiányzott a hitelességhez semmi; padok, csillárok, szentképek, színes ablakok igyekeztek a realitás illúzióját tökéletessé tenni. Következett az ún. Stilbühne megoldása — nem sokkal az első világháború előtti időkből. A kor nagy színpadi élménye az volt, hogy a néző illúziójához kevesebb kell, mint valóságos kellékek összehalmozása; a kiemelő válogatás, a jelzés megadja a kellő keretet a színészi játéknak. A templomból itt már nem maradt más, mint félhomályos háttér előtt egy gótikus oszlopköteg alja, térdeplővel és Mária-képpel; a beállításban így volt egy különös, a fantáziát megmozgató perspektíva. Aztán a következő színpadi megoldás, már a háború utánról, nagy eszmei és izlésbeli fordulatról tett tanúságot. Az akkori idők legnagyobb német szcenikusának, Ludwig Sievertnek expresszionista megoldása volt ez. Ő már teljesen lemondott a belső templomi térnek nemcsak az ábrázolásáról, hanem a stilizált jelzéséről is. Szürke fényben egy óriási, durván ácsolt, csupasz fakereszt töltötte be a színpadot, a térdelő Margit parányinak látszott alatta, s a kereszt kissé előre is dőlt, mintha az alája menekülő gyöngye leányra mindjárt rá akarna zuhanni. A néző szorongatóan érezhette a drámai jelenet lényegét: Margit összeroskadását a ránehezülő bűntudat súlya alatt. És ezt talán még jobban is megérezte, mint hogyha valóságos templomnak álcázott színpad tárult volna fel előtte; a színpadtervező csak annyit hagyott meg a szokott rekvizitumokból, amennyi éppen a maga minimumával elég volt a jelenet érzelmi tartalmának hordozására.

Három egymás utáni korszak három megoldásán elmélkedve így teszem föl a kérdést: — számításba véve azt, hogy a meiningeniek és Sievert adják a gyökeres különbözőséget, s hogy annak idején a maguk módján a naturalista

zinpadképben is megtalálták a nézők, amit kerestek — szóval így kérdezem: vajon ugyanazon művészi szándék rejlik-e a két megoldásban? A hitelességre törekvő és a lényegre redukált kép vajon ugyanazon funkciót tölti-e be? Ha Barlach koldusasszonyai mellé realiztikus képmásokat állítanánk, nem éreznénk-e nyugtalanítóan más légkörben magunkat?

Próbáljunk a kérdésre a műalkotás anyaga felől kiindulva választ adni. Az érzéki megjelenítés a művészi alkotás egyik alaptörvénye. A művészet érzékeléses anyagon dolgozik, — ez azonban abban különbözik bármilyen más érzéki adottságtól vagy benyomástól, hogy jelentést hordoz, jellé válik. Minden művészeti ágban megvan a maga jelrendszere: a nyelv, a zenei hangok, szín és vonal a kétdimenziós térben, tapintható anyag vagy emberi mozdulat a háromdimenziós térben. De arra kell ezen az alapon figyelni, hogy a funkció egyenmőségét már a művészi jelek világában sem találjuk meg — nem minden jel képes ugyanarra. A vonal, a szín, a látott világ művészi tükrözője állhat csakugyan a valóság egy darabja helyett; a tükrözésnek olyan jellege van, amelyet reproduktívnak vagy imitatívnek szoktunk mondani. Az empirikus jelleg nemcsak a jelben lehet meg, hanem a belőle felépített műalkotás egészében is, de erről majd később szöveg. Az ellentétes példa: a zenei hang. Úgyszólván semmi reproduktív vagy imitatív jellege nincs; legelőször is azt kell emlékeztetbe idéznünk, hogy maga a zenei hang sem természeti elem, noha érzékeléses, hanem bizonyos viszonyuláson alapuló emberi kiválasztás terméke. A zenétől nyilvánvalóan nem várunk sem festményt, sem elbeszélést vagy leírást. A zenei hang valóságtükröző jellege a zeneelméletet és esztétikát is foglalkoztatja. Szoktak hivatkozni a felvilágosodás-korabeli úgynevezett affektus-esztétikára, amelynek a felfogása szerint a zenének is valamilyen reproduktív jellegre kellene törekednie; a valóságos nyelvhez hasonló zenei nyelvet kívántak; szótárszerű zenei jelzésrendszert a valóság egyes mozzanatai számára (patakcsobogás stb.). Az elmélet terén Diderot száll szembe ezzel az irányzattal a Rameau unokaöccsében; de cáfolja a zenei gyakorlat is. Beethoven hatodik, Pasztorálszimfóniája alcímével: „Emlékezés a falusi életre” — és az egyes tételcímeiben — „Derús érzelmek ébredése a szabadban”, „A patakparton”, „A falusiak vidám mulatozása”, „A vihar”, „Pásztorének”, „Vidám és hálás érzelmek a vihar után” — azt a hiedelmet keltheti, hogy ábrázolni akar bizonyos természeti képeket és jeleneteket. De az ilyen magyarázat ellen már Beethoven óvást emel: ez a szimfónia szerinte is „mehr Ausdruck der Gefühle, als Malerei” (inkább az érzelmek kifejezése, semmint festmény), „amaz érzelmek kifejezése, amelyeket a falu élvezete kelt föl az emberben. Emellett a falusi élet érzelmét is rajzolja”. A zenemű szerzője csak magára az érzékeléssel meginduló élményfolyamatra támaszkodhatik, és nem az abban közvetlenül tükröződő realitásra. A természet hangjelenségei és a zenei képletek közt állhat fenn hasonlóság, a zene utánozhatja a természet hangjait, emlékeztethet rájuk, — de mindez az utánzás, felidézni akarás eltörlődésében és mennyiségben is a zene tágabb élménykifejező jellegével szemben. Ezért járt hamis úton a Debussy-féle *La Mer* kritikusa, aki így akadékoskodott; „Nem hallom, nem látom, és nem is érzem benne a tengert.” Nem, de talán azért nem, mert több imitációt keresett, mint ami a műben benne van.

A két szélsőséges példát csak úgy tudom esztétikai szempontból megérteni és valaminő rendszerbe foglalni, ha visszatérek ahhoz a föltételezésemhez, hogy a valóság művészi visszatükrözésében vannak alapvetően tipikus változatok és lehetőségek. Ilyen, félig poláris, félig egymást kiegészítő lehetőségeknek, változatnak tekintem az ábrázolást és a kifejezést, és ezért beszélek (egyebek közt) a művészet ábrázoló és kifejező funkciójáról.

Ábrázoló funkcióról akkor beszélek, amikor a műalkotás összefüggései párhuzamosak a tükrötetett valóság összefüggéseivel. A műalkotás, az egyes mű az emberen belüli és kívüli valóság strukturális összefüggéseire igazodik; e valóság erői, motivációi és törvényei élnek a műalkotás külön világában is; elemei ugyanazon értelem szerint vannak összefűzve, amely értelem a műalkotástól függetlenül is érvényes. Példa gyanánt elég, ha általánosságban a realista regényre vagy drámára hivatkozom; de a jellegzetes ábrázolási elvet jól dokumentálja a realista festészet is; amikor csak szűkkeblűen értelmezett realizmust kívántunk a festészettől, ezért nyomult előtérbe a zsánerfestészet, az, amit a szélesebb értelmezés hívei novellisztikus festészetnek is szoktak mondani.

A kifejező funkció még nem okvetlenül azonos a természetelvűség alapvető megtagadásával, noha nyilvánvaló, hogy az imitatív-reproduktív elv már nincs korlátlanul érvényben. A „valóság” előbb emlegetett alapstruktúrája megmarad, de anélkül, hogy az absztrakció birodalmába lépnénk, módosul, eltolódik, átídomul, olykor el is torzul. De előbb még próbáljuk magát a „kifejezés” fogalmát élesebb megvilágításba állítani. Ezt a fogalmat és megjelölést nehezen lehetne száműzni az esztétika és a műmagyarázat szókincséből; akár középiskolai, akár egyetemi oktatók aligha boldogulnának nélküle, de nélkülözhetetlen a mindennapi életben is. Bizonyos tehát, hogy olyan jelenségről és fogalomról van szó, amelynek érvénye túlterjed a művészet területén; egyrészt a lélektan és jellemtan, közelebről pedig a szociálpszichológia egyik alapvető kategóriája, amely az emberközi kapcsolatok, emberközi megértés aspektusában jelentkezik. Kifejezésről közelebbi, már a művészetet érdeklő értelemben akkor beszélünk, ha valamely érzéki jelenség belső tartalommal van telítve úgy, hogy ez rajta közvetlenül felfogható, átélhető. Így kaphat belülről jelentést, értelmet az emberi arc, a beszéd, a mozgás — ha valakit lassan-lassan megismerünk, mi mindent tudunk mi- és kivoltáról arcán, beszédén, mozgásán keresztül kiolvasni! Olyasmiket, amiket nem mi látunk bele, hanem felfoghatóan adva vannak, „kiülnek az arcára”. Talán eléggé megmutattam, hogy a „kifejezés” mint széles jelenség meglétét tagadni értelmetlen.

A művészetre, irodalomra alkalmazva ezt a kategóriát, a kört mégis szűkebbre kell vonnunk. Kézenfekvő a fenti okfejtés nyomán az a megállapítás, hogy valamelyes fokú kifejező elem minden műalkotásban van. Ez persze lehet erősen csökkent is, teret engedhet az ábrázoló funkciónak, de teljesen el nem tűnhet. A további elemzés azonban megkívánja a tényállás tüzetesebb felmérését. A közbeszéd, s még a tudósnak az első gondolata is a kifejezés tényét hajlandó szubjektívnek és közvetlennek, tehát határozottan lírai jellegűnek felfogni. Gyulai Pál óta hangoztatja irodalomtörténetírásunk Petőfi lírájának természetes és folytonos önkifejező jellegét. Élményei, benyomásai akadály és gátoltság nélkül ömlenek át műveibe. „Mintha minden csak azért történnék

vele, hogy megénekelje. Mintha minden érzést csak azért érezne át, hogy dalok forrása legyen." Kérdés, vajon az igazi kifejező funkció területén vagyunk-e? Eszünkbe kell, hogy jusson az a művész- és költőtípus, amely számára az alkotás, az önkifejezés kínos küzdelmet, külső és belső gátak áttörését jelenti, ahol a mondanivalónak ellenséges vagy fojtó környezetben kell érvényesülnie. Az ilyen esetekben a művészi kifejezés egyet jelent a vallomással és a megtisztító felszabadítással. Nem azok az igazi vallomásköltők, akik könnyen és nyíltan tudnak önmagukról beszélni (könnyűség és nyíltság persze nem egyértelmű a sekélyességgel), hanem akikben a mondanivalónak a személyiség, a társadalom, a közízlés akadályait kell legyőznie. Ilyen értelemben vallomás jellegű Ady lírájának lényeges része, vagy pl. Szabó Lőrincnek *A huszonhatodik év* című szonettciklusa; a negyedszázados szerelmi viszonyról maga a költő mondja: „A titoknál jobban ölt a leplezés”. A vallomás az egyéniségben sokszor csak félig tudatosan élő mondanivaló kifejezése, titkok megvallása, a belső világnak olykor már a szemérmertlenség határán járó feltárása, amelynek csak a művészi forma ad menlevelet: „Nem mondhatom el senkinek, elmondom hát mindenkinek”. „Szeretném magam megmutatni, Hogy látva lássanak.” Úgy szokták mondani, hogy az író „kiírja magából” a mondanivalót, s a kínzó élményektől való megszabadulás, a „kivállás” régi lélektani tapasztalat szerint megnyugvást, enyhülést, katharizist áraszt az alkotóra és az olvasóra is. A vallomás és a felszabadító funkció közösségi jelentőségét talán nem is kell magyarázni: a nagy társadalmi átalakulásokat megelőző erjedés időszakában a költők és művészek elébe sietnek a társadalomnak, s először adnak hangot annak, ami kimondásra vagy kibontakozásra készen már ott lappang a tömegekben. Ilyen felszabadító irodalmi vihart támasztott Európa-szerte Rousseau, amikor a Nouvelle Héloïse lapjain először szólaltatta meg a kialakulóban levő, a feudalizmus szűk zubbonyában feszengő polgárság új érzésvilágát, az egyéni érzelem, a természetes szenvedélyek vitán fölül álló jogát. Az európai hatást néhány anekdota is őrzi: a mi Kisfaludy Sándorunkat egészen fölkaparja, s még a száraz, fegyelmezett Kantot is annyira kihozza sodrából, hogy késve indul szokott mindennapi sétájára, amelynek pontos idejéhez addig a kőnigsbergiek az órájukat igazították.

Továbbhaladva megint egy ismert tényre kell emlékeztetnünk: a költői vagy művészi önkifejezésnek nem a közvetlen vallomás vagy lírai színezetű élményközlés az egyetlen lehetősége. A művészi jelnek a nyelv, a vonal, a szín, a plasztikus formák területén kettős funkciója van. A nyelvi kifejezés vagy a festmény lehet szigorúan ábrázoló jellegű, — és mégis, ha művészi alkotás, közvetett módon hírt ad, árulkodik alkotójáról is. Másképp hogyan magyarázhatnánk meg azt a különösényt, hogy pl. Shakespeare életrajzából csak a legsoványabb adatokat ismerjük, nincs tőle egy sornyi közvetlen vallomásunk vagy nyilatkozatunk se (ha csak végrendeletét nem vesszük annak) — s mégis az irodalomtörténészek műveinek egymásutánjából, drámatermésének három korszakából kiolvasni vélik — és nem alaptalanul — emberi sorsának és fejlődésének főbb szakaszait? Kínálkozna számos más példa is még; a Tolsztoj-típusú nagyepikusnál is meg tudom fejteni egy adott epikus alkotásával kapcsolatban azt: milyen volt embernek, milyen lehetett a világnézete, akkori életszakaszának

alapvető érzése. A festő-példák még könnyebben kináikoznak, mert az alap-eszköz, a szín és vonal, a jelfunkción kívül sokkal inkább hordoz kifejező-funkciót is, mint a szó vagy a mondat. Esztétikai szempontból persze lényeges a különbség a szándékos önkifejezés — és a művészi egyéniségnek a tárgyias műfajokban és művészetekben is konstatalható jelenléte között; az utóbbi inkább csak színezi az alkotások ábrázoló funkcióját. Tovább kell tehát a kört szűkíteni.

A „kifejezés” esztétikai specifikuma nem azonos a szubjektivitás pusztá kida-lolásával vagy a jelek természetéből adódó közvetett öntükrözéssel. Önálló művészi alapviszonyról van itt szó, amely a valóságtükrözésnek jellegzetes, igazolható változata. A kifejezőség ezen a fokon kell, hogy magában foglalja a valóság (a teljes értelemben vett művészi valóság) megragadásának és művészi megformálásának sajátos módozatát: tehát nemcsak funkciót jelent, hanem szemléletet és stílust is. A speciálisan kifejező művész — gondoljunk a cikkem elején említett példákra — természetesen szintén a valóságot akarja meg-ra-gadni, sőt esetleg éppen az „objektív” valóságot; olykor nagyon is távol áll tőle, hogy önmaga akarjon előttünk pőrén megjelenni. Amikor azonban ő ránéz, a „valóság” átlényegül: az érzéki, szemléleti burok mintegy áttetszővé válik, nem jut önállóan szóhoz vagy érvényesüléshez. Az, ami az egyesben, a jelenségben a mag, a lényeg, a maradandó, pedig lenyűgöző világosságban érvényesül. Persze, könnyű volna rámondani, hogy ez azonos a típusalkotás-sal, s így voltaképpen mindenfajta művészetre érvényes. Nem, a minden művé-szetre érvényes, egyetemes stilizálási elvnek egy különös változatáról van szó, amely radikálisabb a típusalkotásnál. A valóság szemlélet mintegy lehántja a konkrétum burkát, mögéje nyúl, és olyasvalamit ragad meg, ami túl van a konkrét, az egyszerűség, sőt a szokványos értelemben vett típus határán is. A már említett Barlach-példákat megtoldom még eggyel. Güstrowban láttam *Az üldöző* című szobrát. Első pillanatra, szinte megdöbbenően érzik, mit akar mondani — noha valóságos üldöző ilyen testtartásban nem állhatna meg. Valami harcos, fegyveres férfi az; aki kardjával el akarja érni menekülő, még kissé távol levő ellenfelét; nyilvánvalóan végletes bosszú vagy megtorlás vágya űzi, hajtja, sodorja előre — így látunk azután magunk előtt egy furcsa, rövid-szárú T-betűre vagy mérlegre emlékeztető alakot: a test féllábon állva, vízszinte-sen, hosszan előrenyúl, s az előrenyúlást még fokozza a hosszú karral hosszan, vízszintesen előretartott, szürni akaró kard. A szobrász nyilván redu-kálta a valóságot: nem az „üldöző”-t akarta megmutatni, hanem az üldözés, a bosszúvágy-fűtötte lihegés pusztá emberi magatartását. A módszer ugyanez. mondjuk Pechsteinnek *A mentőcsónak* c. festményén: a csónak, az alakok, a hullámok, a képszerkezet csak hordozzák a halálveszélyből való menekülés és a végsőkig fokozott erőfeszítés benyomását — s a kép nyilván épp ezt akarta kifejezni.

Megint ellenvetés merülhet föl: nem teszi-e ugyanezt a klasszicizmus, a maga elvonó-absztraháló típusalkotásával, amely szintén nem szórja valami bőkezűen a konkrétumokat, s a valóságot az „általános emberi”-re redukálja? Nem, nem: az igazi klasszicizmus még mindig valahogy az emberi teljesség szférájában marad: az expresszivitás elszigetel, erősebben elvonatkoztat, s még inkább a

mantiká elszigetelő-felnagyító típusalkotására emlékeztet, mert azt az emberi magatartást, azt a lényegszerű mozzanatot, amelyet a jelenségek mélyén megragad, mindjárt ki is emeli, túlhangsúlyozza, kizárólagos élményi nyomatékkal átja el. Tehát nemcsak a szemléletben rejlik a különösség. A redukció, a lényegre koncentrálás és a valóság-elemek erős stilizálása csak az első lépés — az igazi kifejező stílusban következnie kell a megformálás különösségének: a konkrétumokra vonatkoztatott jelek, kifejezőeszközök felerősítésének, túlfokozásának, túlhangsúlyozásának — épp a kifejezendő lényeg érdekében. E kettő: a mély lényegmegragadás — és a kifejezőeszközök túlfeszítése, lehetőségeik határaig vitele adja a kifejező stílus fő ismertetőjegyeit. A fokozottan élményi szintre emelt lényeg és az ennek szolgálatába állított túl erős kifejezőeszközök olykor fel is lazíthatják a műalkotás formáját — de esetleg meg is maradhatnak éppen az absztrakció révén egy zártabb formaideál keretei között. Arról persze még lehet elmélkedni, hogy az így felfogott és így ábrázolt valóság mennyire szubjektív vagy objektív. Ez a kérdés nyilvánvalóan fölmerül, ha pl. Van Gogh tájképeit nézzük. Honnan veszi, hol látta ő ezeket a gerjedő mezőket, lobogó fákat és kavargó felhőket? Ez a dinamikus természetélmény, az életnek és az élőknek ez a lendülete, a bensőség és az entuziazmus — vajon mind csak belülről, a festő lelkéből sugárzik ki és vetődik rá a természet jelenségeire — vagy ő maga éppen úgy érzi, hogy az életből, a természetből árad ki az a sodrás, amely őt is ragadja magával? Akárhogy van is, mi egyet leszögezhetünk: a „kifejező” művész sem csupán önmagát akarja kifejezni; előtte is nyitva áll a valóság egész birodalma.

Arról, hogy a művészetnek van kifejező funkciója, s hogy van olyasmi, mint kifejező stílus, elsősorban a művészeknek kell tudni — talán ők azok, akik eloszlatják az esztétikusok kételyeit. A következő válogatásban először egy festőt szólaltatok meg. Delacroix naplójában olvasom a következőket (a lapszámok a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatánál 1963-ban megjelent válogatásra vonatkoznak): „A tengeri tájak festői a tengert általában rosszul ábrázolják. Ugyanabba a hibába esnek, mint a tájképfestők. Mesterségbeli tudásukat fitogtatják: portrét készítenek a hullámokról, amint hogy a tájképfestő valójában portrét fest a fákról, a mezőkről, a hegyekről stb. Nem sokat törődnek azzal, hogy mennyire szólnak a képzelethez. A túlságosan kidolgozott apró részletek pedig, még ha hitelesek is, elterelik a képzeletet az ábrázolás lényegétől, a végtelenségről vagy a mélységről, amelyet ez a művészet kifejezhet.” (238. l.) „A hideg pontosság nem művészet. Az igazi művészet lényege a megragadó gondolat, amelyet varázslatosan és nagy hatással fejez ki a művész.” (247. l.) „Bár a növényzet még eléggé zsenge, mégis mióta itt vagyok, jobban értem a fák lényegét.” (187. l.) „A festett alakok és tárgyak tudatunk egy része számára mintha magát az ábrázolt valóságot közvetítenék, de ugyanakkor szilárd hidat kínálnak a képzeletnek a titokzatos és mély élmény felé, amely valamiképpen a formák hieroglifájában jelenik meg.” (175. l.) Poussint mint tájképfestőt „prózaírónak” tartja: képein „a költői vagy expresszív alapgondolat nem ragad meg már első tekintetre.” (102. l.) Az expresszív mondanivaló szubjektív vagy objektív eredetének dilemmáját ő is érzi: mint műélvező: „Ezek az alkotások valószínűleg csak azért tetszenek nekem ennyire, mert saját érzelmeimet is

kifejezik. . . mert sajátos hajtóerejüknek bennem is megvan a forrása.” (175. l.) A művészen már valami túlmutat önmagán: „Rubensben legalább megvan a bátorság, hogy önmaga legyen. Elénk tárja állítólagos fogyatékoságait, melyek az őt is elsőprő erőből fakadnak”. (270. l.)

És most, amikor egy muzsikust szólaltatok meg, erősen válogatnom kell; Liszt leveleiben és prózai írásaiban hemzsegnek az idevágó passzusok. Csak néhány jelentőset fogok idézni, megküzdve azzal a nehézséggel, hogy többnyire hosszú dítirambokból kell kiragadnom őket. (Az idézetek a *Liszt Ferenc válogatott írásai*, Bp. 1959 c. kiadványból valók.)

„Az érzés a tiszta zenében válik testté, — anélkül, hogy mint megnyilvánulásának többi mozzanataiban, a legtöbb művészetben, s főképp a szó művészetében történni szokott, sugarait a *gondolaton* törné meg — anélkül, hogy szükségképpen kapcsolatba lépne a gondolattal. Ha a zene előbbrevaló, mint a többi művészet, s az ember visszaadhatja általa lelkének benyomásait, előnyét annak a legfelsőbb tulajdonságának köszönheti, hogy minden belső indulatot az értelem oly változatos s mégis oly korlátozott formáinak segítségével nélkül tud közölni, amit ezek csak úgy tesznek lehetővé, hogy érzelmeinket megállapítják és leírják. Ezeknek teljes intenzitását közvetlenül kifejezni nem tudják, vagy csak megközelítőleg fejezik ki, mert kénytelenek képekkel vagy hasonlatokkal dolgozni. A zene ezzel szemben egyszerre adja az *érzés erejét és kifejezését*: a szellem megtestesült, megfogható lényegét. Érzékeink által észrevehetően hat át rajtuk, mint a nyíl, mint a harmat, mint valami szellem, megtölti lelkünket.” (I. 330—332.) Természetesen nem azon fordul meg a dolog, hogy Liszt itt is és másutt is a „kifejezés” szót használja; az a fontos, hogy különbséget lát a zene és egyéb művészetek valóságükröztető jellege között. „Ha az instrumentális zene művészetünk csúcának, legszabadabb és legabszolútabb megnyilvánulásának számít, ez csak azért lehetséges, mert bizonyos érzéseknek és szenvedélyeknek olyan kifejezést tud adni, amit a hallgató, akinek lelkét megragadja, vele érez s közben értelme a maga benső élményét követi. . . Minden zenei organizáció ismeri. . . azt a benyomást, amit a szerzőnek instrumentális költemény révén kell átvinnie a hallgatóra; éppúgy tudatosítja a szerző által kifejtett szenvedélyeket és érzéseket és ezeknek modulációit.” (I. 350—51.) „A speciálisan muzikális zeneszerzőnek, aki csak az anyag formai alakítását értékeli, nincs meg az a képessége, hogy új képleteket csikarjon ki az anyagból vagy új erőket leheljen bele. Mert őt semmiféle szellemi szükséglet nem kényszeríti arra, hogy új segédeszközöket találjon; semmiféle izzó szenvedély nem űzi és hajtja, ami napvilágra kívánczik! Azért különösen azok vannak hivatva a forma gazdagítására, tágítására, hajlékonyá tételére, akik csak mint a *kifejezés eszközt* használják, mint *nyelvet*, amelyet a kifejezendő eszmék követelményeinek megfelelően alakítanak”. (I. 352. Valamennyi idézet a *Berlioz Harold-szimfóniája* c., a programzenét tárgyaló vitairatból való.) Hogy a kifejezés mögött mindenképpen izzó szenvedélynek kell-e rejlenie, azt előbb már érintettük; de jegyezzük meg, hogy a kifejezéssel szükségképpen velejár különös, új formanyelv teremtése. És most, éppen e szótól irányítva, iktassunk ide egy másik területről való modern nyilatkozatot: A modern francia film egyik kiválósága szerint a film „fokozatosan eljut oda, hogy egyszerűen kifejező for-

mává válják, mint ahogy minden művészet az volt előtte, különösen a festészet és a regény... Lassankint nyelvvé lesz. Nyelvvé, vagyis olyan formává, amelyben és amely által a művész éppúgy kifejezheti legelvontabb gondolatait, mint legszemélyesebb élményeit.” (Nagyvilág, 1963. IV. sz.) Persze ez a nyilatkozat már közel áll ahhoz a pozícióhoz, amelyet marxista szempontból bírálat érhet; ha mindenfajta művészetet egyszörűen kifejezőnek, kifejezésnek nyilvánítunk, már a századelő idealista polgári vágányára tévedtünk. Én magam éppen azt bizonygatom, hogy a kifejezés a valóságtükrözésnek egyik, de nem kizárólagos változata.

További kutatások könnyen felismerhetik a kifejező stílus jellegzetes eszközeit az egyes művészetekben. Gondoljunk pl. a barokk szoboralakok túlfokozott, eksztázisban hajladozó mozdulataira, sokszor már természetellenes gesztusaira, amelyek épp ilyen voltukban akarnak mondani valamit; kapcsoljuk hozzá a köntösök, drapériák heves, osztentatív beszédét is: a mondanivaló szinte túlmegy a plasztikus anyag lehetőségein.

A festészet nyelve: a szín és a vonal lehet imitativ-reproduktív jel is, és így állhat az ábrázoló funkció és stílus szolgálatában — de ez az ábrázoló jellege csökkenhet is — sőt modern alkotásokban esetleg teljesen hiányzik. Az absztrakt irányzatokat próbálták elvileg igazolni azzal, hogy a festészet „zenei korszakába lépett”; egy másik kijelentés szerint „a szó jel, de nem az a hang és szín”. Nos, nyilvánvaló, hogy a festészetben nagyon is otthon lehet a jel-funkció — ez a jel azonban erősen telítődhet kifejező elemekkel. „Ezzel a vörössel és sárgával a félelmetes emberi szenvedélyeket szeretném kifejezni” — mondja Van Gogh. Delacroix-t figyelmeztették, hogy Medeia-festményén a főalak karja túl hosszú. „Tudom, de benne van a kifejezés.” A színek ritmusa, a színkezelés heve, a vonalak dinamikája érezteti az expresszív jelleget akkor is, ha a festő a természetelvűséget alapjában nem tagadja meg, csak fellazítja.

Hadd vessen most az irodalmár egy röpke pillantást a nyelvnek, a költészet eszközének kifejező lehetőségeire. Vannak persze műnemek és műfajok, amelyek inkább az ábrázoló funkció égőve alá esnek — csak hogy ez is az éppen uralkodó művészeti irányzat kisugárzása: a realizmusban az ún. objektív műfajok csakugyan elsősorban ábrázoló jellegűek —, más irányzatok a prózai epika és a dráma anyagát is telíthetik expresszív elemekkel. Az igazi, szűkebb értelemben vett költészet mindenkor épít a nyelvben eleve adott kifejező lehetőségekre: a hangzásra, a nyelv rétegjellegzetességeiből kiáradó hangulati hatásokra — amelyeket szintén lehet tompítva és felfokozottan használni. Az igazi hatások a szóképzésből, a szóhasználatból, a szószerkezetből, a szimbolikából és a mondatokból varázsolhatók elő. Fő jellegzetességek: a halmozódó tendencia, az ige nagy szerepe, névszók erőszakos igésítése, tömény érzékiesítés és légies, elvont dolgok materializálása. Mutassa ezt meg néhány kiragadott példa: Kemény Zsigmond Tarnóczynéját „nyomról nyomra bal esetek fogják kísélni, vigyorgó ördög-arccal, bosszúvágó lihegéssel, könnyű lábakkal s összeröffenő, röhögő hahotával.” A Férj és nő Strahlenheim Adélya feldúlt lelkiállapotban a zongorához ül: „A hangok zúgtak, sikoltának, epedtek, elhalának, emelve, hordva, sodorva, lengetve a fantasztikus eszméket.” A nyelvi lehetőségek expresszív kihasználásának már végletes példája Szabó Dezső: „Künn

a Körtéren, a borbélyműhely előtt Scholtz Mihály megállt, s szemei mint két fáradt levél hulltak rá a vasárnapi városkára... Pedig a frissen esett hó szüzi fiatalság volt, s göndör angyalok duzzadt húsa volt a vasárnapi levegő. A tér roppant belélegzése olyan volt, mint egy vidám kürtész, s a téli nap arany nyirettyűi alatt halk nótát reszkettek a meztelen fák.” (*Scholtz Mihályné ítélete.*) (Régebbi költőink közül a kifejező nyelvi stílus mestere Berzsenyi; l. Horváth János teljesen idevágó elemzését: Berzsenyi és íróbarátai, 194—204.)

Ábrázolás és kifejezés poláris lehetőségein mérve, az egyes művészeti ágak különös hierarchiában kapcsolódnak egymáshoz: ahol a jelrendszer milyensége az ábrázolást kizárja vagy megnehezíti, ott megnövekszik a kifejezés lehetősége. Jellegzetesen kifejező művészet a tánc, a zene és bizonyos értelemben az építészet. Az ábrázoló jelleg növekszik a szöveges zenében, a festészetben, a szobrászatban és az irodalomban; ezekben olykor-olykor teljesen uralkodó szerepet is vihet. Már előbb céloztam rá, hogy ezek a lehetőségek a művészi irányzatok általános légkörétől is függenek. Vannak inkább ábrázoló stílusok és irányzatok, leginkább a realizmus, a naturalizmus, de jelentős ábrázoló tendencia él a reneszánszban és a felvilágosodásban is. Inkább kifejező jellegű a gótika, a barokk, a romantika, a modernek közül az expresszionizmus. De éppen ezek a stílusmegjelölések, amelyek a kifejező funkció és stílus meglétét bizonyítanak, utalnak egyúttal koronkint változó, tarka megvalósulási lehetőségeire is.

És most, befejezésül, hadd idézem föl még egyszer a „Haldokló hatyú” emlékét, a táncosnő finom, elhaló mozdulatait. Milyen messze állhat ez a tüllruhás csoda egy valóságos hatyú valóságos kimúlásától. Akadhat festmény, elbeszélés, film, amely ezt a naturális mozzanatot a maga nyersségében akarja rögzíteni. A balett nyilvánvalóan nem ezt akarta. A szépség, gyöngédség szenvedését, egy álomszerű tünemény fájó elmúlását akarta élénk büvölni. Olyan élményt akart közvetíteni, amelynek hordozására a pusztá ábrázolás már nem alkalmas, amely csak másfajta jelrendszerrel, a lényegnek erősen stilizált és mégis szuggesztív kifejezésével tud hozzánk szólni.

JEGYZET

Néhány szó a tükrözési elméletről c. cikkemben (Alföld, 1960. 3. sz.) tettem azt a javaslatot, hogy a művészi visszatükrözés fogalmán belül különböztessünk meg változatokat, aminő lehetne az ábrázolás és kifejezés. Javaslatomat Szigeti József (Társadalmi Szemle 1961. május, 103. sk.) szerintent önkényes okfejtéssel utasította vissza. Cikkem közlése után, 1961-ben jelent meg magyarul *A marxista-leninista esztétika alapjai* c. kötet, amely (a 403. sk. lapon) a művészi képmásról szólva, alapvetően különböztet meg *ábrázoló* és *kifejező* képmást. Azt hiszem, ebben megnyugodhatunk.

ВЫРАЗИТЕЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ И ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЙ СТИЛЬ

В ранее опубликованной работе автор пытался доказать, что возможны различные варианты типичного в художественном отображении действительности, и предложил выделить в качестве двух главных вариантов *изображение* и *выражение*. В настоящей статье делается попытка определить характерные особенности как выразительной функции, так и связанного с ней выразительного стиля. Автор исходит из многосторонней функции *художественного знака*. Язык, краски и линии в живописи, например, являются в первую очередь имитационно-воспроизводительными знаками: музыкальный звук не воспроизводит и не имитирует элементы действительности, а по-своему охватывает действительность. Именно это и есть то, что обычно называется выражением. Однако и поэзия, и изобразительное искусство могут иметь выразительный характер в том случае, если в наблюдаемых явлениях сильнее подчеркивается суть, т.е. внутреннее содержание, если проводится усиленная стилизация и в интересах подчеркивания существенного чрезмерное использование выразительных средств. Изобразительное искусство может добиться выразительных эффектов особым употреблением красок, модификацией, а иногда искажением естественно-природных соотношений, поэзия же — использованием звучных и эмоциональных элементов языка, усилением глагольных элементов, нагромождением и конкретизацией. Искусство в выразительной функции пытается охватить полную действительность, следовательно, оно не тождественно с излиянием чисто субъективных переживаний; оно, конечно, не отказывается от принципа натуральности, а только ослабляет его.

János Barta

AUSDRUCKSFUNKTION UND EXPRESSIVER STIL

In einer früheren Arbeit machte Verfasser den Vorschlag, im Bereich der künstlerischen Widerspiegelung der Wirklichkeit verschiedene Varianten anzuerkennen, und Darstellung und Ausdruck als Hauptvarianten einzuführen. Als Fortsetzung ist vorliegende Studie der Analyse der Ausdrucksfunktion der Kunst und des damit verbundenen expressiven Stils gewidmet. Den Ausgangspunkt bildet die mehrseitige Funktion des künstlerischen Zeichens. Das Wort, die Farbe, die Linie können in erster Reihe imitative, reproduktive Zeichen sein, — der musikalische Ton reproduziert nicht die Wirklichkeitselemente, er erfasst die Wirklichkeit anders. Eben dies ist es, was wir Ausdruck nennen. Aber auch Dichtung und bildende Kunst können Ausdruckscharakter haben, wenn sie in den Erscheinungen das Wesen, den inneren Gehalt stärker hervorheben, wenn sie kräftiger stilisieren und die Ausdrucksmittel übersteigern. Die bildenden Künste erzielen die expressive Wirkung z. B. durch die Farbgebung, durch Verschiebung der natürlichen Proportionen, — die Mittel der Dichtung sind: die klanglichen und stimmungsmäßigen Komponente der Sprache, die Stärkung der verbalen Elemente, die Versinnlichung der Abstrakta, überhaupt jede Art von Häufung. — Die Kunst ist imstande, auch in der Ausdrucksfunktion die ganze Wirklichkeit zu erfassen. Ausdruck bedeutet also nicht unbedingt das Ausströmen der reinen Subjektivität. Er kann das Prinzip der Naturtreue zwar auflockern, er muß es aber nicht grundsätzlich verleugnen.

HORVÁTH JÁNOS EGYETEMI ELŐADÁSAI A RÉGI MAGYAR IRODALOMRÓL

Horváth János az 1923. év őszén kezdte meg előadásait a budapesti egyetemen. Első egyetemi tanévét irodalmunk legrégebb, 1772-ig tartó szakaszának szentelte. Magam csak 1924-től léptem tanítványai sorába, de már első éves hallgató koromban gondosan lemásoltam, s mindmáig őrzöm az 1923—24. tanév előadásainak kompendiumát. Arra nem tudok visszaemlékezni, kitől kaptam a jegyzetet; mint az Eötvös Collegium tagjának bizonyára könnyű volt hozzájutnom kiváló felsőbb évesektől. A kivonat csak az előadások lényegét, mintegy csontvázat tartalmazza, közzétételét mégis indokolhatja az a tény, hogy maga Horváth János erről a korról, ily összefüggésben jóformán semmit sem publikált; tanulmányainak 1956-os kötetébe is igen válogatva vett fel régi irodalmunkra vonatkozó írásokat. Az érdeklődő olvasó látni fogja, hogy Tinódiról, Balassiról, Pázmányról, Zrínyiről, Gyöngyösiről igen figyelemre méltó megjegyzések hangzottak el.

Felvilágosításul feltétlenül közölnöm kell Korompay Bertalannak, Eötvös Collegium-i évfolyamtársamnak, Barta Jánoshoz intézett levele alábbi sorait: „Mintegy saját szavaid ismétléseképpen lerögzítem: ugyebár a Bessenyei-kor előtti régi irodalom áttekintő rendszerezéséről van benne szó. Ez alighanem a «megosztás századai» megjelöléssel nevezett kor áttekintése, amelynek ilyen meghatározását ő maga előttem a Humanizmus megjelenése után elavultnak jelentette ki. Az sem lehetetlen, hogy «Irodalmunk fejlődésének főbb mozzanatai» egy kéziratban kibővített részletét adta elő. E korai tanulmányának újra való kiadását barátai sürgették 1920 körül, ki is egészítette néhány helyen, de azután mégis letett publikálásáról.” Ma azonban Horváth János rendszerezésének minden darabja érdeklődésre tarthat számot.

A jegyzet szövegét szó szerint adom, a túlságosan tömör részekhez rövid jegyzetet csatolok, a teljesen elmaradt filológiai apparátust a legszükségesebb helyeken pótolom.

Bán Imre

*

RÉGI MAGYAR IRODALOM

(Előadási kompendium)

1923—24. I. félév

Az irodalom = író és olvasó szellemi érintkezése írott művek alapján. Ez az érintkezés *az irodalmi alapviszony*. E viszony teszi mindig az irodalmat. Korról korra változnak azonban:

1. Az alapviszonyt létesítő *technikai eszközök* (másolás, nyomtatás; könyvtár, kultúrközpont, egyesület, szalon, színház stb.).

2. Az alapviszony részei az írók és olvasók (írói rend és közönség).

3. Változik a múlt irodalmi készletéből kiválogatott és ható anyag. (*Irodalmi hagyomány*.)

4. Változnak a fejlődés rendjén előálló alaki szerzemények:

a) *Irodalmi nyelv*

b) *Versformák*

c) *Műformák*

Az irodalmi alapviszony e változó összetevőinek két eredője van:

1. *Az irodalmi ízlés*. (Nálunk két korszakos: Balassa—Gyöngyösi és Petőfi—Arany.) Az ízlés kinyomata a *stílus*.

2. *Az irodalmi tudat* az irodalom önmagára eszmélése. Kritika és irodalomtörténet.

RÉGI MAGYAR IRODALOM

1. §. A szóbeli hagyományozás kora

Műveltségi krízis. Első rétegződés: irodalmi (elite, keresztény szellemű írni-olvasni tudás), népies (pogány).

2. §. A kéziratos irodalom kora

a) *Az írásbeliség kezdetei és a latin nyelvű irodalom*

Az írás tartalmi elemekkel van megkötve: latinul tudás, jogi képzettség. s csak később elemződik ki önállóan tanítható készséggé.

Latin irodalom:

Törvények és oklevelek

Latin nyelvű legendák

Krónikák

Egyházi írók és tudósok művei

Költői művek

b) *A nemzeti nyelv térfoglalása* (kódexirodalom kora)

Az írásbeliség keretein belül szemben áll egymással egy latin és magyar nyelvű irodalom.

Író és olvasói az egyházi rend tagjai.

Műfajai: bibliafordítások, prédikációk, elmélkedések, imádságok, regulák, himnuszok, zsoltárok, legendák, passiók, példák, látomások.

Alaki szerzemények:

1. Írás. 2. Nyelv 3. Verselés.

3. §. A nyomtatott irodalom kora

a) Vallásos irodalom (Pázmány)

A könyvnyomtatás elterjedésével lassanként feledésbe megy a kódexirodalom tudata, s az írott könyv unikumnak kezd számítani (Káldi nyilatkozata: „Oktató intés”,¹ Szenczi Molnár *grammatikájának* előszava²). Két műfaj terén van némi folytonosság: *bibliafordítás* és *egyházi énekköltés* (ez ugyanis a közönség tulajdona), a latin nyelvű irodalomban a *történetírás* mutat folytonosságot.

A könyvnyomtatás új technikai eszköz, amelyet a szellemi élet új, forradalmi iránya, a reformáció tesz magáévá. A reformáció adta meg az első nagyobb lökést a nemzeti nyelv fejlődésének: katolicizmus — írás — latin nyelv; reformáció, — nyomdászat — nemzeti nyelv; az utóbbi demokratizálódást, laicizálódást jelent, amit a katolicizmus nem tehet meg. A reformáció irodalmi fontossága az, hogy a latint kiküszöböli és a magyart vonultatja be irodalmi nyelv gyanánt, és meghonosítja a könyvnyomtatást. Így tehát

1. végrehajtja az írni-olvasni tudás laicizálását (az írást megszabadítja régi szimbolikus megkötöttségétől és egyszerű eszközzé teszi);

2. a nemzeti nyelv térfoglalását hajtja végre (a nyelv csiszolódik, nosztrifikálódik, az élet nyelvével érintkezik);

3. kiképezi az olvasóközönséget (vallásos irodalom terén);

4. írói egyéniségeket formál (a könyv címe és szerzője meg van jelölve, a hitvitákban személyesen kell helytállani).

A magyar irodalmi nyelv a hitegység után a második nagy erkölcsi egység, amely a nemzeti egység számára készíti elő az utat. Az irodalmi nyelv kérdésének megvilágításához ismernünk kellene a helyesírás történetét (Trócsányi Zoltán³), a nyelvanyag történeti alakulatait.

A magyar irodalmi nyelv a kódexek korának fordításaival kezdődik. Ingatag, rengeteg latinizmus, nem lehet a mondatot valósággal felolvasni, nincs meg a természetes magyaros mondathangsúly-rendszer. A reformáció ezzel szemben közeledik a népi beszédhez, sőt ebben az irányban túl is megy a mértéken, behozza a pongyolaságot. *Pázmány* e kettő között teremt egyensúlyt.

Pázmány kiválósága abban van, hogy a XVI—XVIII. század *vitázótípusát* a legnagyobb arányban képviseli (támadó magatartás, teológiai finomságokat kell megértetni laikus tömeggel, mindig óriási igazoló tételtömeget kell szem előtt tartania, őszintén hívő ember). *Pázmány* nagy előnye társai fölött a pom-

pás kritikai, fegyelmező logikai érzék. A gondolat megvonja a maga számára a logikai utat, és azután jön az érzelem és szenvedély. Nyelvanyaga csak logikai megfegyelmezettségben különbözik elődeiétől. Pázmány szöveggé fegyelmezi az élőbeszédet. Helyreállítja az egyensúlyt a kódexirodalom latin os elidegene-
dése és a következő kor fegyelmezetlensége között; megadta a prózának az irodalmiság, a szövegszerűség feltételeit, anélkül, hogy elidegenítette volna. Pázmány keresztülment a jezsuita retorikai iskolán, szabatos, de ezt nem fitog-
tatja, magyaros, de nem rítkító módon. Fordításaiiban is magyarosságra törek-
szik. (Kempis: óriási a fejlődés ennek kódexek-korabeli fordításai óta. Rövi-
dült a hangalak, kisebb térfogat mellett nagyobb a gondolatbíráás, szabatosabb a szóhasználat és mondat szerkesztés, önállóbb magyarság.)

Pázmány nem megteremtője, hanem legkitűnőbb kiképzője a magyar iro-
dalmi nyelvnek.

Pázmány nem csupán ösztönszerűleg követte a tárgyalt utat, tudatosan járt el két dologtól való óvakodásban: a latin minták csábításával szemben és az ékesszólás, a retorika csábításával szemben (Kempis-fordítás, Vasárnapi prédikációk előszava, Setét hajnalcsillag, Prédikációi).

Összefoglalás

Pázmány meghozta a szövegszerűségnek legelemibb feltételeit: 1. A szöveg logikai magáraulaltságát. 2. A szöveg folyamatos rendjét. 3. A szöveg öko-
nomikáját.

Meghozta a stíl alapkövetelményeit, a világosságot és szabatoságot, meg-
döntötte a latin nyelv egyeduralmát.

(Nyomában oktató és tudományos irodalom.)

b) Profán irodalom

Műköltői stíl kiképződése

A humanizmus. (Kifejleszt bizonyos filológiai érzéket, nyelv iránti érzé-
ket, polgárjogot szerez a profán műveltségnek). A humanista irodalom magyar nyelvű fiókja Balassa Bálint költészete. (Előzői: széphistóriák, Sztárai drámái. Bornemisza Elektrája.) Balassa humanista forrásból merít, hogy a nemzeti nyelven való írásra mi készítette, nem tudjuk. (Dante, Petrarca?)

Pázmány betetőz, Balassa megindít egy folyamatot:

1. *Istenes énekei*, hazai előzmény, de egészen más spontán líraiság, élmény. minden szándékoltóság, cél nélkül.

2. *Vitézi énekei*, hagyomány nem valószínű, egyes humanista hatások: lehet azonban valami naív hagyomány is; mégis mindez saját élmény.

3. *Szerelmi költés*, semmi magyar előzmény (virágénekek voltak, de nin-
csen tudomásunk róluk). Balassa kezdeményező e téren, óriási hatása és népszerűsége. Stílusa nem népies, sőt tudóskodó, műköltői.

Formai téren két fontos kezdemény:

1. Szakít az énekverssel, és kiképzí a szövegverset. (Balassánál a vers mint ritmikus szöveg önmagában is megállhat, ének nélkül. Ő már az átmenet énekversből a szövegversbe. Balassa is még az énekversben kezd, pl. a Balassa-strófa először három hosszú sor énekre, és csak ezután tördeli szét

rimeléssel, a forma lassanként önállósul, függetleníti magát a szövegtől. A szótagszám ingadozása megszűnik, az ütemek pontosan elkülönülnek, a versek tehát olvasva is ritmust mutatnak. A Balassa-strófán kívül még vagy 15, kitűnő ritmusú strófát képzett ki.)

Ritmuselve mindig a magyar ritmuselv; honnan veszi? a néptől (nem biztos), a táncritmusból? a beszéd ritmusából? (átmenet az énekversből a szövegversebe: Kodály Zoltán, *Ethnographia*, 1920⁴).

2. Új lírai műfajt teremt, elválás a népitől, dalelleses műfaj (egy-egy török gházelek mintájára írt verseiben vannak dalszerű motívumok).

Költészete:

1. Vallásos: valódi élmény, nincs tanító szándék, valódi ihletettség, tiszta líraiság, nagy műgond. A bűnbánó lélek belső vívódásainak rajza; Istenhez fohászzkodása, át meg átszőve a szerelem, a katonaelet, az otthon-motívumai-val. Néha a zsoltárok nemes pátoszáig emelkedik. A magyar lírai költés méltó megindulása.

2. Vitézi: ez is igazi ihleten, kollektív érzelmeken (vitéség, haza, természet) alapszik. Bizonyos testi jólézés, a temperamentumnak, az izmoknak költészete ez. Primitívebb érzelmi élet nagyszerű festése. Még a humanista mintákban is egyénileg mozog, saját területén van, otthonosan érzi magát; a haza motívuma.

3. Az előbbi két csoporttal szemben szerelmi lírájának mesterkedő és tudós színezete van. Természetellenes, nem spontán önkifejezés, előkelő, művelt irodalmi udvarlás; tagadása a dalnak. Élményi változások nem ismerhetők fel benne (bár a kegyes személye változzék is); gyakran tanszerű, bizonyos eruditio van benne. Kifejezéseiben, képes beszédében sajátságos sablonosság, a kép el van különítve a kifejezendőtől, önálló értéke van, sőt gondolatokat is szuggerál a költőnek, nem a kifejezendő, hanem a kifejezés eszköze a fontos.

A nagy naív költő azonban itt is megmutatja magát. Szerencsés érzéke van a metaphorához, sokszor elhagyja mintáinak klasszikus vonatkozásait, a lírai megnyilatkozás aposztrofáló formája, megszólítás (az érzelmek kifejezésre juttatása a megszólításban: primitív forma, de értékes, ha érzelemmel van tele).

Stílusa átmegy a közizlésbe; főrangú lírikusok; később majd innen indul ki a dalműfaj kiképződése. Amade (átlép a népdalba).

Műköltői stílus az epikában

Gyöngyösinek volt a legnagyobb szerepe. Betetőzője a XVI. században megindult fejlődésnek (bibliai epika, széphistóriák, históriás énekek); legmagyarabb a históriás ének.

Tinódi a históriás ének legderekabb művelője. Az anyagnak nem költői feldolgozása, célja az értesítés (verses újság). Szerkezete időrendi, kompozícióról szó sincs, anyaga mindaz, ami megtörtént, szelekció nincs, adatai históriai adatok (névsor stb.). Vannak mégis bizonyos költői csírák:

A) Bizonyos elemi fordulatok a narratióban: 1. A közlésnek kérdéssel való megelőzése („Mondjam-e Pökri Anna sírását?”). 2. A szereplő személy megszólítása („Fohászkodik mostan sok gyakor sírással asszony feleséged”). 3. Gyakran a szereplő beszél, a levelek, utasítások szó szerint közöltetnek. Mindez a költői illúziót szolgálja.

B) Szemléletes előadás Tinódinál.

Megelégszik az egyszerű felsorolással. 1. Szemléletessé tudja tenni Tinódi a csatajeleneteket, tömegjeleneteket, úgyannyira, hogy itt bizonyos stereotyp kifejezőképességre is tesz szert (hagyomány? az bizonyos, hogy tovább folytatódik). 2. Ritkábban előfordul beszédet kísérő mozzanat („a basa sóhajtv...”...). 3. Még ritkábban lelkiállapotot kísérő mozzanat („basa szép bajuszát mondják hogy szaggatja”). A lelkiállapotot, szereplők jellemét nagyon ritkán adja. Kivétel talán Martinuzzi rajza és az özvegy siralmának lelkiállapota. Itt is bizonyos stereotyp, sablonos fordulatokat használ (Pekry Anna sírása, Török Bálintné sírása). Lelkiállapotrajz még Nyáry Lőrincé. Vannak Tinódiiban szubjektív elemek is (szerzőség, az író állapotja, rokonszenvét kifejezi, figyelmet ébreszt, lírai rokonszenvet érez tárgya iránt).

Költészetének alig elválasztható politikai és vallásos tendenciája van (Zrínyinél is!). Egyesülünk a török ellen: ez nagy életcélja. Isten a törököt ostornak küldte (a XVI. század felfogása). Vallásos tendenciája sokszor kifejezésre jut.

Versformái: Nem versel rosszul, Tinódi még éneklő epikus, recitatív előadó modor. Változatos versformái vannak, 11 szótagos sor van a legtöbb nála, 12-ös csak feleannyi. Az epikus versforma még nincs megállapodva. Költői nyelvről alig lehet szó nála; ha belsőleg átmelegszik, a ritmus is nekilendül.

Célja: a hadakozások feljegyzése tanúság céljából, a közlés legyen hű, neki van tudománya ilyen daloknak előadására.

Zrínyi

Váratlanul áll elő, a históriás ének műfaját erőszakkal gyúrja át klasszikus eposzá. A nagy lángelme egyéni ténye. Elszigetelt jelenség.

Históriás énekbeli maradványok + műfaji határozmányok.

A) Históriás énekbeli maradványok:

1. Van-e gyakorlati célja? Nincs. A költemény célja a költő életcéljával van összefüggésben. Nincs kimondott tendencia. Alapeszméjéről is vitatkoztak. A Tinódi-féle járulékos tendencia itt ihletforma. (Zrínyinek már történelmi perspektívája van, Tinódi még csak a harcok kezdetén állt.) A gyakorlati tendencia csak későbbi műveiben (Török Áfiumban) van meg, de azért van már a Zrínyiásban is nagy nemzeti célkitűzés, de ez a célkitűzés egyéni életcélja is. Ami a históriás énekekben didaktikus járulék volt, az itt lírai ősforrás, hit, ez az érzés befoly az események szemléletére, ihletformává lesz.

2. Bár Zrínyi alakít, komponál, mégis nagyjában megtartja a históriás ének történetközlő modorát. Azonban az időrend nem kénytelen-kelletlen, hanem motiváló tartalmú; szerkesztésbeli műgondja az epizódok elhelyezésében nyilvánul.

Tehát a tendenciát ihletforrássá, az egyszerű időrendi egymásutánt motivációvá alakította.

B) Vannak ezenkívül olyan mozzanatok, amelyeknek a históriás énekben nyomuk sincs.

1. Tárgya nem egykorú, tere van tehát a képzeletnek, a költő megelevenít, jellemez, az eseményeket motiválnia kell. Mindez költői érték.

2. Maga az eposz is új műfaj irodalmunkban. Eposzi ihletről van szó, amely a tárgyat felemeli, magasztosítja. Ihletett, pathetikus műtszemlélet. Zrínyi mintája Tasso volt, a barokk eposz képviselője (keresztény + antik, „athleta Christi” hőstípus).

a) A hős szempontjából Zrínyi ihletettebb helyzetben volt, mint Tasso a hős Zrínyi csakugyan a kereszténység bajnoka, a költő is tőle származik). Katolikus eposz, de hazafias is. Zrínyi úgy írja művét, mint keresztény, mint katolikus, mint magyar ember, mint hősenek leszármazottja, mint e hősben saját életeszményét objektiváló költő.

b) Csodás elem. Csodás eleme a XVI—XVIII. század köztudatában gyökerező mozzanat, hogy Isten a törökkel bünteti a magyarokat. Az isteni beavatkozás hite Zrínyinél élő hit, s nincs ellaposítva.

3. Legnagyszerűbb hozománya Zrínyinek saját költői egyénisége.

Tehetsége erősen reális oldalú. Mindig látja, amit leír, a szó nem jel, kép van mögötte, mindig azt mondja, amit lát (a strucctoll ver szelet). Képzelete érzékeltető képzelet. (A harcot nagyszerűen érzékelteti, élménye volt.) Tömegeleneteit kitűnően, de stereotyp módon állítja össze (Tinódi). Vagy beleképzeleli magát a tömegbe, vagy kívülről szemléli. Szemléletes Zrínyi akkor is, ha hanghatásokról van szó. Még a nagyító képekben is van realitás.

A lelkiállapotok festésében mindig egyéni, mélyreható, befelé néző (III. ének jellemei, couleur locale-ja, megkötöttsége, e rajz előre érzékelteti velünk, mintha fogadják majd az alakok a történeleműket. Kiváló lélekfestések még: Török díván, Delimán kivonul Szigetből). E lelkiállapotokban van valami közös: nyugodt lelkiállapotból indulatos cselekvésre való riadás (Zrínyi maga is így cselekedett).

Van líraiság is Zrínyiben (török apród éneke, néha a költő magáról beszél, Delimán szerelme, Farkasics fölött tartott gyászbeszéd).

Verselése szabatosan 12 szótagos, csak a caesura nincs meg, kissé hanyag a verselés tekintetében.

A verselés nem volt oka a megnemértésnek. Az volt a műfaj újdonsága: barokk eposz, amely a heroikus katolicizmus, az ellenreformáció szellemében fogant. Ez volt új. (A katolicizmus mint világi tárgyú költészet ihletője, egy hős = hitvalló, szent. Katolikus voltára rámutatott Beöthy It. 1913^s). E barokk koncepciót nem tudták megérteni.

Zrínyi a líra terén is a maga útján járt.

Tehát a tendenciát ihletforrássá, az egyszerű időrendi egymásutánt motívációvá alakította.

B) Vannak ezenkívül olyan mozzanatok, amelyeknek a históriás énekben nyomuk sincs.

1. Tárgya nem egykorú, tere van tehát a képzetnek, a költő megelevenít, jellemez, az eseményeket motiválnia kell. Mindez költői érték.

2. Maga az eposz is új műfaj irodalmunkban. Eposzi ihletről van szó, amely a tárgyat felemeli, magasztosítja. Ihletett, pathetikus műtszemlélet. Zrínyi mintája Tasso volt, a barokk eposz képviselője (keresztény + antik, „athleta Christi” hőstípus).

a) A hős szempontjából Zrínyi ihletettebb helyzetben volt, mint Tasso a hős Zrínyi csakugyan a kereszténység bajnoka, a költő is tőle származik). Katolikus eposz, de hazafias is. Zrínyi úgy írja művét, mint keresztény, mint katolikus, mint magyar ember, mint hősenek leszármazottja, mint e hősben saját életeszményét objektiváló költő.

b) Csodás elem. Csodás eleme a XVI—XVIII. század köztudatában gyökerező mozzanat, hogy Isten a törökkel bünteti a magyarokat. Az isteni beavatkozás hite Zrínyinél élő hit, s nincs ellaposítva.

3. Legnagyszerűbb hozománya Zrínyinek saját költői egyénisége.

Tehetsége erősen reális oldalú. Mindig látja, amit leír, a szó nem jel, kép van mögötte, mindig azt mondja, amit lát (a struccotoll ver szelet). Képzetele érzékeltető képzet. (A harcot nagyszerűen érzékelteti, élménye volt.) Tömegjeleneteit kitűnően, de stereotyp módon állítja össze (Tinódi). Vagy beleképzeli magát a tömegbe, vagy kívülről szemléli. Szemléletes Zrínyi akkor is, ha hanghatásokról van szó. Még a nagyító képekben is van realitás.

A lelkiállapotok festésében mindig egyéni, mélyreható, befelé néző (III. ének jellemei, couleur locale-ja, megkötöttsége, e rajz előre érzékelteti velünk, hogyan fogadják majd az alakok a történeleműket. Kiváló lélekfestések még: Török díván, Delimán kivonul Szigetből). E lelkiállapotokban van valami közös: nyugodt lelkiállapotból indulatos cselekvésre való riadás (Zrínyi maga is így cselekedett).

Van líraiság is Zrínyiben (török apród éneke, néha a költő magáról beszél, Delimán szerelme, Farkasics fölött tartott gyászbeszéd).

Verselése szabatosan 12 szótagos, csak a caesura nincs meg, kissé hanyag a verselés tekintetében.

A verselés nem volt oka a megnemértésnek. Az volt a műfaj újdonsága: barokk eposz, amely a heroikus katolicizmus, az ellenreformáció szellemében fogant. Ez volt új. (A katolicizmus mint világi tárgyú költészet ihletője, egy hős = hitvalló, szent. Katolikus voltára rámutatott Beöthy It. 1913⁵). E barokk koncepciót nem tudták megérteni.

Zrínyi a líra terén is a maga útján járt.

Gyöngyösi

1. Műfaji előzménye egyrészt a históriás énekben van, másrészt a széphistóriákban. Hiteles eseményt mond el, de a történetet „megszíneli” (lírai érdekű leírások, elmélkedések). *Toldy*: „verses regény”, értesít és szórakoztat. *Arany*: „verses novella”, szerelmi hős regény.

2. Hatásának okai:

a) Szerelmi tárgy. Ürügyesen becsúztatott szerelmi kaland. Lírai hév, általános érzelmek, inkább daljellegű részletek.

b) Antik tanultságra valló külsőségek.

3. Nyelve is a hagyomány sodrában marad. A széphistóriák „gyöngédség” nyelvét folytatja tovább (Árgirus), hatott rá Balassa. A stereotyp költői fordulatok első szerény alkalmazója — az epikában! — Tinódi, de ő a csatajelenetek festésénél szokott vele élni. A költői nyelvnek Gyöngyösi nagy összefogója, minden eddig kitermelt elemet értékesít. A költői nyelv Pázmány Pétere.

4. A régi magyar irodalom legtökéletesebb verselője. A szövegverset az éneknek még emlékétől is megszabadítja. A 12-öst ő avatja véglegesen magyar versformává, kiképezi a 12-ös versmondattant.

5. Gyöngyösi tudatos művész, (Murányi Vénus Ajánlása, Kemény János Olvasóhoz c. utóhangja. Tinódi⁶) munkáját „poétai költeményekkel is akarja szaporítani”. Első tudatos verselő Szenczi Molnár A. (Zsoltárford. előszava. 1607). Gyöngyösi is szól a magyar verselésről (Kemény J. Olvasóhoz). Legfontosabb nála a rím (cadentia). A verselés kedvéért a nyelven is sok változtatást tesz.

5. Hatása a XVIII. században kezdődik igazán (Bod P., Dugonics, Gvadányi, Orczy, Ráday, Poeta-censura,⁷ Berzsenyi, Arany).

7. Gyöngyösi ízlése a barokk ízlés.

Riedl Frigyes (Egyet. előadások, 1908) szerint három fő barokk vonás van Gyöngyösiben:

a) Compositiobeli szabálytalanság.

b) Stílusának cikornyás volta.

c) Allegorizáló mániája.

Barokk a jelleme is (udvaronc!).

Horváth János szerint Gyöngyösi barokk tulajdonságai mélyebben fekszenek:

a) Van már valami barokk a tárgy felemás felfogásában: históriáját országos érdekűnek akarja feltüntetni, de ahogyan elmondja, semmiképpen sem országos érdekű. Belekeveri a szerelmi motívumot, ez pedig már magánügy. A szerelemre fekteti a fősúlyt, a koncepció gyökerében van bizonyos felemáság, discrepantia, duplicitás, bizonyos tudatos önáltatás.

b) Csodás elemeket használ, ez emelné a históriás tárgyat a költészet magaslatára, az előszóban mégis kijelenti, hogy mindezt nem kell komolyan venni.

c) A csodás elemet most már antikizáló modorban kezeli, keresztény és pogány elemeket minduntalan összekever, újabb duplicitás.

d) A pogány mitológia legfontosabb személye Vénus, Gyöngyösinél a szerelem a legfontosabb. Ő intézi az isteni beavatkozást.

e) A látszatot (országos érdek, nagy szerelem) mindig a példázódások mentik meg: erotikus és heroikus példázódások. Evvel jellemez is (Wesse-lényi—Mária). Mindez felemáság.

Ezek az antik asszociált elemek rendesen erotikusak, az erotikumot pedig a tudósság színezete alatt csúsztatja be, ez is discrepantia. A szerelem, a gyöngédség, a női szépség rajza tagadhatatlanul erős oldala Gyöngyösinek.

f) Költői nyelvében is megvannak a járulékos barokk elemek. A mondat nem természetes egyszerűségében áll, hanem függ a verstől, a szótagszámtól, a rímeléستől stb., így komplikálódik.

Az ürügyes erotikum barokkja Gyöngyösinél még a Csalárd Cupidó.

A Rózsakoszorú a borzalmas barokkját képviseli irodalmunkban. (Antik fabulák a bevezetésben, keresztény-antik vegyítés, népies elemek). Loyola I.⁸

4. §. A kor irodalmi tudata

a) Könyvtárak

1. I. Rákóczi György és fia, III. Rákóczi Zsigmond egyesített könyvtára a sárospataki kollégiumban.⁹ 1500 kötet, 200 magyar nyelvű (vallásos és történeti munkák, Nagy Sándor históriája). A magyar nyelvű munkák egy csoportban, derengeni kezd a magyar nyelvű irodalom egységének tudata, szépirodalmi mű egy sincs.

2. Öreg Apafi Mihály 1714-i jegyzéke 166 darab. 20 magyar (Pázmány imádságos könyve és Szenczi Szótára).¹⁰

3. Zrínyi Miklós könyvtára, 1662-ből való jegyzék. 420 kötet, pár kézirat (latin, német, horvát, francia, olasz, spanyol és magyar). Történelmi és hadi munkák. Olasz és latin költészet, néhány magyar verses munka (Balassa—Rimay, Listius, Chariklia).¹¹

4. Bercsényi Miklós ungvári könyvtára 1701-i lajstroma (szobánként). Több magyar nyelvű munka (a grófné hálószobájában!): Pázmány, kalendárium, Gyöngyösi, Beniczky. Több magyar komédia kézirata.¹²

A kor felfogása szerint nem volt minden érdemes a megőrzésre. Csak a tudós és latin munka.

A XVIII. században két könyvgyűjtő. Ráday Pál (Pécel) és Teleki-könyvtár (Marosvásárhelyt). Mindkét helyen az úrnő (Rádayné és Telekiné, Bethlen Kata) gyűjtötte a magyar könyveket.¹³

Kapós volt pedig a magyar könyv a társadalom alsóbb rétegeiben: Gallén János kassai könyvtáros jegyzéke.¹⁴

Az irodalom fogalma nem ölelte föl az egész készletet, fő jegye a tudás volt, a költők is tudósoknak vallották magukat. Magyar litteratura = magyar deákság. Oktató célzat minden vonalon.

A költői fikciót sokáig hitelességnek minősítették (Dugonics).

b) Írói tudatosság

Szenczi Molnár A. egyike tudatos és önérzetes íróinknak, gyűjtötte iratait, naplót vezetett.¹⁵ Zsoltárfordításának előszavában nyilatkozik a régi magyar irodalomról.

Skaricza M. megírja Szegedi Kis I. életrajzát, Rimay Balassa jelenőségét méltatja.¹⁶

Az irodalmi tudat éledni kezd.

Az írók ismeretsége.

c) Az irodalomtörténet története.

Az irodalomtörténetet Szt. Jeromos egyik munkájára vezetik vissza: *Liber de viris illustribus* (392 Kr. u. antik—új, világi—egyházi).

A különböző irodalomtörténet-típusok:

1. Időrendi életrajzi katalógus (szerzetesrendek).

2. Krónika: *Vincentius Bellovacensis*: (+1264.) *Speculum morale, naturale et historiale* (Külön fejezet az írókról, szemelvények.)

3. Iskolai irodalomtanítás, auctorok jegyzéke: *Hugo Trimberg*: *Registrum auctorum* 1280.

4. A költői művekben elhelyezett revue: *Gottfried von Strassburg*.¹⁷

5. Sirató költemények.

Reinmart elsiratja *Walter von der Vogelweide*: *Meisterverzeichnis*.

6. A humanisták ismét új irodalomtörténet-típust teremtenek: *Petrus Crinitus*: *De poetis latinis*. (Időrendben haladó latin irodalomtörténet.)¹⁸

7. Önálló, egy költőről szóló monográfia. *Boccaccio*: *Trattatello in laude di Dante*, írói önéletrajzok, értékelések, viták, filológiai és esztétikai értékelések.

8. A reformáció polyhistor típusának megfelel az új enciklopedikus irodalomtörténet. *Conradus Gessner*: *Bibliotheca Universalis* 1545 (bibliographiai érdeklődés, abc-rendben).

9. Az irodalomtörténeti első synthesis *Cristophorus Mylaeus* (1551): *De scribenda universitatis rerum historia* (A fejlődés menetének vázolását kívánja, kezdet, virágzás, hanyatlás). Mylaeus után jön csak *Baco*: „*De dignitate et augmentis scientiarum*” 1605. (Emlékezet = historia, képzelet = poesis, ész = philosophia. A historia litteraria az első csoportba tartozik). Az egyetemes irodalomtörténet feladata a fejlődés meghatározása és azon tényezők megállapítása, amely tényezők e fejlődést befolyásolják (faj, klíma, ország, vallás, törvények) = milieu-elmélet. Az irodalom = tudomány.

A polyhistor (8) irány nevezetesebb termékei még:

Daniel Georg *Morhof*: *Polyhistor Literarius*. Enciklopédia, írók listája. 1688.

Mindez eddig historia eruditionalis. Azonban megindulnak a részletmunkák és speciális tanulmányok, amelyek kikezdek a polyhistoriát (nemkülönbön a skepticizmus, Pierre Bayle).¹⁹

Vannak költészettörténetek is:

Opitz M.: *Buch von der Deutschen Poeterei* 1624. Sziléziai iskola, *Karl*

Ortlob, korbeosztás, *Morhof*: Unterricht von der deutschen Sprache und Poesie 1682 (Pápay S. típusa). Nyelv + irodalomtörténet + poétika (északi népek története), határkövek Nagy Károly és Opitz.

M. Daniel *Omeis* (Czwittinger ismerte): Gründliche Anleitung zur deutschen akkuratzen Reim- und Dichtkunst, Altdorf 1704. („Sprachgesellschaft”).
Neumeister: Specimen dissertationis 1695, kritikai szemlét tart az egykorú költőkön. Jacob Fr. *Reimmann*: Versuch einer Einleitung in die historiam literariam, 1708—13. (Megjegyzése a magyarokról.) Elsőnek fogadja be a költészetet az irodalomtörténetbe.

A hazai irodalomtörténet fejlődése:

1. Időrendi írói életrajzi katalógusok:

Szalkay M. Balázs ferences a boszniai és magyarországi ferencesek története XV. sz. I. fele (Tamás és Bálint bibliafordítása). *Dombroi M. pálos*, Mátyás korában, *Gyengyesi G.* 1525 (Báthory L. bibliafordítása), *Horányi Elek*: Scriptorum piarum scholarum 1808., *Kénosi Tózsér—Uzoni Fosztó-féle* unitárius egyháztörténet (Debreceni disputa).

2. Krónikás típus, *Szalárdi János* siralmas krónikája, *Cserei Mihály* története és Szenczi Molnár Albert zsoltárfordítása (1607) előszava.

3. Siratóénektípus, *Rimay*: Balassa Bálintnak Esztergom alá való készületéről, *Páriz—Pápai F.*: Életnek könyve (Tótfalusi Kis Miklós) 1702.

4. Írói életrajzok: *Skaricza M.*: Szegedi Kis István.

Czwittinger a betűrendes írói életrajzi lexikonra tett kísérletet: Specimen Hungariae Literatae 1711 (Gessner, Neumeister-féle típus), ismerte Reimmann, hatott rá Moller Dániel pozsonyi születésű altdorfi egyetemi tanár. *Omeis* is ösztönözte (Altdorfi egyetem); *Baier*.²⁰

A Specimen a kor irodalmi tudatának tükré. Abc-rend. 269 magyarországi és társországi születésű író. Irodalomnak az eruditiót, a tudósságot, tanultságot nevezi. (Híres tudós férfiak műveit sorolja fel.) Sok író kimaradt, de ez nem elvi felfogás, nem ismerte őket. Nem adja a maga ítéleteit. Végén bibliográfiai függelék. Egy új tudományágot kezdeményezett. Követői:

Bod Péter: Magyar Athenas 1766.

Horányi Elek: Memoria Hungarorum 1775—77. (Bod 500, Horányi 1200 író.) Bod magyarul ír!

(Ez a típus él tovább Szinnyei József nagy munkájában, 30 000 író.)

A XVIII. század végén több bibliográfiai katalógus: marosvásárhelyi Teleki-könyvtár katalógusa, Széchenyi-könyvtár katalógusa. Első bibliográfus Sándor István: Magyar Könyvesház 1803, Szabó Károly, Petrik Géza.

Az első magyar rendszerező típusú irodalomtörténet *Wallaszky Pálé*: Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria 1785. Felfogása ugyanaz, mint Czwittingeré. Irodalom = eruditio. A magyar tudományosság története ez a mű. Az írókról néha csillag alatt mond valamit. Munkája két részre oszlik. Határ 1526. (A hun—szittyia literatúra, a kereszténység felvételétől 1526-ig, majd 1526—1770. Mária Terézia tanügyi reformjai új határt jelölnek. 1770-től nem ad írói lajstromot, s itt már szépírók jönnek. A mű előtt levő Prolegomenában irodalomtörténetíró elődeiről emlékszik meg.) Mintái: *Morhof* (Poly-

histor). Heumann: *Conspectus reipublicae literariae*, egyetemes irodalomtörténet, Wallaszky tőle veszi át a módszert, elméleti fejtegetéseit. Az irodalomtörténet: „narratio de ortu, progressu et fati studiorum litterariorum,” az Aufklärung bizonyos jelei. Az irodalom egysége nála is területi egységen alapszik. Felismeri már a különálló litteratura hungaricát. A magyar irodalom fogalma összeesik a magyar írástudás fogalmával = eruditio, deákság.

5. §. A régi magyar irodalom program-hagyatéka

Irodalomnak sokáig csak a latin nyelvű eruditort tekintették. Eltolódást jelentett a nemzeti nyelv térfoglalása. Ez azután bizonyos tudatos törekvések kiindulópontja lett, amely tudatos törekvések már itt jelentkeznek.

A talajt a magyar nyelvtanítás megindulása készítette elő: Szenczi M. A. 1610, Gelei Katona I. 1645, Komáromi Csipkés Gy. 1655, Pereszlényi Pál 1682, Tótfalusi Kis Miklós 1697.²¹ A magyar-nyelvet akarják szabályozni, pallérozni, hogy a latint kiszorítsák vele (Gelei Katona, Tótfalusi Kis M.). A latin nyelv hatása ellen is meg akarják óvni (*Medgyesi Pál: Egyházi tanácsrul 1650, Haller Gábor* nem szerette a deákkal kevert magyar beszédet, *Haller János* ugyanúgy: Békességes tőrés paizsa, a műszavak helyett is használjunk magyar szót. Ribinyi János soproni tanár: *Oratio de cultura linguae hungaricae 1751: fordítás, új szók*). Czwittinger nézetét a Székely Istvánról írott cikk adja, latinellenes értekezés, írni kell egy új szótárt, e tekintetben a franciákat kell követnünk, írni kell tökéletes magyar grammatikát, fordítani kell az idegen auctorokat.

Bod Péter már egyenesen magyarul ír és sajnálja, hogy latin könyvekről is meg kell emlékeznie,²² purista, francia utánzás. Ráday Gedeonhoz írott egyik levelében literata societast és jó grammatikát kíván, ki kell nyomtatni a régi magyar műveket (a régiség jó! Révai²³). Észreveszi, hogy a legfelsőbb réteg a franciát kezdi kedvelni, a latin mind alább száll (a társadalomban megy végbe előbb a latin nyelv leszorulása).

6. §. Zárszó

A régi magyar irodalom korszaka örökségképpen hagyta hátra a következő korra a nyelvi program megvalósítását. Az új kor, mikor keresztül akarja vinni e terveket, a régi irodalom szellemével találja szemben magát, új utakat kell vágnia.

Horváth János fentiekben ismertetett egyetemi előadásának „A magyar irodalom fejlődéstörténete” kidolgozott kézírata a család birtokában van.

JEGYZETEK

¹ Káldi György bibliafordításának 1626-os első kiadásához csatlakozik az „Oktató intés”, melyben a szerző Károli Gáspár és Szenczi Molnár Albert bibliakiadásainak állítólagos hibáit sorolja fel. Ebben szól a régi magyar kéziratok könyvek ritkaságáról is.

² Az 1610-ben megjelent Nova Grammatica Hungarica ajánlásában olvassuk: „Libros saepe Ungarico idiomate scriptos habemus admodum paucos, neque incidi unquam in Ungaricum codicem manu scriptum”.

³ Trócsányi Zoltán a régi magyar helyesírás történetének kutatója. Ő mondja Heltai Háló c. művének modern kiadása bevezetőjében (Bp. 1915, RMKvt. 36. sz.), hogy Heltai életműve „sem irodalmilag, sem nyelvilag nincs eléggé átkutatva” (25.).

⁴ Kodály Zoltán: Árgirus nótája. Ethnographia, 1920, 25—36.

⁵ Beöthy Zsolt: A Zrínyiász magyarázatához (It. 1913, 208—216) c. tanulmányában azt igyekszik bizonyítani, hogy a nagy eposz alapeszméje a katolikus egyház „helyettes elégtétel” dogmájából magyarázható.

⁶ Az említett utószóban írja Gyöngyösi, hogy művét mindenféle „leleményes toldalékoknak közben vetésével” szaporította, „a'kik nélküli a' historia és abban lévő dolgok valósága végben mehetet volna ugyan, mind azon által azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetzet azt az említett dolgokkal meg szinlelnem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a' dolog valóságát fejezem ki a' versek edgyögyüségével.” (Gyöngyösi István Összes költeményei, Bp. 1921. II. köt. 204.)

⁷ Protestáns iskoladráma 1796-ból. Egyik szereplője Gyöngyösi István. (Kiadta Bernáth Lajos: Protestáns iskoladramák, Bp. 1903, 265—291. RMKvt. 21. sz.)

⁸ A rendalapító Loyola követeli Exercitia spiritualia c. művében Krisztus testi szenvedéseinek, a pokol borzalmainak teljes átélését, első példáját nyújtva a képzelet barokk jellegű felszabadításának.

⁹ Harsányi István: A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa, MK Szemle, 1913—1915. évf. Külön Bp. 1917.

¹⁰ Thallóczy Lajos: Öreg Apafi Mihály könyvtára, MKSzemle, 1881, 121—134.

¹¹ Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi, Wien, 1893. (Kende Zsigmond könyvtáros kiadása.)

¹² Thaly Kálmán: Gróf Bercsényi Miklós könyv- és kéziratára. MKSzemle, 1881, 275—289.

¹³ Ráday Gedeonra lásd Kazinczy Magyar Pantheonját (Abafi Lajos Nemzeti Könyvtára, XXVI. köt.); Teleki Sámuel maga adta ki marosvásárhelyi könyvtárának katalógusát Bécsben 1796 és 1800 között. A pótlások 1811-ben és 1819-ben jelentek meg. Bethlen Kata Teleki Józsefné könyvjegyzékét összeírta Bod Péter 1752, kiadta B. K. P. Bp. 1911.

¹⁴ Kemény Lajos: Gallen János kassai könyvkereskedő hagyatéka, MKSzemle 1887, 136—138.

¹⁵ Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Kiadta Dézsi Lajos, Bp. 1898.

¹⁶ Skaricza Máté Szegedi Kis István életrajzát ennek Theologiae sinceræ loci communes c. műve függelékeként írta meg (Bázel, 1585). Rimay mestere halálára *epicediont*, műveinek készülő kiadása elé jeles előszót írt.

¹⁷ Gottfried von Strassburg Tristan und Isolde c. művében részletesen szól elődei és kortársai, Reinmar, Walther von der Vogelweide, Hartmann von Aue, Wolfram von Eschenbach költészetéről.

¹⁸ Petrus Crinitus (Riccio) olasz humanista (1465—1504).

¹⁹ Picrre Bayle (1647—1706) Dictionnaire historique et critique c. műve a korai felvilágosodás legjelentékenyebb alkotása.

²⁰ Joh. Jakob Baier az altdorfi egyetem rektora, orvostanár, botanikus.

²¹ Tótfalusi Kis Miklós Apologia bibliorum c. művéről van szó, amelyben számos nyelvészeti megjegyzést tesz.

²² A Magyar Athenas (1766), második, a Kegyes Olvasóhoz intézett előszavában: „Kedvem ellen esett az, hogy ezen Magyar könyvetskében sok Deák szók és Deák nyelven írott dolgok elegyedtenek; de azt el nem távoztathattam...”

²³ Révai Miklósnak Ráth Mátyás pozsonyi Magyar Hirmondójában 1782. jan. 16-án megjelent, a régi és a népi köllészet emlékeinek gyűjtésére buzdító felhívását érti.

Янош Хорват

ДРЕВНЕВЕНГЕРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Великий венгерский литературовед Янош Хорват (1878—1961) начал читать лекции в Будапештском университете осенью 1923 года. В этом же учебном году он дал обзор по истории древневенгерской литературы согласно своей системе, т.е. с начала венгерской литературы до 1772 года. Настоящая статья дает краткие тезисы этих литературоведческих лекций, записанных студентами. Янош Хорват разработал отдельные этапы развития древневенгерской литературы в самостоятельных монографиях. Полная система его взглядов впервое публикуется в этом томе.

János Horváth

DIE ÄLTERE UNGARISCHE LITERATUR

János Horváth (1878—1961), der große ungarische Literaturhistoriker, wurde im Sommer 1923 Professor an der philosophischen Fakultät der Universität Budapest. Im Studienjahr 1923—24 bildete die Geschichte der älteren ungarischen Literatur von den Anfängen bis 1772 das Thema seines Hauptkollegs. Wir bringen den Auszug dieser Vorlesungen nach dem Kollegheft eines ehemaligen Hörers. Horváth behandelte die ältere ungarische Literatur nach einer eigenen, neuartigen Systematisierung, und hat einzelne Perioden derselben monographisch ausgearbeitet. Das Ganze seiner Systematisierung wird hier zum ersten Mal veröffentlicht.

LOSONTZI ISTVÁN POÉTIKÁJA ÉS A KÉSEI MAGYAR BAROKK KÖLTÉSZET

A *Hármas Kis Tükör* hajdan igen népszerű szerzőjének nevét ma is tisztelettel idézi a magyar népoktatás története.¹ Arany János két ízben említi, egyszer a *Bolond Istókban*, mint költői zsenyéinek legelső példaképét, más-szor *Naiv eposzuk* c. tanulmányában,² azt tudva be érdeméül, hogy könyve erősítette népünk történelmi tudatát. A protestáns énekköltésnek érdemes művelője volt,³ beszédei a XVIII. század barokk stílusának figyelmet érdemlő termékei.⁴ Az irodalomtörténet művelőjét azonban nem ezek a kor átlagos literatúráját jól képviselő, de a fejlődés rendjében mégis keveset mondó írásművei érdeklik, hanem egy ma már alig ismert, de a XVIII. században sokat használt latin nyelvű poétikai tankönyve. Utaltunk más helyen⁵ a magyarországi poétikáknak költészetünk történetében játszott szerepére, vizsgálatuk hasznára. Ezúttal Hányoki Losontzi István *Poetikájáról*, a magyar irodalomelmélet múltjának ez érdekes dokumentumáról kívánunk képet adni, s vele kapcsolatban szólni szeretnénk a barokk költői hagyomány sorsáról abban az időszakban, amikor a klasszicizmus „fentebb stíljé” már elsöpörni készül.

I.

Losontzi *Artis poeticae subsidium* c. tankönyve 1769-ben jelent meg Pozsonyban Landerer Mihálynál; 1784-ben másodszor látott napvilágot ugyanott. Lugossy József, a debreceni Kollégium könyvtárának tudós igazgatója azonban már a múlt század ötvenes éveiben észrevette, hogy e poétikai tankönyv első változatát abban a név nélkül megjelent *Liber poeticusban* kell látnunk, amely Budán 1747-ben hagyta el özvegy Nottensteinné sajtóját.⁶ A nagykőrösi rektorságot 1741-ben elfoglaló Losontzi hamarosan szükségét érezte e fontos kézikönyv megszerkesztésének.

Az 1769-es kiadás azonban alaposan megnövekedett, s ha nem is túl részletes, de mégis tekintélyes olvasókönyvvé vált. Az 1747-es redactio ugyanis csak metrikát, mitológiát, verstant. műfajelméletet és némi idézetgyűjteményt („Flores poetarum”) tartalmazott, s alapjában véve kisterjedelmű kompendium volt, az 1769-es változat összeállítását viszont komolyabb poétikai megfontolások irányították. Részletes tartalmi bemutatása jól rávilágít nemcsak a kor irodalomoktatásának jellegére, hanem ízlésének alakulására is.

A poétika tárgyalásának megkezdése előtt Losontzi szerzői kánont ad, felsorolva a nevezetes latin költőket („linguae magna ornamenta Latinae”) Ezek az alábbiak: Az „aranykorból”: Plautus, Terentius Afer, Lucretius, Catullus, Virgilius, Horatius, Tibullus, Propertius („Umber”), Naso („facilis”), Gratius, Publius, Manilius Pedo, Caesar Germanicus. A modern olvasó tájékoztatására jegyezzük meg, hogy Gratius Faliscus, a *Cynegeticon* szerzője, Ovidius barátja (Ex Ponto, IV.) volt; Publiuson a gnoma-író Publilius Syrus-t kell érteni; Manilius Pedo szintén Ovidius baráti köréhez tartozott, nagy költővé Josephus Scaliger tekintélye tette, aki több névtelenül fennmaradt szép elégiát tulajdonított neki; Germanicus Caesart, a kiváló hadvezért csak a császárkori udvaronc-hízelgés kiáltotta ki remekíróvá; érdekes, hogy neve még a XVIII. század derekán is szerepel egy magyarországi poétikában. — Az „ezüstkor” költői közül említést kapnak Phaedrus („Thrax”), Seneca („illustris”), Lucanus, Persius, Silius, Flaccus Patavinus, Statius, Juvenalis („satyris potens”), Martialis („acer”) és Sulpitia költőnő, „haud ignota Camoenis”. A padovai Valerius Flaccus az *Argonautica* ünnepeit költője volt, Sulpitiáról pedig Martialis dicséreteiből tudunk. Végül az „ércor”-ból — mint Losontzi mondja — „idecsatolást érdemelnek” Claudianus és Ausonius. Szerzőnk egyébként, mint látni fogjuk, olvasmány-kánonában az emlegetett költők nagy részét nem juttatja szóhoz, e névsorral inkább csak tudós jártasságát igazolja. Prózáírók persze nem szerepelnek: közel két évezredes szilárd hagyomány volt, hogy a költészet csak kötött formában szólhat.

Az első főrész (Artis poeticae elementa) mindjárt ezzel is kezdi: „A költői mesterség a szótagok mennyiségével és számával megkötött beszéd készítésének módját adja elő” („Ars poetica est, quae tradit modum faciendi orationem, certis quantitibus et numeris syllabarum ligatam”). Részei a prosodia, a verssor (versus) és a költemény (carmen). A szótagmérés, azaz a latin szavak kvantitásának szabályokba szedése a 4—15. lapot, az antik verslábak és verssorok bemutatása pedig a 15—22. lapot foglalja el. E verstani alapvetés a legszorosabb kivételekig hatoló tárgyalásmóddal történik. A 21—22. lapon Losontzi gyakorlati példát ad a versmértékek kezelésére, s ezt a gondolatot „Dum video coelum, sperno terram” (Ha az égre nézek, megvetem a földet). minden metrum szerint (hexameter, asklepiadesi, sapphoi, alkaiosi stb.) variálja. A XVIII. század poétika-írója még „mesterdalnok”, amit tanítmaga is műveli.

Legjobban érdekel bennünket e poétikai alapvetés harmadik része, a műfajelmélet (De carmine). „A költemény vagy poéma a verssorok harmonikusan összeállított gyűjteménye” — írja Losontzi („Carmen seu Poema Est concinna Versuum congeries”). A verses művek felosztása vagy a verssorok száma (monostichon, distichon, tristichon, tetrastichon etc.), vagy a metrum szerint (monocolon, amely egyazon metrumot használ, dicolon, amely kettőt stb.) vagy az előadás módja szerint (a modo tractationis) történik. Ez utóbbi azt jelenti, hogy van *carmen dramaticum*, „midőn a dolgot képzelt személyek adják elő” (komédia, tragédia, bucolica), és *carmen exegeticum*, „amidőn a dolgot a poéta saját személyében adja elő” (elbeszélés, költői levél). Ez az

alapvető műfaji rendszerezés még a IV. századi római grammatikusra, Diomedesre⁷ megy vissza, s csak annyiban módosult, hogy Losontzi már nem említi Diomedes harmadik kategóriáját, a *genus commune*-t, mert nyilván maga is képtelenségnek tartja, hogy Homeros eposzai e „közös nem”-be tartoznának, mivel hol a költő, hol pedig alakjai beszélnek. A líra alapműfaja, mint látható, kiemelés nélkül marad.

A valóságos műfaji osztályozást az anyag szerint történő csoportosítás („a materia carmen adpellatur...”) nyújtja. Eszerint van *genethliacum* (születési ének), *epithalamium* (nászdal), *epicedium* (gyászének), *epitaphium* (sírvers), *elegiacum* („amellyel a hajdani gyászos eseteket mutatjuk be”), *epinicum* (diadalének), *hymnus* („a hősök tetteinek leírása”), *lyricum*, *ode* („amelyet hajdan lant mellett énekeltek”), *encomiasticum* (dicsérő ének), *georgicum*, („a földművelés szabályainak tárgyalása”), *satyricum* („amely a romlott erkölcsöket csipősen korholja”), *emblema* („amelyet festményhez vagy jelvényhez csatolunk”), *epigramma* („rövid, de elmés költemény”), *dirae* (átokvers), *aenigmaticum* (verses rejtvény). Ez utóbbinak két fajtájára (*griphus*, *logogriphus*) mindjárt példát is közöl. Álljon itt a logogriphus magyarázatára közölt leoninus distichon:

Si capui est, currit: ventrem conige, volabit:
Adde pedes, comedes: et sine ventre, bibes.⁸

lun

E manierista-barokk mesterkedést fokozza az ötödik felosztási szempont, amely az alkalmazható technikai fogások szerint megkülönböztet *acrostichont*, *anagrammát*, *chronostichont*, *palindromont* (visszafelé is olvasható verszet), *paralleli versus*-t (a distichon két sora egymásnak felel), *intercalaris versus*-t (egy kifejezést ismétlő verssor), *echo*t és *leonini versus*-t. Ez utóbbira sorközi rímmel cllátott hexametert közöl példaként. Losontzi István poétikai rendszerezése egyébként a százados gyakorlat sodrában mozog, lényegében nem különbözik a reneszánsz és a barokk kor tankönyveitől. A költészet mester-ség voltát, taníthatóságát vallja,⁹ s a poétikai oktatás célját — bár ezt sem mondja ki — nyilván a formák gondos begyakorlásában látja, talán nem is annyira a versfaragás kedvéért, hanem a latin klasszikusok alaposabb meg-értése végett. Könnyen megfigyelhető, hogy Losontzi poétikai rendszerezése következetlen, kategóriái egymásba nyúlnak: a dráma, az eposz és a költői levél csak az előadásmód („a modo tractationis”) változataiként szerepelnek. a tárgy szerinti („a materia”) felosztásban már nem. Ez utóbbiból viszont több korszerű és igen gyakori műfaj (pl. a köszöntő és búcsúzó több fajtája) hiányzik. Moesch Lukács (Lucas a Sancto Edmundo) igen érdekes barokk költészettana, a *Vita poetica*¹⁰ (Nagyszombat, 1693) a következő műfajokat sorolja fel: születési ének, ünnepi köszöntő, üdvözlő vers, búcsúzó, gratuláló költemény, epigramma, elégia, allegória, elbeszélés, leírás; házassági ének, epikus költemény, dicsérő ének, satíra, dráma; gyászdal, sírvers (*epitaphium*). Moesch, mint ismeretes, a nagyúr, a nemes ember életének kronológiai rendje (gyermekkor, ifjúság, férfikor, öregkor) szerint adja elő és magyarázza a költői műfajokat. Elmélete gazdagabb, következetesebb, sokkal inkább európai

távlatú, mint Losontzié. Gerardus Joannes Vossius nagy tekintélynek örvendő *Poeticarum institutionum libri tres* (Amsterdam, Elzevir, 1647) c. műve alapvetőnek tartja a diomedesi felosztást, hiszen ez látszólag Aristoteles költészettanától támogatott rendszerezés, mivel az „imitatio módja” szerint csoportosít, mégis nagy tudományos körültekintéssel közli, hogy Cicero és Horatius *tragikus, komikus, epikus, melikus és dithyrambikus* költőket különböztettek meg. Azt is látja, hogy ez a felosztás sem öleli fel az összes műfajokat, s végeredményben a műfaji osztály nem határozza meg a költemény lényegét. („A quo tamen interdum nomen non possis imponere. Veluti si vario quis utatur carminis genere, quomodo Aristotele teste, Chaeremon fecerat in poemate suo, quod Centaurum inscripserat. Nam nec Epicus, nec Elegiacus, nec Jambicus dici potuisset et poeta tamen erat.”)¹¹ A mi Losontzinktől ilyfajta elmélyedést és szabad szellemet nem várhatunk. Magyar irodalom-elméletünk múltjában modern alapműfajaink (műnemeink) először Szerdahelyi György Alajos *Poësis narrativa* (Buda, 1784) c. munkájában jelentkeznek Charles Batteux és Wilhelm Ramler nyomán.¹² Ez a rendszerezés már az európai klasszicizmus jegyében fogant. A barokk-poétikai elmélet és gyakorlat ettől függetlenül folyt tovább, mint pl. az *Artis poeticae elementa* c. Pozsonyban, Weber Simonnál 1810-ben megjelent tankönyv is bizonyítja: ez teljességgel a Losontzi-féle rendszert követi.¹³

Poétikánk olvasmánygyűjteménye egyébként, mint várható, az erkölcsi oktatás céljait szolgálja, s a klasszikus és humanista hagyomány kipróbált kánonjából merít. A „könnyebb költemények” sorozatát Marc Antoine Muret (Muretus, 1526—1585)¹⁴ francia humanista *Institutio puerilis* c. hexameteres nevelési irata nyitja meg. Erasmus „civilitas morum”-ának légkörét árasztja,¹⁵ a jól nevelt, tanulni szerető, tisztelettudó, önmagát korlátozó, a józan mértéket tisztelő ifjút állítja elénk, aki többek között azt a tanácsot is kapja, hogy a gazdagságot nem kell keresni, de megvetni sem szükséges. A második ilyfajta költeménysorozat — szinte várjuk! — a Cato-féle *Disticha moralia*.¹⁶ Ez az i. sz. III. századába visszanyúló maximagyűjtemény már a XII. századtól szerepel az iskolai oktatás anyagaként: az antik-sztoikus életfelfogást a keresztény aszkézissel színezi. Már a második verspár a virrasztás értékét hangsúlyozza: az álom és a nyugalom a bűn párnája, a végső pedig arra int, hogy a halál úgy követi az embert, mint testet az árnyék. — A *Questiones morales* c. distichon-sorozat szintén az antik-humanista közhely-bölcsesség közvetítője, de a sztoikusok szkeptikus-tréfás életelveiből is tartalmaz valamit. „Miért változékony a szerencse? Mert a női nem ingatag.” „Mi könnyebb a füstnél? A villám. A villámnál? A szél. A szélnél? Az asszony. Az asszonymál? Semmi!” „Miért esik oly gyakorta az eső? Az ég helyettünk könnyezik.” „Mi az élet? Üveg, jég, virág, mese, széna, árnyék, hamu, pont, hang, szó, levegő, semmi.” A hanyatló barokk kor életérzése Losontzinál nem a XVII. század szenvedélyes végleteinek ellentétpárjaiban jelentkezik, mint Nyéki Vörösnél vagy Lépes Bálintnál, hanem az örök elmúlás ritmusának érzékeltetésével. — E „könnyebb költemények” sorát művészi epigramma-válogatás zárja: 15 Martialistól, 4 Muretustól és 10 vegyesen Owen (XVI—XVII. sz. ford.), Buchanan (1506—1582) és a francia Ménage (1613—1692)

műveiből.¹⁷ Franciás szellemessége miatt álljon itt — hevenyészett fordításban — Ménage egy epigrammája:

Crispinushoz

Ifjú vagy s kopasz, ámde hajad illesse dicséret:
Ostoba födét, lám, sebtiben hagyta oda.

A második „collectio”, a szent énekeké, egy középkori eredetű („Alme Creator”) költeményt közöl, egy Boëthiusé (470—524), egy Muretusé, a többi 10 Buchanan világhírű metrikus zsoltár-parafrázisaiból való, mindez egyben a különböző antik mértékek technikáját szemléltető példatár.

A harmadik gyűjtemény az elégiáé, de a nagy elégikusokat csak Ovidius képviseli: a tíz elégia közül kilenc a *Tristiából* való, mégpedig teljes szövegükben. A barokk irodalom Ovidiusnak a korai középkor óta állandó iskolai tekintélyét, ha lehet, még fokozta. Érdekes viszont, hogy Losontzi tankönyvében a barokk epika lényegéhez oly közelálló *Metamorphoses* egyáltalán nem szerepel. Az elégiákat Angelo Poliziano (1454—1494) Ovidius haláláról írt költeménye zárja. Nagyon idekiváncsoznak a protestáns iskolázást oly jól ismerő és modern ízlésének magaslatáról oly kitartóan bíráló Kazinczynak Dessewffy Józsefhez írt szavai: „A semidoctuskák nem Virgilt és Horácot, hanem az Ovid *Tristium*-jait tanultatták...” (1814. nov. 26).¹⁸ Losontzi bizonyára nem volt „féltudós”, de Ovidius büvköréből ő sem tudott, nem is akart szabadulni. Semmi lehetetlen nincs abban sem, hogy Kazinczy éppen az ő nagyon népszerű könyvére céloz.

Az epikus gyűjtemény egy Claudianus-részletet (*De providentia*) közöl, egy *genethliacont* Giovanni Pontanótól (1426—1503)¹⁹, egy *epithalamiumot* D. Baudier (1564—1613) francia humanistától, majd Horatius *I. szatiráját* („Qui fit Maecenas”), végül a *poema heroicum* mintájaként Vergilius *Aeneis*-nek egész II. énekét, bevezetve az I. ének tíz utolsó, Dido kérdezősködését tartalmazó sorával („Nec non et vario noctem sermone trahebat..., longumque bibebat amorem...”).

Poétikai tankönyvünk jellegzetes fejezete a 28 lapot kitevő *Flores poetarum*, ez a tárgy (titulus) szerint csoportosított költői idézet gyűjtemény, a mindennapi életbölcesség poétai citátumokban kifejtett foglalatata. A 48 *titulus* 201 idézetet tartalmaz, közülük 76 Ovidiustól való, 15 Horatiusé, 10 Vergiliusé: a válogatás mindenben igazolja Kazinczy említett panaszát. A népszerűségben mindjárt utánuk Owen következik 8 szemelvénnel; Claudianus 6, Martialis és Juvenalis 5—5, Propertius 4, Tibullus és Lucanus 3—3 idézettel kénytelen megelégedni, de előfordulnak még Petronius, Lucretius, Silius Italicus, Ausonius, Statius, Cornelius Gallus (i. e. 69—26), az astronomus Manilius, Boëthius, a humanisták közül Morus, Alciatus,²⁰ Bapt. Mantuanus, Verinus, Pictorius, sőt számos névtelen is, a középkor és a reneszánsz közhelyirői. Az érdekesség kedvéért megjegyezhetjük, hogy Losontzi itt közli a házassági lehetőségeknek azt a komikus latolgatását is („Dic precor, uxorem ducam qualem? anne puellam...” etc.), amely a régi magyar irodalomban oly népszerű volt („Mint az úton járó...”), s amelyet Kodály Zoltán népi

gyűjtése tett országszerte ismeretessé („El kéne indulni, Meg kén házasodni”). Nincs modern tanulság nélkül az a megállapítás, hogy ezt a ma „töményen népiesnek” érzett életbölcsest a XVIII. század derekán *latinul* iskolakönyvekben tárgyalták.²¹

A szemelvények hatodik csoportja a *Sententiae poetarum familiares* címet viseli, és 192 klasszikus auktorokból, középkori és humanista szerzőtől gyűjtött egy-, legfeljebb kétsoros (memorizálásra való!) szállóigét tartalmaz. Sok közülük nem köthető szerzői névhez, a felismerhetők sincsenek megnevezve (pl. a *Naturum expelles furca...*, Horatius, *Serm. I. 10: 24.*), gyakori a leoninus forma. A gyűjtemény egésze, a vallásos-moralizáló alaphang ellenére, nem mentes a köznapi életbölcsest keserű megnyilvánulásaitól („A teli erszény mindenkiből isteni elmét formál” — „Könnyű a zavarosban halászni” — „A pókháló megfogja a legyeket, de átengedi a darazsakat” — „A fegyver és a pénz oda megy, ahová akar” — „A nagyurak keveset adni szegénylenek, sokat adni vonakodnak” — „Nyomorult egér az, akinck csak egy lyuka van” — „A haza életet ad, de tisztességet ritkán” — stb.). Közhelyirodalomról van itt szó, de könnyen párhuzamba állítható Baltasar Gracián *Oraculo manual*-jának és *Criticón*-jának barokk pesszimizmusával, illetőleg ennek bizonyos polgári változatával. Faludi Ferenc e tájban írja a *Nemes úrfi* világból kiábrándult lapjait.²²

Ezek után már csak két fejezet igényli figyelmünket. Egyik a *Selecta Scholae Salernitanae praecepta medica*, erről azonban külön kell szólnunk, a másikkal viszont röviden végezhetünk, mert a minden poétikai kézikönyvben kötelező mitológiát tartalmazza. Az egész addigi európai költészet megértéséhez nélkülözhetetlen ilyfajta tudnivalókat a tankönyvek felekezeti különbség nélkül François Pomey (1618—1673) francia jezsuita²³ Lyonban 1659-ben megjelent *Mythológiájából* szedték össze. Losontzinál *Pantheum mythicum contractum* a címe, de az „összevont” jelző ellenére is elég részletes, megtalálhatók benne még a Berzsenyi kedvelte *Napaeák* is, a völgyek nimfái.

Losontzi István munkája 1769-es kiadásában színvonalas teljesítmény. Figyelmét a sokszázados hagyomány felé fordítja, s ezt igyekszik hűségesen továbbadni. Olvasmányanyagát azonban jórészt klasszikus szerzőkből válogatja. Ízlése nagyjából-egészében a barokk koré: Vergilius klasszicitása és Claudianus dagálya között ő sem érez még különbséget, de azt dicséretére említhetjük, hogy szemelvényeinek összeválogatásában mérsékletre törekszik. Jóformán nyoma sincs nála a túlzó emphasisnak, a barokk nagyotmondásnak, amelyben pl. Moesch Lukács olyannyira jeleskedett. Ezt nyilván Losontzi polgári osztályhelyzetével is magyarázhatjuk. Ennek a polgári szemléletnek a nyomait kissé kesernyésztoikus sententia-válogatásában is megtaláltuk. Losontzi nem jutott ugyan el a klasszicizmushoz, sőt — mint látni fogjuk — a magyar késői barokk költészet elméleti táplálója lett, tankönyvének egész szelleme mégis rokonságot mutat Maróthi György törekvéseivel, aki a barokktúlzásaival és Comenius könyveinek „barbár” latinságával szemben a klasszikusok stílusára kívánta oktatni az ifjúságot.²⁴ Losontzi idősebb volt Maróthinál, a Kollégiumban is felette diákoskodott, mégis az a benyomásom, hogy a kitűnő fiatal professzor 1738-tól kibontakozó reformtörekvései nem maradtak

gészen hatás nélkül a nagykőrösi tanárra, hiszen Losontzi iskolája Debrecen-
nek *particulája* volt. A döntést azonban a részletes pedagógia-történeti kutatásra
ell bízunk.

2.

Az eddig elmondottak után bizonyára furcsán hat, hogy Losontziban a késői
magyar barokk költészet egyik elméleti támaszát látjuk. Erre a véleményre
azonban maguk az irodalmi tények készítetnek bennünket. Mellőztük ez ideig
az *Artis poeticae subsidium* egy fejezetének, a salernói orvosi iskola szabályai-
nak bemutatását,²⁵ noha a fejlődés rendjében éppen ennek van szerény jelen-
tősége, mert Losontzi az évszázados orvosi előírásokat magyar versekben is
közli, megtartva és tekintélyes mértékben magyarítva az eredeti leoninus for-
mát. Már a sentenciák között is szerepelt a juvenalisi „Orandum est ut sit mens
sana in corpore sano” (*Sat. X. 366*); az egészségügyi tanácsok széles körű ter-
jesztése orvostalan régi magyar világunkban a népnevelés fontos eszközének szá-
mított. Ilyen és nem pusztán poétai becsvágy vezette Losontzit arra, hogy a ma-
gyar leoninus gyakorlatot újra feltámassza. Nem szabad persze a költői törek-
vést sem kizárni, Losontzi nem jelentéktelen egyházi versei is ilyen irányba
mutatnak, de ezt igazolja a *Poétika* Scriveriusból fordított védekező epigram-
mája is: ha másra nem, a kezdők számára jó lesz ez a magyar versgyakorlat!
(„Quod si non aliis, Tironibus ista papyrus Serviet, et si quos *Hungara Musa*
iuvat.”) A *Schola Salernitana* magyar verseit fel is vette a *Hármas Kis Tükör*
1771-es kiadásába, s a továbbiakban is állandó melléklete maradt a roppant
népszerű tankönyvnek. Lehr [Tolnai] Vilmos, a leoninus magyar historikusa,
nem ismervén az *Artis poeticae subsidium*-ot, a *Hármas Kis Tükör* érdemének
számítja a magyar leoninus gyakorlat megújítását.²⁶ Négyesy László, a mértékes
magyar verselés történetének modern összeállítója egyáltalán nem tud Losontzi-
ról.²⁷ dePintér nagy rendszerezésében (IV. köt.) sem fordul elő a neve. Waldapfel
József viszont már helyesen utal a poétikai kézikönyv úttörő jelentőségére.²⁸

Mindezt azért kell ily aprólékosan megállapítanunk, mert Losontzi magyar
verselési próbálkozásának alátámasztására elsőnek tesz kísérletet a magyar
prozódia alapvető szabályainak megállapítására („*Artis metricae Hungaricae*
regulae”, 127. l.). A következőket írja elő: a magánhangzó két mássalhangzó
előtt hosszú; az ékezetes magánhangzó hosszú, az ékezet nélküli magánhangzó
rövid; az ékezet nélküli végszótag közös (*communis*); a magyarban nincs elízió,
a *h* betűnek (!) nincs mássalhangzó értéke. Ismeretes, hogy Rájnis József az
1770-es évek elején szerkesztette *A magyar Helikonra vezérlő Katauzt*, de az
ebben lefektetett prozódiai elvek jó ideig ismeretlenek maradtak,²⁹ Losontzi
viszont hatást gyakorolt.

Nincs helyünk itt annak bizonyítására, hogy Rájnis, Baróti Szabó és az ún.
deákos iskola egész poétikája, verstani gyakorlata mennyire a barokk hagyomá-
nyban gyökerezett, és csak a nemzeti verseléstől eltérő különleges volta
erősítette a klasszicista törekvéseket.³⁰ Losontzi leoninus mesterkedése, a rimes-
mértékes verselés azonban kétségkívül antiklasszikus volt, s hirtelen kivirágzó
népszerűsége a barokk poétikai hagyomány jelentékeny továbbélését ered-
ményezte. Sőt, prozódiai szabályai ott is hatottak, ahol igazán nem számítanánk

rá, a leoninus legkeményebb ellenfelei, Ráday Gedeon és Kazinczy Ferenc vers-technikájában. Földi János 1793. aug. 12-én kelt levelében így ír Kazinczy-nak: „Ugyan Barátom, hogy vakíthatott meg annyira a' boldog emlékü Gróf Ráday díbdáb sánta verseivel némellyikötöket, és hogy ronthatta úgy el füleiteket, hogy hidjetez az ő hitván, fundamentom nélkül való Reguláinak, mellyekben ő is Losonczi István hajdani Kőrösi Rectortól megtsalátott, hogy a' Magyarban minden monosyllaba rövid szó és minden polysyllabának is utolsó syllabája hosszú lehessen valamennyiszer akarjátok ?? Ugyan hogy méritek Ti a Syllabákat? . . . Ide való a' H betűnek tsűrűse tsavarása. Ezt hol elidáljátok, hol kettőztetitek . . . Nosza Barátom térj az igazságra, és tartsd meg a' H-ról, hogy azt a' Magyarban sem elidálni nem kell, sem soha ez a' nehéz hang kettőztetést fel nem vehet”³¹ — Édes Gergely egy 1786-ból származó versében így foglalja össze az antik mérték megújítására irányuló korabeli törekvéseket:

Eszre hogy ezt vette sok időre Losonczi követte.
Majd Kalmár; galibás ez! s amaz újra hibás.
Erre Baróti Szabó 's Rajnissal Révai, mint jó
Példahagyásra fülelt 's jobbakat írni kikelt.³²

Amint látjuk, a kortársak tisztában voltak Losontzi kezdeményező jelentőségével, legfeljebb azt kellene még igazolni, hogy a deákosok csakugyan ismerték Losontzit, miként Édes Gergely állítja³³

Fejtegetéseink e részét hadd zárja be néhány Losontzi-féle epigramma.

XX. A Víz italról (135. l.)

Mikor ebédet eszel, akkor vizet innia nem kell:
Mert gyomrod hidegűl, véred erőtelenűl,
A barmok vízzel; de borokkal éljen az ember.
Légyen a'ki nemes, a' víz italtul üres.

XXXVI. A Veres hagymáról (139. l.)

Hogyha fejed szőrét elhányta, kenne bőrét
Jó veres hagymával: mert ékesűl újra hajával.

XXXIX. A szemnek ártalmai (139. l.)

Fördő, szél, borivás, bors, tűz, por, hagyma, vigyázás,
A' siraalom, szerelem, rontja valóba szemem.

XL. A pipásokhoz intés (139. l.)

Mi lehet a' pipa, kérdés? Sátán esali sípja:
Ellened ezzel oroz, 's majd veszedelmet okoz.
Mit használ, mond el magadat hervasztani füsttel?
Úgy, ki valál buborék, füst leszel és habarék.

E legutolsó csakugyan szellemes és stilsztikailag is ötletes verset Lehr Vilmos Losontzi saját alkotásának vélte, minthogy a salernói egészségügyi szabályok között nem találta. (Hol volt még akkor a pipázás!) Ha szerzőnk poétikai

nkönyvét nyitotta volna ki, rábukkant volna, hogy ez is Scriveriusból³⁴ való átdítás. Igaz, hogy Losontzi nagy önállósággal alakította át a latin epigrammát.

3.

Losontzi poétikája nemcsak a leoninus gyakorlatot virágoztatta fel kálvinista kollégiumainkban, hanem — talán szándéka ellenére — műfajelméletével táplálója lett a késői barokk költői gyakorlatnak is. Ezt a barokk alkalmi költészetet rendszeren kézlegyintéssel szoktuk elintézni, s értéktelensége egyben jelentéktelennek is tünteti fel a modern kutató szemében, holott a XVIII—XIX. század fordulóján nem Bessenyei számított nagy literátornak, nem Kazinczy volt a keresett költő, nem Virág Benedek nemes ódái élvezték a népszerűséget, hanem Gyöngyössi János, a „tordai leoninus”, Mátyási József, Édes Gergely, Poóts András és mások. Ennek a literaturának Dugonics András és Gvadányi József már „klasszikusai” voltak, mert önálló gondolatokkal, olykor művészi eredményekkel toldották meg a százados örökséget. Nem állítható persze, hogy mindezek a költők valamilyen módon Losontzival tartottak kapcsolatot, a lényeg csak annyi, hogy azt a barokk költői gyakorlatot művelték, amelyet — mások mellett — Losontzi is kanonizált. Arany János *Irányok* c. kitűnő tanulmányában³⁵ pompásan mutatott rá, mennyire az iskolai oktatással függött össze ennek az általa „népszerűnek” minősített csoportnak egész költői tevékenysége. Dolgozatunk záró fejezeteként erre a késői barokk költőtípusra vetünk egy pillantást. Elég, ha Gyöngyössi Jánost, Édes Gergelyt és Mátyási Józsefet választjuk ki példaként.

Gyöngyössi János (1741—1818) kora legnépszerűbb költői közé tartozott, különösen Erdélyben. Alkalmi versei nemcsak a papi-nemesi középosztály ünnepeit díszítették, hanem a Bethlen, Bánffy, Kemény, Kendeffy, Wesselényi, Rhédei, Thoroczkai, Naláczai familiák sem akarták nélkülözni csillogva mesterkedő magyar költészetét, hódoló alázatát, mitológiai görögtüzének pompáját. Joggal írhatta *Magyar versei* (Bécs, 1790) előljáró beszédében: „Megpirulok pedig még előre, mikor tekintek azokra az elől-botsátott dicséretekre, mellyeket egy ’s más engemet szivekből szerető Jó akaróim e’ tsekély Gyűjtemény felől nem csak szájjal hirdetni, hanem közönségessé is tenni méltóztattak sokkal magasabb hangon, hogy sem e’ Sengétske érdemelhetné.” Leoninusait és egyéb mesterkedő fogásait pedig azzal menti, hogy csak azoknak írt ilyeneket, akik gyönyörködtek bennük vagy egyenesen kérték. Mátyási József (1764—1849) meglehetősen nagy önérettel hivatkozik arra a *Semminél több valami* (Pozsony 1794) bevezetésében, hogy ő bizony senki mecénásnak nem ajánlja verseit, ennek ellenére hosszú ideig gróf Teleki József, majd gróf Fekete János szolgálatában állott, s kötetei (a „második darab” címe *M. J. Verseinek folytatása*, Vác, 1798) tele vannak patrónusai hízelt dicséretével. Népszerűségére viszont nagyon jellemző Kazinczynak az az adata, hogy a nagy műveltségű Domokos Lajos, Debrecen főbírája, a tiszántúli nemesi ellenzék vezére „istenítette” Mátyásit (*Lev. II. 499*). A jobbágy származású, egész életében nélkülöző Édes Gergely (1763—1847) nem tudott szert tenni előkelő pártfogókra, ennek ellenére számos alkalmi verset írt. (*Keservei és nyájjas-*

kodásai, Vác, 1803). Ez az *alkalmiság* a késői magyar barokk irodalom egyik jellemző vonása. Nem hiába támadta annyira Kazinczy az alkalmi poézist³⁶ — noha egészen elkerülni ő sem tudta, — sőt még Kölcsey klasszicista Berzsenyi kritikájában is felbukkan az a megállapítás, hogy Berzsenyi sohasem a „tárgyától veszen lelkesedést, hanem önmagától”.³⁷

Gyöngyössi János, részben Mátyási is, valósággal „végigírják” azt a műfaji jegyzéket, amelyet Losontzi poétikájában közöl. Gyöngyössi János említett, kötetében 5 epicedium, 8 epitaphium, 6 encomiasticum, 13 epithalamium, 7 gratulatio, 8 emblema, 1 epistola, 3 genethliacum, 1 propempticon, 3 anagramma, 1 aenigma fordul elő, mellettük mindössze egy szabadabb ihletésű vallásos ének és egyetlen nem alkalomhoz kötött vers foglal helyet, az *Ifjú tanulónak elmélkedése*, az, amelyet Horváth János is közöl a Magyar Versek Könyvének 2. kiadásában. Mátyási két kötetében 62 darab található, ezeknek éppen a fele szorosabb értelemben vett, személyhez intézett, a barokk műfaji szabályok szerint készült alkalmi költemény. Mátyásinak, a hajdani nagykőrösi diáknak és Losontzi tankönyvének kapcsolata szöveg szerint is kimutatható.

A barokk poézis szervetlen, se vége — se hossza versgyártásának elretentő példáit találhatjuk a szóban forgó költőknél. Gyöngyössi János kötetének ajánló verse 20 rímelt sapphoi szak, a Fartzádi Anna születésére írt örömeinek 17 nyomtatott lapot tölt meg. Az igazi „csúcsteljesítmény” azonban a Szacsvai Sándor lakodalmára írt epithalamium, ez 23 lapnyi. Költőnk különösen ki akar tenni magáért, hiszen Szacsvainak köszönheti versei kiadását. Mátyási mindezt messze túlszárnyalja. Egy meg nem nevezett pesti barátjához intézett bécsi és erdélyországi utazását elbeszélő epistolája 176 lapnyi terjedelmű: II. József uralkodásának első hét esztendejét festő költeménye 104 lapos, többnyire nem igazi epikai modorban, hanem a humanista-barokk panegyricus szellemében. Mátyási nem is tud igazán *elbeszélni*, bár festő-leíró részletei olykor csakugyan szépek. Édes Gergely sokkal líraibb modorú, s költőileg is különb *keservei* (elégiái) között szintén akad olyan (pl. a XXIII.), amely nyolc nyomtatott lap terjedelmű, s végig leoninusban. Úgy tetszik, hogy e késői barokk költészetben a vers terjedelmes volta külön érdemnek számított, hiszen hosszú időn keresztül csillogtatta a poéta folyton megújuló leleményességét, s technikai gyakorlottságát. „Önteni a verset” — mint Arany mondja —, ez volt a poéta becsvágya. Mindez eléggé ismert irodalomtörténet írásunkban, csak arra nem mutattak rá kellő nyomatékkal, hogy az ilyfajta költői mesterkedést a barokk poétika szülte, a külföldi és hazai gyakorlat számos példája támogatta. Ez a „nagy lélegzet” barokk monumentalitást is akart sugallani. de többnyire lapos szószaporításban, elmélkedésben és tudóskodásban folyt szét. Ez utóbbinak számlájára irandó a mitológia zsúfolt használata, amelyet azután bő jegyzeteléssel magyaráznak, különösen a klasszikus műveltséggel nem rendelkező szépnem számára.

Ebből az iskolás-barokk poézisből nőtt ki Csokonai. Mint a költészeti osztály köztanítója, 1794-ben ezt az anyagot oktatta növendékeinek, a mitológiát Pomey *Pantheum mythicum*-ából; a „hazai költők” mellett (vajon kik voltak ezek?) Ovidiust és Terentiust olvastatta, s „mindennapi gyakorlással”

végeztette a magyar és latin versírást. (Ez a sorrend!) 1798-ban Csurgón 365 sententiát ismertetett meg a tanulókkal.³⁸ Saját poétai talentuma is ebből bontakozott ki, mondanunk sem kell: addig senkitől el nem ért színvonalon. Kazinczytól lenézett és azóta is sokféleképpen értékelt alkalmi költészete sem magyarázható a még mindig élő barokk költői normák ismerete nélkül. A fiatal lángész azonban a francia felvilágosodás merész filozófiájával telítette, a rokokó kecses ízlésével finomította, gazdag kedélyvilágának sokszínű ragyogásával egyénítette, világirodalmi tájékozottságának páratlan sokoldalúságával hasonította Európához a hagyományos magyar formákat. Ezzel azután mássá is tette őket, minőségi változást idézett elő.

Az utóbbi évtizedek folyamán többször történt kísérlet arra, hogy az irodalomtörténetnek e késői barokk iskoláról mondott szigorú ítéletét felülvizsgálják. A nagyérdemű Zsigmond Ferenc 1931-ben sajnálkozott Édes Gergely elmarasztalása miatt,³⁹ Mészöly Gedeon a Mátyási-féle *Kalászkaparék* ismertetése során⁴⁰ elragadtatott magasztalásokkal szövegezte Kecskemét poétájáról. Nemrégiben Terbe Lajos kísérte meg a „Mátyási-kérdés” revízióját.⁴¹ Mészöly különösen Mátyási eredeti magyaros látásmódját, nyelvérzékét emelte ki: „...íme van végre valaki, aki nem a deák költők papirosából tanulja a nyelv ékesgetését, hanem a maga nyitott szeme látásait mondja ki frissen, s mivel a magyar Alföldnek mezején, annak népe között él, ott szemlélődik, gondolkodik, azért látásai, hasonlatai mindig magyarok, mert egyéniék.”⁴² Tagadhatatlan, hogy Mátyásiban van megfigyelőképeség, hosszú élete során a barokktól a népies realizmus felé fejlődik, de költészetének egészére távolról sem áll az, hogy „nem a deák költők papirosából tanulta a nyelv ékesgetését”, mert bizony túlnyomórészt onnan tanulta. A Mészöly-kiemelte szép részletek, ha a szöveg egészében vizsgáljuk őket, sikerült rokokó leírások, némi népies ízzel és számos Gyöngyösi István-reminiscentiával. Terbe Lajos Mátyási haladó eszmeiségét igyekezett bizonyítani. A magyar polgárosodás úttörőjeként értékelte O. Nagy Gábor is.⁴³ Mindebben szintén van igazság: Mátyási magáévá tette a felvilágosodás nem egy tanítását, ennek ellenére a nyers magyar nacionalizmusnak, a parlagi provincializmusnak, a zsíros civis-polgár önteltségének tipikus képviselője maradt. Nemzeti gyűlölködésére, antiszemitizmusára egyáltalán nem mutattak rá apológétái. Megbocsáthatatlan művész, laposságai viszont lényegében indokolják Kazinczy szigorú elmarasztaló ítéletét: „Az én felem Báró-czit, Besseneit, Virág Benedeket, Kis Jánost, Himfyt mutat a' maga Íróji közt: amazok a' Tordai Leoninust 's Mátyási Józsefet mutatják.”⁴⁴ Közismert Arany Jánosnak ezzel a „népszerű” (barokk-rokokó!) költészettel való kapcsolata: ő maga nyilatkozik róla önéletrajzában, *Bolond Istókjában*.⁴⁵ Az is bizonyos azonban, hogy klasszikus remekművei nem Gyöngyössi, Mátyási vagy a debreceni diák-poézis⁴⁶ ihletéséből keletkeztek, hanem Homeros, Shakespeare és a Kazinczy által propagált európai szint magáévá tételéből. A most tárgyalt költészetről kialakított ítéletét is maga szavaival summázhatjuk: népszerűsége „egy Kazinczy homlokát nem engedé a méltó babérhoz jutni”.⁴⁷ Arany pontosan tudta, mit tanulhat e „népszerűck”-től, de azzal is tisztában volt, hogy a nemzeti költészet nagy útmutatóit Besseneiben, Kazinczyban, Kölcseyben kell keresnie.

¹ Kis Áron: Losontzi István, Bp. 1905 (Népnevelők Könyvtára, 27. sz.) — Waldapfel Imre: A Hármás Kis Tükör, Magyar Pedagógia, 1940. — Vö. még Szinnyei M. Ir., VII. 1412—1416; Zoványi Jenő Cikkei... Bp. 1940, 182. — Pályafutására, tekintélyére jó adatok Földváry László: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez, Bp. 1898. c. műve II. kötetében.

² Összes Művek, III. köt., Bp. 1952, 196. és X. köt., Bp. 1963. 264.

³ Cs. Tóth Kálmán: A ref. gyülekezeti éneklés, Bp. 1950, 163—164.

⁴ Helmecci Komoróczy István Duna-melléki ref. szuperintendens fölött 1753-ban mondott gyászbeszéde kiadva Czelder Márton Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelőjében, 1882, 372. skk.

⁵ I. Bán: Poésie et poétique, Acta Litteraria, V. (1962) 373—379.

⁶ A Debr. Ref. Kollégium könyvtárának G. 1841. sz. példányában (1769) az első kötetáblán belső oldalán Lugossy József írásával: „Losonczinak e nemben e mű nem első próbatétele. Sok évvel ennek kijötté előtt adta ő [ki azt, mely mintegy ennek 1-ő kiadásával] tekinthető, mely is következő:

Liber poeticus brevis tenuique stilo exhibens

I. Artis Metricae Elementa.

II. Catalogum veterum Poetarum.

III. Conspectum Deorum fictorum.

IV. Varia Versuum genera.

V. Varia Carminum genera.

VI. Flores Poetarum.

et in usum Scholae Körösiensis editus. — Budae,

Typis Veronicæ Not-Itensteinin, Viduae. 1747.

8-^{vo} öszvesen lap I—102, és egy levélnyi appen [dicula. Megvan debr. Ktár 0.VII : 33.s bele van írva: Clarissimus auctor D. Stephanus Losontzi Körösiensium Rector dono obtulit [Stephano Veszprémi Bibliothecario; idem vero libris Scholae Ref. Debrecinensis adnu [meravit. A. CDDCCLV Idib(us) Augusti. — Megvan ez immár nekem is.” — Erre az adatra a vezetésem alatt Losontzi Istvánról szakdolgozatot készítő Balogh Sándor tanár bukkant rá, de a művet nem tudta azonosítani, noha csakugyan megtalálható a Kollégium könyvtárában G. 1840. szám alatt. Weszprémi István sajátkezü bejegyzése a szerzőség kérdését kétségtelenné teszi.

⁷ Vö. E. R. Curtius: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, Bern, 1954², 437. skk.

⁸ „Ha csak fej, szalad; csatold hozzá hasát, röpülni fog; add hozzá a lábát, megeheted; hasa nélkül megihatod”. — A keresett szó a *muscatum*, mert a *mus* egér, a *musca* légy, a *muscatum* muskát szőlő, a *mustum* pedig must.

⁹ Bán Imre: A barokk, Bp. 1963² 30. skk. — Ez az alapelv még a klasszicizmusban is hat. Berzsenyivel kapcsolatban igen szép elemzése Keresztury Dezsőtől, Magyar Századok Bp. 1948, 203—206.

¹⁰ RKM II. 1750. — Martin Opitz poétikájának (1624) műfaji felosztását lásd Bán I. id. m. 100—107.

¹¹ Vossius id. m. 3—5. — Chairémonról Aristotelés: Poetika I. fejezet. Sarkady János ford. Bp. 1963, 7.

¹² Id. m. Prooemium. — Vö. Jánosi Béla: Szerdahelyi György Aesthetikája, Bp. 1914. Érték. a Nyelv- és Széptudományok Köréből, XXIII. köt. 1. sz. Jánosi megállapítja, hogy míg irodalmi kísérleteiben Szerdahelyi „az új irányú természetes fejlődés következtében elsorvadó régi formákat műveli, és mesterségesen törekszik életben tartani azt, ami a halálra megérett, elméleti műveiben egy új tudomány hirdetője...” (9—10.). Ez az új tudomány, az esztétika, Európa-szerte a klasszicizmus szellemének terméke volt.

¹³ Egész „műfajelmélete” (De carmine) két és fél lapnyi, mégis cmliit több, Losontzi által megelőzőt költemény-típust (propemticum, hodoeporicum). Nagyjából ugyanezt a műfaji beosztást találjuk Földi János *A Versírásról* c. poétikájában (Bp., 1962, 89-90. l.)

¹⁴ Legjelentékenyebb irodalmi teljesítménye Ronsard műveinek magyarázata volt. L. pl. Oeuvres complètes, ed. Vaganay, Paris 1923.

¹⁵ Ennek első magyar—latin kiadása Debrecen 1591 (RMK. II. 218.) — A Comenius-féle feldolgozások is igen népszerűek voltak, először Nagyváradon jelent meg 1658-ban (RKM. II. 919.). Losontzi erre a hagyományra támaszkodik.

¹⁶ Legjobb modern kritikai kiadása Némethy Gézától, Bp. 1891 (Görög és latin remekírók).
¹⁷ Owenből Rimay fordított (Összes Művei, ed. Eckhardt, Bp. 1955, 44.); Buchanan Balassinak volt kedvelt auktora (pl. 88. éneke, Összes Művei, ed. Eckhardt, Bp. 1951, 130.) Ménage a XVII. század legbuzgóbb „széplelkei” közé tartozott. Molière öt tette nevetségessé a Tudós nők (1672) Vadius-ának alakjában. Ki hinné, hogy egy műve a puritán nagykőrösi professzor tankönyvébe is eljutott?

¹⁸ Levelezése, XII. 201.

¹⁹ A Quattrocentonak Poliziano mellett legnagyobb latin költője volt. Művészetét De Sanctis részletesen lelkes méltatásban, Storia della letteratura italiana, I. Bari 1925, 339—340.

²⁰ Pontosan az az epigramma az udvaroncáról, amelyet Rimay is felhasznál (Vö. Össz. Műv. ed. Eckhardt, 61. sz., 125.)

²¹ Egyébként antik toposz (vö. Curtius i. m. 164.); világirodalmi párhuzamaira lásd az I. Oszt. Közl. XVIII. köt. 367. A régi magyar irodalomban RMKT. XVII. század 3. köt. 105. sz. Az alapötlet magyarul már Káldi György prédikációiban felbukkan (Pozsony, 1631, I. köt. 150.), de még előbb Prágay Andrásnál, a Fejedelmeknek serkentő órájában (Vö. It. 1958, 362.).

²² Szauder József: Faludi udvari embere, Pécs, 1941, 61, 65. — Nem állítjuk, hogy Losontzi ismerhette Faludit vagy a forrásul szolgáló auctorokat: a rokonság csak a későbarokk életfelfogás pesszimizista szemléletében található.

²³ Backer—Sommervogel: Bibliothéque de la Compagnie de Jésus, Bibliographje, Tome VI, Bruxelles—Paris 1895, 975—978. has.

²⁴ Vö. Jausz Béla: Maróthi György, Debrecen, 1956, 36. és 44. (Különlenyomat a Kossuth Lajos Tudományegyetem 1956. évi Actáiból.)

²⁵ A salernói orvosi iskola szabálygyűjteménye állítólag i. sz. VIII. századára nyúlik vissza; a XI. századi Milanói János már rendszerezte őket. A régi magyar irodalomban Felvinczy György magyaros 12-ösökben fordítja a Schola Salernitanát (Kolozsvár 1693, RMK. I. 1459.).

²⁶ Lehr Vilmos: A leoninus, Bp. 1892, 25. és 55.

²⁷ Négyesy László: A mértékes magyar verselés története, Bp. 1892. Helyesen mutat rá viszont, hogy a legrégebb magyar leoninusok ifj. Heltai Gáspár 1592-es kolozsvári kalendáriumában fordulnak elő. A modernebb irodalomban felbukkanó és állítólag leoninusokat tartalmazó 1575-ös, id. Heltainak tulajdonított kalendárium nincs. (Vö. König György: Kalendáriumbéli régi magyar díszítichonok, ItK. 1900, 403—412.).

²⁸ A magyar irodalom a felvilágosodás korában, Bp. 1954, 74.

²⁹ Császár Elemér: Deákos költők, Bp. 1914, 22.

³⁰ Baróti Szabó költői arcképét szépen rajzolja meg Rónay György, de a barokk hagyomány befolyására nem utal. (It. 1955, 304—326.). Értékesek azonban Trencsényi—Waldapfel Imre megfigyelései: Humanizmus és nemzeti irodalom, It. 1933, 41—49.

³¹ Kazinczy Lev. II. 305.

³² Keservei és nyájjaskodásai, Vác, 1803, 159.

³³ Molnár Jánosnak Régi Jeles Épületek (1760) c. művében közölt mértékes versei teljesen ismeretlenek maradtak Rájnisig.

³⁴ Petrus Scriverius [Schreiner] holland humanista (1576—1660). Jöcher: Gelehrten-Lexicon, Lipse, IV, 446. has.

³⁵ Szépirodalmi Figyelő, 1864, 26. sz.

³⁶ Legnyomatékosabban Csokonaival kapcsolatban. Vö. Pályám emlékezete, IV. könyv, I. szakasz 7. rész. (Magyar Klasszikusok, Bp. 1960, I. köt. 182.).

³⁷ Szauder József: Kölcsey Ferenc, Bp. 1955, 68. A magunk részéről ezt legalább annyira érezzük gáncsnak, mint elismerésnek!

³⁸ Harsányi—Gulyás, Ö. M. II. 2. 605—606.

³⁹ Édes Gergely: Eredeti oktató mesék, Bp. 1931, 6. (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 8. sz.).

⁴⁰ Népünk és Nyelvünk, 1931. évf.

⁴¹ ItK 1955, 305. skk.

⁴² Id. h. 86.

⁴³ Mátyási József és a magyar polgári életszemély kialakulása, Debrecen, 1944.

⁴⁴ Lev. III. 304 (1805. márc. 31. Cseréy Farkasnak). Mátyásit egyébként kitaratóan támadja, mint a provinciális magyar izlés képviselőjét, Debrecen kedveltjét. (Lev. II. 362, 499, III. 310, 386—87. stb.).

¹⁵ A magyar barokk költői hagyományának továbbéléséről szökö Tolnai Gábor 1964. febr. 24-én elhangzott akadémiai székfoglalójában. Ennek eredményeit azonban dolgozatom befejezésé-
nek időpontjában még nem ismertem.

¹⁶ E késői barokk—rokokó költészet jellegére lásd O. Nagy Gábor: Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában, Debrecen 1941. és Bán Imre—Julow Viktor: Debreceni diák-irodalom a felvilágosodás korában, Bp. 1964. (Szöveggyűjtemény).

¹⁷ Irányok, id. h.

Имре Бан

ПОЭТИКА ИШТВАНА ЛОШОНЦИ И ПОЗДНЯЯ ВЕНГЕРСКАЯ ПОЭЗИЯ БАРОККО

Преподаватель латинской школы в Надкёрёше Иштван Лошонци опубликовал в 1769 году свою Поэтику, имевшую некоторое влияние на большей частью еще характера барокко венгерскую поэзию конца XVIII века. Автор статьи просматривает правила и тексты Поэтики, показав при этом те характеризующие черты, которые связывают ее с эстетикой барокко. Лошонци в своей работе опубликовал на латыне и перевел на венгерский язык в оригинальных стихотворных стопах врачебные правила Schola Salernitana, написанные в леонинных гекзаметрах. Этим он стал зачинщиком поэтической моды, леонинной практики, которая почти полностью охватила поэзию конца столетия, особенно в протестантских коллегиях. Он был первым, сделавшим попытку установить законы венгерской прозоидии для античных стоп. Своими жанровыми правилами он способствовал продлить господство вкуса барокко, который однако, по сути, был вызван не ими, а феодальным слоем венгерского общества. В последней части статьи дается представление о трех вознесенных в свое время поэтах позднего барокко, о Яноше Дьёндёши, о Гергеле Эдеш, о Йожефе Матьяши. И наши великие классики Михай Чоконай-Витез, и Янош Арань имели свои связи с этой группой поэтов.

Imre Bán

LA POÉTIQUE DE ISTVÁN LOSONTZI ET LA POÉSIE HONGROISE DU BAROQUE ATTARDÉ

I. Losontzi, professeur de l'école latine à Nagykörös, publia en 1769 un livre scolaire, une *Poétique* qui fit une certaine influence sur la poésie hongroise s'attardant, au moins en partie, à la fin du XVIIIe siècle dans le goût baroque. L'auteur de la présente étude passe en revue les préceptes et le choix de lectures du manuel en cherchant les traits caractéristiques qui l'attachent à l'esthétique baroque. Dans son livre Losontzi publia en latin et traduisit en hongrois, observant la métrique originale, les hexamètres léonins des préceptes médicaux de l'École de Salerne et avec cela il devint initiateur d'une mode littéraire chez nous, de cette pratique léonine qui inondait bientôt la poésie hongroise des collèges protestants à la fin du XVIIIe siècle. Losontzi était le premier qui essaya de préciser les principes de la prosodie hongroise dans la versification à l'antique. Avec son canon des genres poétiques, qui était encore celui du baroque, il prolongea l'influence de ce goût attardé, mais exigé encore par la construction féodale de la société hongroise contemporaine. Dans la dernière partie de son étude, l'auteur présente trois représentants de cette poésie baroque tardive, tous célèbres à leur époque, János Gyöngyössi, Gergely Édes et József Mátyási. Parmi nos grands classiques nationaux Mihály Vitéz Csokonai et János Arany avaient encore leurs attaches à ce groupe de poètes.

Szuromi Lajos

A RÉGI MAGYAR IRODALOM HELYZETE A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

(*A magyar irodalmi hagyományos szemlélet kibontakozása*)

Elmúlt korok irodalmi örökségének értékelése a tudatos érdeklődés jelentkezésének pillanatától kettős, arculatú. A *történeti szempont* látszik igazabbnak, a hasonlító mérlegelés döntheti el méltányosabban alkotók és művek jelentőségét, ez kutathatja valamely kor körülményeinek számbavételével az irodalmi mű szerepét a fejlődésben. Az irodalomtörténet tárgyilagos, megbízható módszerekkel nyomoz az igazság után, s bár sohasem mentes saját korának eszmei, esztétikai vagy éppen politikai hatásaitól, végső célja mégis a történeti hűség, a valóság kiderítése, s így a *másik* szemponthoz mérve objektív eredményessége megbízhatóbb.

Az elsősorban tudományos felkészültséget igénylő történetiség mellett létezik a mindenkori jelen eszményeihez igazodó *irodalmi hagyományos szemlélet*,¹ amely leginkább a szépirodalomban hódít, költők és írók jelennek vagy jövőnek szóló mondandóihoz válogat múltbeli támogatást. A stilisztikai, retorikai, poétikai, tematikai érzékenység e szemléletben erősebb, mint a történetiben, de mégsem korlátoznánk csupán ennyire. Szerintünk e szemlélet kiterjed az írói élet vagy az alkotói módszer példájára éppúgy, mint a jelen esztétikai vagy etikai igényeire. A szubjektív műtszemlélet hatása itt sokkal erősebb, mint a történeti mérlegelésben, s bár mindkettőben folyvást keveredik a múlt és a jelen iránti hűség, végeredményben az irodalmi hagyományos szemlélet inkább a múltat idéző korról és alkotóról mond figyelemre méltó tudnivalókat, míg a történeti szemlélet magáról a megidézett korról vagy alkotásról.

Régebbi korok elvileg indokolt, gyakorlatilag mindig fellelhető kettős szemlélete lappangó formában valószínűleg már a felvilágosodás előtt sem tagadható, e korban azonban világosan felismerhető. A történeti érzék megerősödésétől számíthatjuk megbízhatóan a kétféle szemlélet fokozódó elkülönülését.

A felvilágosodás nagyságai közül az irodalmi műtszemlélet elvi megalapozását nyújtja például a szentimentális gyökerű mondás általános érvényességében Kármán: „Úgy van alkotva az emberi szív, hogy semmi néki nem tetszik, amely valamennyire reá nem tartozik.”² Mélységesen igaz Waldapfel megállapítása Bessenyeiéről: „nem történeti szempontból bírálja a régi irodalmi termékeket, hanem a legnagyobbakhoz méri.”³ Magának a felvilágosodásnak bonyolult eszmei szövevényében a két legerősebb szál, a nacionalizmus és a

forradalmi-felvilágosult világnézet külső megosztó erőt jelent. Az előbbi szint követeli a történetiséget, az utóbbi inkább az áhitott újhoz irányítja híveit.

Az alábbiakban szeretnénk a felvilágosodás korának dialektikus ellentétekei sűrítő körülményei között a hagyományszemlélet kibontakozásáról képet alkotni, szemmel tartva azonban a kor sajátosságát, hogy a történeti és az irodalmi műltszemlélet alakító erői ugyanazok. A kétféle hagyományértékelés differenciálódásának kezdetét jelzik ezek az évek. Az irodalomtörténeti és az irodalmi hagyományszemlélet egyébként más korokban sem választható el teljesen, összetartoznak, a kettő együttes vizsgálata mondhatja meg világosan, mit jelent a tudomány és a művészet számára a múlt, a hagyomány.

Az irodalomtörténetnek meg kellene birkóznia a hagyományszemlélet átfogó bemutatásával minden korban, mert a kiemelkedő alkotókról írott monográfiák egyikét-másikat nem számítva, még részeredményekkel sem dicsekedhet bőségesen. Úgy érezzük, nem tévedünk, amikor a napjainkban felbukkanó hagyományszemléleti problémákat⁴ jelentős mértékben a mindenkori jelen igényeiből kiinduló műltszemlélet rendszeres vizsgálatának fogyatékoságaival indokoljuk.

A következő sorokban a felvilágosodás korának szellemi és társadalmi mozgalmait vesszük szemügyre, azzal az egyetlen célkitűzéssel, hogy milyen hatással voltak a hagyományszemlélet kialakulására. Az a véleményünk, hogy témánk mai irodalmunk számára sem közömbös.

*

A régi magyar irodalmi hagyomány sorsát formáló legfontosabb felvilágosodás kori eszmék vagy mozgalmak egyike a *nacionalizmus*. A marxista történettudomány kétféle nacionalizmust tart számon: a haladó és a reakciós nacionalizmust. Az egyik a konzervatív nemesség szólamszerű hazafiasságában, a másik a polgári társadalom előharcosainak tevékeny, áldozatos hazaszeretében nyilvánul meg. Amikor a műlttal kapcsolatos nacionalista jelenségeket kezdjük áttekinteni, ezt az alapvető kettősséget folyvást figyelniünk kell.

A régiség felidőzésében a nemesi és a polgári hazafiasság egyaránt számottevő szerepet játszik, olykor azonos jelszavakat hangoztat, megtévesztő hasonlóságokat mutat, de a megkülönböztetésre mégis szükség van: a nemesség csupán saját érdekeit kívánja átlátszó lelkesedésével leplezni, a nemzeti hagyományok védelme az ő kezükben konzervatív célok hordozója: „a társadalomban elfoglalt helyzetüket főképpen és elsősorban a múlt igazolta”.⁵ Gvadányi megbecsüléssel idézgeti Verbőczyt⁶, Csokonai ellenben Verbőczyt s a magyar nemeseket együtt veti meg.⁷

Kétségtelen, hogy a feudális nacionalizmus II. József idejében a nemzeti önállóság látszatát védelmezte, de tartósan vonzó hatást nem gyakorolhatott a hagyományszemléletre, mert Bécs és a nemesség ellentétének enyhülésével tüze parázsszá hamvadt. A polgári hazafiasság hívei azonban tovább munkálkodnak, s éppen akkor fokozzák erejüket, amikor a megalkuvó nemesség cserben hagyja a nemzet érdekeit.

A nacionalizmus a konzervatív nemességet a rendi érdekek miatt hatotta át, míg a kor legáldozatosabb munkát végző rétegeit, a deklasszáldott és fel-

világosult nemességet, valamint a felvilágosult, gyakran népi származású értelmiséget a fejlettebb és igazságosabb jövőbe vetett bizalommal hódította meg. Ez a még most szerveződő polgári osztály hazaszeretetének hangoztatásával később tútesz a megijedt nemességen, szavainak súlyát azonban tények biztosítják. Batsányi hazaszeretete nem pusztá szó, az izzó érzéseket egy élet tettei igazolják:

... Haza! szívemnek bálványa! tenéked
Szentelem én magam és minden szándékom ezentul!⁸

A kétféle nacionalizmus a veszély idején összefogásra képes bizonyos kérdésekben, ezek között például a régiség iránti érdeklődésben. A felvilágosult, polgári módon gondolkodó Kazinczy vagy a plebejus forradalmár Csokonai főurakkal és gazdag nemesekkel tart nem mindig terméketlen kapcsolatot. A nacionalizmus különféle árnyalatait képviselő Horvát István, Kazinczy Ferenc és Sztrókay Antal közös lelkesedéssel buzgólkodik, hogy a Halotti Beszéd, ez a „rég magyar szentség” rézbe metszessék.⁹

A végvári harcok koráról a nacionalizmus mindkét irányú hangoztatói megemlékeznek, de a hangoskodó nemesi dicsekvést a tárgyilagosabb gondolkodású Virág Benedek ellenkezőjére fordítja. Szinte érezhető soraiból a XVI. századi magyarság kegyetlen sorsa miatti bánkódása, az, hogy a magyar földön dúló állandó háborúskodásban a nemzeti lét pusztulásának veszélyét látja. Dicsőség és élet alternatívája között Virág az utóbbit választja; az előbbit talán azért utasítja el magától oly könnyedén, mert sejti, hogy nem azoké volt, akiket illetett. Szerinte az a gondolat, hogy hazánk „az egész kereszténységnek előbástyája s oltalma a török ellen”, csak a buzgóság lelkesítője s többnyire felesleges volt, „mert így fogyton fogyott a nemzeti erő, amin ellenségünk nevetett”.¹⁰

Rájnisi és Révai papi volta mellett magyar öltözékben jár,¹¹ tanúsítva a nacionalizmus egyéb eszméket alakító erejét. A vallás érdekei háttérbe szorulnak, s a leghivatottabbakból, a papokból váltanak ki különleges véleményeket: „Átkozom én a szerzetesi köntöst, ha azt az erőt fogják reá a helytelenül buzgódnak, hogy előlje esküdt hívében a hazafiúi érzést” — írja Révai.¹² A kuruc költészet Pálóczi Horváth-féle megbecsülésében szintén a nemzeti érzés mindent lenyűgöző erejének hatására ismerünk.

Magának az *irodalom* fogalmának felvilágosodás kori jelentésében sem kereshetünk fontosabb alakító erőt, mint a nacionalizmust: a korszak végére kibontakozik a magyar nyelvű, magyar szerzőtől eredő művek számontartása. Régi latin nyelvű költészetünk és irodalmunk legszebb emlékeit más eszmék keltik új életre, de ezen eszmék erejének a nacionalizmus mögötti másodlagosságát bizonyítja a latin nyelvű művek valóban gyér kultusza (Janus Pannónius).

A hazafias érzés kétféle erős jelentkezése — melynek oka a különlegesen összetett magyar történelmi helyzet — nem mindig tart szoros kapcsolatot a másik lényegesvilágnézeti jelenséggel, a *felvilágosodással*. Ennek jellemző vonásai közül szinte mindegyik árnyalja a múlt felé fordulás mértékét, módját.

A régiség szempontjából a felvilágosodás néhány eleme nem túlságosan kedvező: a tekintélytisztelt elutasítása, a jelen és a jövő iránti felfokozott

érdeklődés: a forradalmi lendület, a racionalizmus és a pallérozott izlés önmagában régi irodalmunk jelentős csoportjainak — vallásos vagy gyengébb költői színvonalú műveinek — elutasítását jelentené. Az enciklopédikus műveltségre, a tudomány mérhetetlen tiszteletére ösztönző korszerű vonások viszont a múlt homályának eloszlatására buzdítanak, tehát az életbevágó kutatómunka biztatói.

Bessenyei A Holmiban gúnyolja az egyoldalú antik vagy vallásos nevelést, őt minden érdekli.¹³ A felvilágosodás természetes ütközését a múlttal — a polgári társadalom felvilágosult eszmevilága a feudalizmus kultúráját őrző emlékek túlnyomó többségével, nálunk lényegében a nemzeti múlt egész irodalmi hagyományával kerül szembe — erősen alakítják egyéb korabeli jelenségek, elsősorban a nacionalizmus. A felvilágosodást azonban nem lehet teljesen múltellenesnek tekinteni: a világi hagyomány megbecsülése például ebben a vallással szakító korban következik be. A reformáció kora iránti igen nagy érdeklődést meg a két történelmi időszak küzdelmének rokonsága biztosítja, irodalomtörténeti és irodalmi hagyománynak e történeti korról alkotott véleménye közös.¹⁴

A polgári gondolkodás, a felvilágosult szemlélet múltértékelésének felemás szerepére legjobb példákat Bessenyei nyújt. Fölényes ízlése, újszerű gondolkodása a régiség egészéről bizony lesújtó véleményeket formál. A történeti érzék kikapcsolása még nem indokolhatja teljesnek látszó, elvi elfordulását, erre igazán csak korszerű világnézetének és ízlésének hirtelen általánosítása ad magyarázatot. A Magyar Nézőben elégedetlenkedik: a bibliás stílussal ma már nem kísérletezhet. Haller és Gyöngyösi még megjárja, de „a többi Szentírás módja volt, melyeket a református papoktól tanultunk; de mi világi írók aszerint nem mehetünk”. A világias népszerű hagyományt sem ismerheti el, a modern világnézet és ízlés e hagyomány megbecsülésében erősen korlátozza. *Toldi Miklóst, Markalfot* megveti.¹⁴

Bár a nyílt állásfoglalás hiányzik Bessenyeiből széphistóriáinkkal kapcsolatban, az irodalmi hagyomány szemlélet tanúságai, a költői művek a korábbi ellenkezést tagadják meg: az Ágis vagy a Lais számtalan helye gondolati és stílári párhuzamba állítható Enyedi György Gismundájával vagy többek között az Euriálusszal.¹⁶ A humanista topika sokféle forrásból bővíthette Bessenyei művészetét, de a magyar régiség egy részének kedvező fogadtatása nélkül mindez elképzelhetetlen.

Bessenyei példája igazolhatja, hogy a felvilágosodás új ítélkezése, polgári ízlése sem kerül feloldhatatlan ellentétbe az irodalmi múlt minden értékével. Csokonai kettős vélekedése Tinódiról szintén ide vonatkozó bizonyíték: egyszer megbecsülendő régiségeink között sorolja fel, máskor vaskos elutasításban részesíti.¹⁷ Ezt a kettősséget fejezi ki a felvilágosodás szempontjait követő mai vélemény is: „A modern magyar irodalom, annak ellenére, hogy számos olyan tendencia is tovább él benne, amely valamilyen formában a régiben is kitapintható, lényegében a régi irodalom tagadásával kezdődik.”¹⁸

Maga Kazinczy, kinek „kínokat csinál” az osztrákok közé való beolvadás veszélye,¹⁹ elsősorban a kor hódító nacionalizmusa miatt válik a felvilágosodás kori régi magyar irodalmi kutatás és népszerűsítés centrumává. Ennek hatására

szítja a kor véleményét Mátyásról és udvarának műveltségéről: neheztelve nézi latin nyelv uralmát.²⁰

Nem mindenkiben és nem törvényszerűen kezdődik a régiség tagadásával az új irodalom; a történeti és az irodalmi műltszemlélet egyaránt a megértés felé tart. A XVIII. század második felének igen erős megosztó hatással rendelkező eszmei irányzatai természetesen szélsőséges eseteket sem nélkülöznek (Kazinczy mindent meg akar menteni, Bessenyei elvileg mindent elutasít), de éppen az általános mérlegelés enyhíti a régiség és a felvilágosodás ellentéteit.

Kézenfekvő persze, hogy az új ízléshez közelebb kerülő régi emlékek korábban aratnak elismerést, Gyöngyösi és Zrínyi megbecsülésének története azonban a felvilágosult ízlés komplex voltára figyelmeztet. Az olvasmányosabb, poétikailag kidolgozottabb Gyöngyösi-versek sikerének visszhangja a XVIII. század második felétől is joggal várható, hiszen formai eredményein maga az új kor sem tudott még túltenni. Zrínyi kultuszának erős feltörését, majd teljes győzelmét Gyöngyösi népszerűségén, nem szabad pusztán a bontakozó történetiséggel magyarázni. Erővel teljes, sohasem fecsegő, tanultabb, költői festésekben gazdag, érzékeny *stilusa*, a művek mély *hazafisága* és az *élet példája* láthatóan az irodalmi hagyomány szempontjából teszi feledhetetlenné a felvilágosodás nagyjai számára Ráday Gedeontól kezdve.²¹ Kazinczy szerint méltóbb a koszorúra Zrínyi, mint Gyöngyösi, Horvát István inkább Gyöngyösi felé hajlik, de a mély elismerést nem tagadja meg Zrínyitől sem: „A legnemesebb költői lélek uralkodik Zrínyi Miklós munkájában... Már finomabbak benne az érzések, lélekemelők a gondolatok, elevenek a képek, csupán az sajnálatos, hogy nyelve nem eléggé csiszolt. Őt lehet a legelső magyar költőnek nevezni...”²² Kazinczy tömör véleménye: „Szébb magyar író t én nem ismerem a régiek közül.”²³ Irodalomtörténeti és irodalmi hagyománysszemlélet teljes harmóniája bukkan elénk a Ráday—Kazinczy-féle Zrínyi-értékelésben.

A nacionalizmus és a polgárosodás egyaránt közrejátszik a felvilágosodás egyik legerősebb mozgalmának, a *nyelvi újtásnak* történetében, amely a hagyományokra nézve különlegesen bonyolult, de mindenképpen előnyös hatással volt.

A kor kettős szemléletének, a nemesi konzervativizmus és a polgári átalakulás igényének jelei dialektikus szövevényt alkotnak. A nemesség nacionalizmusának rendi érdekeket védő önzése a magyar nyelvért éppúgy harcot indít, mint a felvilágosult eszmék híveinek tábora a polgári nemzeti-nyelvi egység elengedhetetlen fejlődési követelményének sikeréért.

Az irodalmi múlt feltárásában a nyelvújítás főként igazoló példák keresése miatt jelent igen fontos hatást. A régi szövegek olvasmányokká lesznek, az eredendő nyelvészkedés közben esztétikai ítéletek formálódnak, szinte „mellékesen” kezd kialakulni az irodalmi hagyomány. A felvilágosult ízlés szószólói sem szabadulhatnak a nyelv jelentőségének tudatától, a nyelvért vívott harc számukra talán lényegesebb is, mint a nacionalista indítású nyelvészkedőknek. Felvilágosodás és nacionalizmus közös, békén megférő buzditása nyomán már Bessenyei kitágítja, szinte misztifikálja az anyanyelv jelentőségét: „Nyelvednek ereje, méltósága, mélysége, erkölcsödnek erejét, méltóságát, mélységét ábrázolják, és bizonyos, hogy ha anyanyelved gyáva,

erkölcsöd is.”²⁴ Ez az álláspont természetesen a régiség malmára hajtja a vizet: nyelv és irodalom huzamosabb ideig nem választható külön — önmagunkat pedig nem vethetjük meg. Bessenyei ennek a dilemmának szorításában hajlandó némi belátásra: „tiszteletük a szent dolgoknak együgyűségeket... meg vagyon mondva: ne rágalmazd a te atyádfiát.”²⁵ Ami itt csupán savanyú önvigasztalás, az különösen a történeti gondolkodás térhódításával, az irodalomtörténeti kísérletekben válik uralkodóvá, hitelessé.

Minden számottevő munkását e kornak magával ragadja a nyelv ügye, a régiség eközben ide-oda hanyódik, egészen addig, míg Kölcsey programja a nemzeti múlt, a hagyomány számbavételét a nyelv ügyével egyenrangúvá nem teszi.²⁶ Janus Pannonius például elsősorban nem létező grammatikája miatt válik népszerűvé nyelvészkedő körökben,²⁷ Csokonai Apáczai Csere Jánost először a divatos Gyöngyösi mögé rendeli, másutt — az Enciklopédia magyar nyelvűségére gondolva — elismerő szavakat ír róla.²⁸ Nem sorolhatjuk fel a régiség légiónyi emlékét, amely a nyelvészkedés fárasztó munkája közben válik az élő hagyomány részévé, de a nyelvi küzdelmeknek nagy hatása nem tagadható. Sem az ortológusok, sem a neológusok nem nélkülözhetik a bizonyító példák tömegét, a nyelv körül vívott harcok hevesége nélkül irodalmi hagyománysszervezésünk üteme erősen lassult volna. Ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy Kazinczy és köre (Szemere, Vitkovics, Horvát, Virág stb.) ennek a régiséget megbecsülő nyelvújító csoportnak a bázisa, míg ellenfeleik legtöbbször nemcsak nyelvészkedés közben, hanem a régiségről alkotott vélemények megformálásában is ellentétbe kerülnek velük.

A nyelvújítás harcainak idején érlelődik meg a reformáció jelentőségének körvonalazása a magyarnyelvűségben,²⁹ a reformáció nagyjainak: Komjáthynek, Pestinek, Sylvesternek, Baranyai Decsinek megbecsülése, a későbbiek közül Pázmánynek és Szenczi Molnárnak dicsősége. Pázmány stílusa az irodalmi hagyománynak szintén szerves része lett. De Károli, Káldi vagy éppen kódexirodalmunk számos darabja, a Halotti Beszéd s a Margit-legenda ugyancsak a nyelvészkedés megbecsült forrása.

Véleményünk szerint a felvilágosodás korának legátfogóbb jelenségei, a nacionalizmus és a polgári világnézet, haladó értékeikkel támogatják egymást a nyelvészeti küzdelmekben. Haladók és maradiak között most nem úgy jelentkezik a különbség, mint a felvilágosodás és a nacionalizmus között. Teljesen igaznak látjuk tehát a következő megállapítást: „Az a sürgető szükséglet, hogy nemzeti kultúrát kell teremtenünk, bizonyára a társadalmi-politikai viszonyok teremtették meg, — de ez a törekvés nem állt mindig kapcsolatban a felvilágosodás ideológiájával — anélkül, hogy ezáltal reakcióssá vált volna.”³⁰

A régi magyar irodalom leltárszerű feltárásában a nyelvészet közvetlen igényei mellett már korábban jelentős szerepet kap a *történeti érdeklődés*. Köztudomású, hogy a XVIII. század számos irodalomtörténeti kísérlete az adatgyűjtés vagy a pusztasorsolás szintjén mozog. A felvilágosodás korában megerősödő kvalitatív munka számára azonban igen becsesek e gyűjtemények-kiegészítések és értékelések révén nyílik meg az út Toldy Ferenc máig ható szintézisei felé.³¹

A régiség kultusza mellett irodalomtörténészeink számára legfontosabb felvilágosodás kori irodalmi jelenség a népi kultúra iránti érdeklődés kialakulása.³² A régiségre nézve ez a külföldi minták nyomán, de a hazai fejlődés ütemének megfelelően győztes útnak induló mozgalom számottevő, elsőrendű segítséget jelent.³³

A felvilágosodás kényes ízlése a régi irodalom népies ihletésű vagy éppen népköltői emlékeinek megbecsülését késleltetné, a világiasság a „fentebb stíl” híveit alig tudta belátásra bírni. Az irodalmi népiesség azonban a nacionalizmus lelkesítésétől és külföldi példáktól támogatva megmenti a közvetlen jövő számára a népi hagyomány gazdag értékeit. A népi énekekben Révai Miklós már tudatosan látja a világias nemzeti hagyományt.³⁴ Az állandóan konzerváló népiesség a hagyománymentés serkentőjévé lesz a műköltészetben, hívei között ott találjuk a plebejus forradalmár Csokonait éppúgy, mint a kuruckodó feudális nemest, Pálóczi Horváth Ádámot. Mindketten gyűjtik a népdalokat, s bár Csokonaié elveszett vagy el sem készült,³⁵ Pálóczi Horváth Ötödfélszáz énekei szebbnél szebb régi népdalainkat mentik meg a feledéstől. Legértékesebb népszerű hagyományunkból, a kuruc költészetből³⁶ a nemesi ellenállás, a nacionalista érzés hatására kerül több híres emlék Pálóczi Horváth gyűjteményébe. A jövőnek író haladó költőink közül egész népiessége mellett nevezetes pontosan a kuruc költészethez való kapcsolódása miatt Csokonai, aki *Cultura* című darabjában diák szereplőkkel daloltatta el a Rákóczi-nótát. Pálóczi Horváth mély nemzeti érzése és egész hagyományos ízlésvilága ellenvetés nélkül tartja számon a legvaskosabb népi eredetű emlékeket is, Csokonai számára azonban már értékelési gondokat támaszt a felvilágosult ízlés. Ismeretes felemás álláspontja a népmeséről, Szuszmir izes előadásáról a *Tempefőiben*. Az élvezetes stílus gondosságán érezni az írói tetszést, Rozália szavaiban azonban az elvi nyilatkozat elzárkózik a megértéstől.³⁷ A sokoldalú népiesség hatására válik Anonymus egyik legtöbbet idézett részletévé éppen a régi magyarok szokásainak leírása, ezt idézi például Virág Benedek Kazinczyhoz írott levelében.³⁶

Ebben az irodalmi népies irányzatban kell végeredményben megjelölnünk azt a legfőbb segítséget, amely nélkül régi irodalmunk értékes művei, a XVI—XVII. század históriás énekei és széphistóriái, valamint a népköltészeti emlékek aligha váltak volna élő irodalmi hagyománnyá. Ezek ellen a művek ellen vonult fel a felvilágosodás korának kényes és kíméletlen ízlése, ezeket üldözte még mindig a vallásosság, s a népiességet csupán a felvilágosodás egyik jellemzője, a hódító világiasság segítette.

A múlt iránti fokozott érdeklődésben — ezen belül régi magyar irodalmunk új életre keltésében — fontos magyarázat a szintén kettős gyökerű igény *magyarság és európaiság* szintézisére. Európa és a magyarság összetartozására már Apáczai kezd ráébredni,³⁹ a lelkesítő nacionalizmus és a nemzetközi távlatokat követelő felvilágosodás fokozott erővel tűzi napirendre újra a XVIII. században. A polgárosodó nyugati országok a nemzeti hagyomány feltárásában szintén megelőzik hazánkat, s a haladás élén járó magyar elméket mindez nem hagyja nyugodni. Gyakran más nemzetek tudósainak fölényeskedő, a magyar nemzeti érzést sértő kijelentéseire válaszol a lelkes és áldozatos tevé-

kenység, máskor a magyar viszonyok elmaradottságának pusztá felismerése buzdít fokozott munkára.

A történetiség felismerése után sokszor esik szó arról, hogy nemzeti múltunk öldöklő küzdelmei hátráltatták kultúránk európai színvonalának kialakulását, a régiség tényeinek számbavétele után azonban egyre inkább a tudatlanságtól fölényes nyugati vádak visszaverésével találkozunk. Már Rimay hazafias missziót lát abban, hogy Justus Lipsiust részletes levelében világosítsa fel a magyar viszonyokról,⁴⁰ 1813-ban a francia közvéleményt Batsányi tájékoztatja a *Mercure Étranger* hasábjain terjedelmes irodalomtörténeti áttekintéssel múltunk kultúrájának eredményeiről.⁴¹ Különösen erős tiltakozást vált ki néhány divatos vád a magyar természet primitív voltáról, a híres herderi jóslat nyelvünk és népünk közeli pusztulásáról, s régi hagyományunk gyakran lesz részese a védekezésnek vagy éppen — támadásnak.

Batsányi még a nyelvi harcokra lelkesít az európai példával:

Bételt rég a világ tetteid hirével;
Tudja, mit végezhetsz fegyvered élével.
Mutasd ma, hadd lássa, mit tehetsz elmével —
Győzz meg minden népet nyelved szépségével.⁴²

E hagyományos buzdítás gyökerei táplálják Czwittinger szenvedélyes munkálkodását: Reinmann Jakab Frigyes lekicsinylő nyilatkozata serkentette úttörő művének megírására.⁴³ Kazinczyt hasonló okok vezérlik, amikor kétségtelenül jellemző világpolgárius gondolkodása⁴⁴ oly örömmel nyugtázza a külföldi véleményeket a magyar régiségek és ritkaságok kiadásáról.⁴⁵ A külföldi haladás szintjének elérése mint csalóka álom kísérti meg Kármánt: „Vagy lesz-e Pannoniából valaha Albion?”⁴⁶ Az idegen példák hatására fordul érdekes kísérlettel a régiség felé. Veit Weber Hajdankori mondáinak mintájára A fejvesztesség című töredékében próbálkozik a régi magyar prózastílus utánzásával,⁴⁷ amely Csokonai Dorottyájának Summáit juttatja eszünkbe.

Bessenyei inkább még filozófiai magyarázatot ad az európai közvélemény elmarasztalására: „Mi magyarok sohase tudunk magunkból oly lármát ütni, mint mások. Dolgozott a nemzet, osztán leült, hallgatott. Más, mikor egyet lépett, százat kiáltott. Eszerint vannak a francia, német, anglus sat. népeknek tetteik kicsinytül fogva nagyig e világon kihirdetve, a miéink alusznak magunkkal együtt.”⁴⁸ Batsányi a néphagyomány történeti szemléletére nézve sokat tanulhatott Johannes von Müllertől, a *Nibelungenlied* egyik első tisztelőjétől és elismertetőjétől.⁴⁹ Csokonait szintén magyarság és európaiság szintézisének igénye kényszeríti híres felszólításának megírására: „Magyarjaim! Literátorok! ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő Scytha pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekes könyveket, a veszekedő prédikációkat, a szűr bibliopoliumon kiterített szennyes románokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt, és a jámbor puttonost;”⁵⁰ ez a távlati szemlélet keseríti többek között a nagy nemzeti felbuzdulás századfordulón bekövetkező elcsendesedése után: „el is hitettük vala már magunkkal, hogy a több pallérozott nemzeteknél

mulató tudományok, valahára bennünket is, Európának ezen napkeleti részén, felfedeznek. De álom volt minden mi képzelődésünk...⁵¹

Kazinczy számára Apáczai Csere János Enciklopédiája igen kedves, mert előnyösen védekezhet vele a múltunk elmaradottságát hirdető külföldi nézetekkel szemben: „Csere János, az a tiszteletes, az az áldott magyar, ki hamarább kezdé tanítani a hon nyelvén a fentebb tudományokat, mint Thomasius a németeknél; ez 1694-ben, Apácai-Csere 1653-ban.”⁵²

Az európai polgárság világnézetének követői óvják nemzetünket a nemzeti dicsekévéstől, a felszínes megelégedettségtől, bizonyítva ezzel a feudális — konzervatív nemesség látszatlelkcsedésének elutasítását, figyelmeztetve arra, hogy az elért eredményeket tovább kell fejleszteni. „Zeng az egész haza környéke literatúránk divatjárul... Ártalmas ez a szédítés” —írja Kármán.⁵³ Kazinczy és Batsányi hasonlóan vélekedik.⁵⁴

A régi magyar irodalmi hagyomány sorsára nézve a felvilágosodás korának bonyolult eszmei tényezői közül emlitenünk kell még a vallásosságot, amely a régi emlékek jelentős részének védelmezője. Itt nyomban utalunk az irodalomtörténet által számon tartott érdekességre: az egyház sem kerülheti el teljesen a változásokat az annyi újjal fellépő félszázadban, itt-ott kénytelen igénybe venni a felvilágosodás segítségét.⁵⁵ A nyelvi szempontú irodalmiság,⁵⁶ a nacionalizmus és a felvilágosodás közös fellépése a magyar nyelv érdekében nyilvánvalóan mellőzi a latin nyelvű alkotásokat. Ezek megbecsülése, mint például Janus Pannoniusé még a század első felének nagy múltmentő mozgalmától, később pedig az egyházi szervezetek tagjaitól, főként szerzetesektől kap sok támogatást. A magyar nyelvű vallásos művek bekapcsolása a nemzeti irodalomba szintén a klérus tudományos munkát végző tagjainak s a felvilágosodás nyelvi mozgalmának köszönhető. Háttérben húzódik meg a felvilágosult abszolutizmus toleráns magatartása, így a felekezetek által nagy szorgalommal gyűjtött vallásos emlékeket a vallásilag már gyakran közömbös, széles látókörrrel rendelkező felvilágosult gondolkodók értékelik megbízhatóan. Kazinczy kiemelkedő szerepét éppen ezzel az elfogulatlan szemlélettel indokoljuk. Temesvári Pelbárt műveit éppúgy megbecsüli, mint Szenczi Molnár zsoldárát, a Károli- vagy a Káldi-féle bibliafordítás egyaránt megbecsült nyelvészeti forrás számára. „Felzúdult ellenem a’ Calvin’ hada, mert azt mondom, hogy nem való az, hogy csak a’ Calvin’ emberei tudnak magyarul. Bizony Illei András, Pázmány, Szécsény az Érsek, Káldi, Faludi, és Kunics, 3 Jezsuita, s az én Révaim jobban és szebben irtak magyarul, mint mi Calvinisták; de ezt nekem sok nem hiszi, sőt tagadja, ’s ezeknek ők mind Nyelvrontók. Most én Pázmányt olvasgatom. Hová mentünk, hová értünk volna az ő útján!” — írja Dessewffynek 1814-ben.⁵⁷ Batsányi néhány sora szintén ide kívánczok: „Lehetünk jó polgárok, igaz hazafiak, a’ nélkül, hogy Rómának, Kalvinnak, vagy Luthernek, ellenségei légyünk.”⁵⁸

Számos apróbb alakító, árnyaló tényező közül említsük meg a humanizmus egyik örökségét, a felvilágosodás *tudományszeretetét*. Ha dialektikusan nézzük, a kettősséget nem téveszthetjük szem elől: részben gátolja a nemzeti régiség feltárását, mert a múlt mélységeit inkább az ókorban, az antik hagyományban keresi. A felvilágosodás korának költészete tele van mitológiai utalások-

kal, s nemcsak a deákos költőket jelölhetjük itt jó példának. hanem Csokonait és Batsányit is.⁵⁹ A tudományosságtól a magyar régiség elsősorban a múlt megbecsülésének elvi állásfoglalása miatt remélhet sokat, valamint a könyvek iránti olthatatlan, szenvedélyes érdeklődés miatt. Az előbbire idézzük Horvát Istvánt, aki a konzervatív érzülete miatt várható gúnyolódást a tudomány szeretetének alapján utasítja el, bátran vállalva a régiség feltárásának elvét. Pest régi német Ofen nevérl írott tanulmánya tartalmazza a következő sorokat: "... elérem minden esetre a'ban fő óhajtásomat: hogy a' Magyar Régiségeket tárgyazó szorgalmatosabb figyelmet ezen rövid értekezésem által terjeszteni fogom."⁶⁰ A könyvek, könyvtárak feltűnő becsülése a nyelv, az irodalom szerepének növekedésével következik be, melynek oka ismét a különlegesen szövevényes magyar történelmi helyzet. Kazinczy és levelezői gyakorta írnak ilyesmiről. Budai Ézsaiás a „Kaziana Bibliothecát” szerezte meg a Debreceni Kollégiumnak,⁶¹ Jankovich közismert könyvgyűjtő-szenvedélyéről tanúskodnak például az Istvánffy, Bonfini példányokról szóló levelek.⁶² A kor nehéz körülményeihez mérve valóban csak a minden akadályon győzedelmeskedő, szenvedélyes kutatás érhetett el eredményeket, mert az általános elmaradottság, olykor a szegénység megnehezítette a könyvek beszerzését, megőrzését.⁶³

Régi irodalmunk gazdagsága a felvilágosodás korában bontakozik ki először. Bár ekkor még nem a hagyományok számbavétele az elsőrendű nemzeti feladat, hanem a nyelv művelése, fontosságát és a felvilágosodás kiemelkedő szerepét e téren észre kell vennünk. Különösen akkor, ha utalunk a tevékeny munkát gátló számtalan korabeli jelenségre. Csokonai „tudós koldulása”⁶⁴ az anyagi akadályokkal küszködő haladó írók jelképe, Kazinczy sorsa a hatalommal szembe kerülők sorsának szimbóluma, a cenzurák és tipográfiai lassúsága⁶⁵ egyöntetűen visszatérő panasz. Az olvasói széles tábor hiánya,⁶⁶ az általános műveltség elavult, alacsony szintje mellett az idegen elnyomás és a magyar nemesség szalmaláng lelkesedése mind-mind elszomorító terhe a kornak, melynek súlyos feladatokkal kell bírkóznia. „Nem magyar földön terem a borostyán” — írja Virág Benedek.⁶⁷ Horvát István egy „modern tájárjárásnak” beillő adalékkal járul hozzá a régi írások ritkaságának indokához: „Csak néhány esztendő előtt is 600 mázsa magyar régiség küldetett a papirosmalmokba...”⁶⁸ Apáczai Enciklopédiájából a jobbágyság terheit megbélyegző részletet az 1803-as győri kiadásban törölte a cenzúra.⁶⁹

Nem szaporítjuk tovább az akadályokat, hanem idézzük a felvilágosodás legdivatosabb mentségeinek egyikét, mert a XVIII. századra különösen igaz: „úgy tetszik, legigasságosabbak vagyunk, ha azt mondjuk, hogy akármely nemzet sem ment volna többre hasonló környül-állásokban, mint a' mi nemzetünk”.⁷⁰

*

A régi magyar irodalom a felvilágosodás korában az egyetlen nemzeti irodalmi hagyomány, s a nacionalizmus és a felvilágosult eszmeiség által determinált hatóerők mindegyike indokoltan fordul feléje. A társadalmi és ideológiai különbségeknek ebben a rendkívüli változatosságában, a széthúzó és összetartó erők forgatagában a régi magyar irodalom iránti érdeklődés általános érvényű, egyetlen frakcióhoz sem kötődik kizárólagos érvénnyel. Kato-

ikus és protestáns papok vagy világiak, népi származású értelmiségiek, köz-
nemesek és arisztokraták, konzervatív vagy felvilágosult-forradalmi gondol-
kodásúak, fiatalok és idősebbek, kezdők és tudósok találhatóak abban a tábor-
ban, amely régiség iránti érdeklődésével emléket hagyott maga után.

Úgy látjuk, hogy a felvilágosodás nem csupán a nyelvújítási harcot viszi
a végső győzelemig, hanem biztos alapokat teremt a hagyományszemléletnek
is. Ezzel a polgári nemzetállam kialakulásának nyújt segítséget, a közös nyelv
mellett ugyanis a posztulátumok közé tartozik a hagyományokkal rendelkező
közös kultúra.

A hagyományszervezést polgári programként azonban majd a következő
irodalomtörténeti korszak első nagysága, Kölcsey fogalmazza meg: „...
minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé
lenni hagyja: saját nemzeti életét gyilkolja meg”.⁷¹ Elvi álláspontjának hatá-
rozottsága a fejlődés csúcsaira vall, így tud hatásosabb és objektivebb lenni,
mint Horvát István, aki a korábbi elvi tisztázatlanság hatása alatt inkább
szubjektív módon elégedetlenkedik: „Most bizonyos veszedelmes gondol-
kozásmód terjedt el, mindent kinevetni, ami régi, ez pedig a korlátolt eszű-
ségnek a jele.”⁷² Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Kölcsey a történeti és az iro-
dalmi hagyományszemlélet korszerű kifejezője, míg Horvát István a történeti-
ség védelmezője az irodalmi szemlélettel szemben.

A kétféle hagyományszemlélet a történetiség megerősödésétől válik fel-
tűnővé, nálunk a XVIII. századtól. De éppen a historizmus kezdetlegessége
miatt lesz még ekkor elvi szinten irányadó az irodalmi múltértékelés, iro-
dalomtörténetírásunk kezdete ezért vállalja sokszor az irodalmi hagyomány-
szemléletet. A felvilágosodásnak irodalmi műtszemlélete nemcsak a bonta-
kozó történetiség enyhe kontrasztja miatt lesz feszültséggel, ellentétes véle-
ményekkel telített, hanem a XVIII. század második felének komplex irodalmi
eszményei miatt is. Az új társadalom ízlésének első nagy hagyománykeresése,
a reneszánsz, igazi előzményt csupán az antik műveltségben talált, a korszerű
nemzeti érzéssel együtt terjedő felvilágosodás először mérheti meg az egyete-
mes múlt értékei között a nemzeti hagyományt. Ezért tekintjük a nemzeti
irodalmi hagyományszemlélet kibontakozásának is a felvilágosodás korát.

Az irodalomtörténet a felvilágosodást követő irodalomtörténeti korszakok-
ban egyre erősebben irányítja a hagyományszemléletet. Érdekes ennek hatását
megfigyelni például a reformáció korának megbecsülésében: eredményein
és példáján mindkét műtszemlélet indokoltan lelkesedik Kazinczyék korá-
ban. A következő időkben sokat veszít e hagyomány aktualitásából, szimbo-
likus telítettségéből, az irodalomtörténet azonban a maga törvényei szerint
továbbra is fényes helyet biztosít neki.

Az irodalmi hagyományszemlélet tanulságait egyetlen kor keresztmetszeté-
ben csupán érzékeltetni lehet. Számottevő eredményeket a mindenkori jelen
eszményeihez igazodó műtfelfogás történeti vizsgálata ígér.

JEGYZETEK

¹ Irodalomtörténeti és irodalmi hagyomány megkülönböztetésére Tarnai Andor cikke figyelmeztet: A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása, ItK, 1961, 637—658.

² Az Uránia bevezetője, idézi Waldapfel József: Magyar irodalom a felvilágosodás korában, Bp. 1925³ 231.

³ Uo. 160.

⁴ A bőséges anyagból idézünk néhány fontosabbat: Kerékgyártó Elemér: Hagyomány és haladás. Új Írás, 1961/9. Simon István: Hagyomány és magatartás. Kortárs, 1961. nov. Orbán Ottó: Vallomás és vázlat... Valóság, 1962/1. Szabó Ede: Modernség, korszerűség. Kortárs, 1962. febr. Kiss Ferenc: Hódítás vagy öncsalás. Kortárs, 1962. márc. Mód Aladár: Hagyomány és modernség. Valóság, 1962/4.

⁵ Mezei Márta: Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás korában, Bp. 1958, 7.

⁶ Waldapfel, i. m. 55.

⁷ Csokonai Vitéz Mihály Összes művei, h. n. é. n. (Harsányi—Gulyás, Bp. 1922.) II. kötet 1. fele, 204.

⁸ Batsányi János: Levél Szentjóni Szabó Lászlóhoz. Lásd még Biztatás című versét!

⁹ Kazinczy Ferenc Levelezése IX : 397, 404. Horvát István Magyar irodalomtörténete, h. n. é. n. 66—67.

¹⁰ Virág Benedek Magyar Századai, Pest, 1862³. V. kötet, 1863, 144, 186.

¹¹ Waldapfel, i. m. 59.

¹² Bessenyei György: Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék, Bp. é. n. (1931), Révai bevezetése, 10.

¹³ Bessenyei György Válogatott Művei, h. n. 1953, 235 (Magyar Klasszikusok).

¹⁴ A reformáció jelentőségét irodalomtörténeti szinten határozza meg ez a kor, de benne a jelenhez mért eszmények kapnak tudományos megfogalmazást. Az irodalomtörténeti kísérleteken túl Kazinczy levelezése mond sokat e hagyomány kibontakozásáról.

¹⁵ Bessenyei Vál. művei, i. m. 281, 284. A Magyar Nézőben viszont dicséri Tinódit és Hosvait. uo., 225—226.

¹⁶ Vö.: Ágis (Bp. 1899) 114 (A természet ellen...), Gismunda (RMKT, VIII.) 625—628. sorok. — Lais (Bp. 1899) 42 (Minek a tudomány...), Gismunda 145—148. sorok stb.

¹⁷ Csokonai i. m. I. 2. 628, II. 2: 529.

¹⁸ Pirnát Antal: Az alap és a felépítmény problémái a régi magyar irodalomban, ItK, 1959, 430.

¹⁹ Kazinczy Levelezése, 23. kötet, Bp. 1960, 204—205.

²⁰ Uo. XII: 538, XIII: 236, XIV: 159.

²¹ Uo. I: 158, IV: 548, VII: 20, XII: 468—9, XVI: 10. Lásd még: Kazinczy Ferenc: Magyar Pantheon, Bp. é. n., 8.

²² Horvát István: Magyar irodalomtörténete, i. m.: 115.

²³ Kazinczy Levelezése, 23: 344.

²⁴ Bessenyei Válogatott írásai, H. n. 1961, 204.

²⁵ Bessenyei Vál. művei, I. m. 224.

²⁶ Kölcsey Ferenc Válogatott Művei, H. n. 1951, II: 14. (Mohács) Idézi Sándor István: Író és társadalom, Szeged, 1945, 186.

²⁷ Batsányi János Összes művei, II. Bp. 1960, 99.

²⁸ Csokonai, I. m. II. 2: 640, 735.

²⁹ Többek között: Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve a magyar nyelvről (1808), Bp. 1916, 151.

³⁰ Barta János: Megjegyzések Waldapfel József „A magyar irodalom a felvilágosodás korában” című könyvéhez, It. 1955, 352.

³¹ Idevágó korszerű tanulmány Mezei Márta idézett könyve.

³² Barta János, i. m. 353.

³³ Révairól, Herderről és a népiességről lásd Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfiig, Bp. 1927, 49.

³⁴ A Magyar Hirmondó 1782-es felhívását Révai fogalmazta, Horváth János i. m. 49, 104—105.

³⁵ Híradása olvasható Kézírásban levő munkáinak jegyzékében, I. m. II. 2: 642.

³⁶ Varga Imre: A kuruc költészet kérdésének története, ItK, 1961, 19.

³⁷ Waldapfel, I. m. 272.

- ³⁸ Horváth János, I. m. 103.
- ³⁹ Bán Imre: Apáczai Csere János, Bp. 1958, 161.
- ⁴⁰ Klaniczay Tibor: A magyar későrenezászn problémái, It, 1960, 7.
- ⁴¹ Batsányi, I. m. II: 601.
- ⁴² Uo. I: 94.
- ⁴³ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, II. Bp. 1952, 1145.
- ⁴⁴ Bán Imre: Kazinczy Ferenc klasszicizmusának kérdéséhez, ItK, 1960, 40.
- ⁴⁵ Kazinczy Levelezése, 23: 180—181.
- ⁴⁶ Kármán József Válogatott művei, H. n. 1955, 84. (Magyar Klasszikusok).
- ⁴⁷ Kármán József és Berzsenyi Dániel, Bp. 1906, 13.
- ⁴⁸ Bessenyei Vál. írásai, I. m. 43.
- ⁴⁹ Batsányi I. m. I: 537.
- ⁵⁰ Csokonai, I. m. I. 1: 198—199.
- ⁵¹ Uo. II. 2: 637. (Levél gróf Koháry Ferenchez, 1797).
- ⁵² Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek, Bp. 1880, 131.
- ⁵³ I. m. 77.
- ⁵⁴ Szauder József: Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé, ItK, 1959, 399.
- ⁵⁵ Barta János, I. m. 352—353.
- ⁵⁶ Uo. Horváth János terminusát Barta János idézi.
- ⁵⁷ Kazinczy Levelezése XII: 201. Hasonló hangulatból ered indulatos levele Lácza Józsefhez: XI: 349.
- ⁵⁸ Batsányi, I. m. II: 149.
- ⁵⁹ Például Batsányi, i. m. I: 94, Csokonai, i. m. II. 1: 55.
- ⁶⁰ Horvát István: Pest ... régi Ofen német nevééről, Pest, 1810, 6.
- ⁶¹ Kazinczy Levelezése, 23: 99.
- ⁶² Uo. 174, 176, 179, 206.
- ⁶³ Kármán keserű szavai I. m. 92, Kiss Áron: Szerencsi Nagy István három levele Báró Ráday Gedconhoz, Figyelő, 1876, 184.
- ⁶⁴ I. m. II. 1: 55.
- ⁶⁵ Uo. II. 2: 788.
- ⁶⁶ Kármán, i. m. 68.
- ⁶⁷ Virág Benedek Poétai Munkái, Pest, 1863, 48.
- ⁶⁸ Horvát István Magyar irodalomtörténete, I. m. 113. Hasonlót említ Cserey Farkas Kazinczyhoz írott levelében, X: 98.
- ⁶⁹ Bán Imre: Apáczai Csere János, I. m. 320.
- ⁷⁰ Pápay Sámuel: A magyar Literatura esmérete, Veszprém, 1808, 458.
- ⁷¹ Lásd a 26. jegyzetet!
- ⁷² Horvát István Magyar irodalomtörténete, I. m. 113.

ПОЛОЖЕНИЕ ДРЕВНЕВЕНГЕРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ВО ВРЕМЯ ПРОСВЕЩЕНИЯ

(Возникновение и развертывание воззрения наследственности в венгерской литературе)

Интерес к прошлому всегда двулик. *Исторический* взгляд дает достоверные данные в первую очередь об упомянутой эпохе, *литературный* же или символический взгляд — об эпохе, упомянувшей прошлое. Последнее подчиняется идеалам современности во всех эпохах.

Настоящая работа имеет двойную цель: рассматривается в ней влияние сложных идейных направлений венгерского просвещения на возникновение и развертывание интереса к прошлому; дается в ней и представление о борьбе двойного взгляда на историю в той эпохе. Важнейшие результаты: Древневенгерская литература в равной мере получает помощь от сторонников и национализма, и буржуазного мировоззрения, и народности, и религии, и от новаторов языка, и от сторонников приспособления к обуржуазиваемым европейским нациям; ни одна из фракций не способна присвоить ее, хотя каждая из них исследует ее с разных точек зрения. Бросается в глаза, что взгляд на историю литературы, побеждающий в эпоху романтизма, играет меньшую роль, нежели литературно-символический взгляд на историю.

Можно считать многообещающим параллельное изучение исторических и эстетических данных эпох, следовавших за эпохой просвещения.

Lajos Szuromi

SITUATION OF OLD HUNGARIAN LITERATURE IN THE AGE OF ENLIGHTENMENT

(*Development of Hungarian Literary Outlook upon Tradition*)

The interest in past has always two faces. The *historical* outlook affords reliable knowledge of the age conjured up mainly, the symbolic or *literary* one, does the same, however, with the difference that it provides knowledge of the age conjuring up the past. The latter one is always adjusted to the ideals of prevailing present.

This study aims to investigate the influence of complicated ideological trends of Hungarian enlightenment on development of interest in past on the one hand and to demonstrate the fight of the two outlooks upon past in this age on the other. The more important results are as follows: old Hungarian literature is supported alike by adherents of nationalism, bourgeois world view, popularism, religion, neology, and adjustment to European nations taking on bourgeois habits but none of them is able to monopolize it though it is studied by them out of different interest. It is remarkable that the outlook upon past concerning the history of literature which had been victorious in the age of romanticism has a role subject to symbolic-literary outlook upon past of the enlightenment.

The parallel study of historical and aesthetical knowledge of past is promising in the ages of history of literature subsequent the enlightenment.

ARANY POLITIKAI KÖRNYEZETE AZ 1840-es ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

1.

1847. október 11-én a Toldi írója a fiatal Szász Károly kérdésére válaszolva Petőfi tételét idézi: „Ha a nép uralkodni fog a költészetben...”, s hozzáteszi: „Ezen óhajásra én is áment mondtam, de mégsem úgy értettem azt, hogy minden költő tisztán népköltő legyen, mert ilyesmi teljesülni soha nem fogna, hanem úgy...” stb., stb. Nem magáért a kijelentés tartalmáért hivatkozunk a részletre, hanem a hangja miatt. Feltűnő, milyen biztonsággal, fölényrel, igaza tudatában szűkíti, magyarázza Petőfi tételét.¹ Az egész levélből árad a magabiztosság; elgondolását, felfogását nemcsak Petőfiéhez hasonlónak, hanem kidolgozotttnak, átgondoltnak is tartja. Kétségtelen, hogy 1847 őszén Arany úgy érzi: fontos és bonyolult politikai-kulturális kérdésekben tisztán lát, teljes biztonsággal igazodik el.

Ez a megállapítás koránt sincs ellentétben azzal a ténnyel, hogy 1844—1845 körül is meg volt győződve a maga igazáról, elvei helyességéről. Csupán azt igazolja, hogy a két időszak között nézeteiben, felfogásában mélyreható változásnak kellett bekövetkeznie. A népiesség elméletének, Erdélyi felfogásának, valamint Petőfi költői gyakorlatának megismerése után² közvetlenül a Toldi előtt dolgozta ki, tisztázta nézeteit. A nép felemelkedésének, a nemzetté válás folyamatának — általunk eléggé ismert — képe lebeg szeme előtt, annak megvalósítását tekinti legsürgősebb feladatának.

Mihelyst elért e sajátos célkitűzéshez, lényegében túlhaladta 1844—1845-ös nézeteit. A hazai liberalizmus képviselői a nép ilyen mérvű felszabadításáig vagy soha nem jutottak el, vagy ha igen, akkor már valójában a demokratizmus gondolatához érkeztek meg. Arany némely ponton túljutott a liberális eszmevilágon. Drámai szakítás, éles szembefordulás nem árulkodik erről, de a politikai nullákról és arról a bizonyos kardvónásról³ tett megjegyzése alapján már a forradalmi megoldás gondolatához közelít. A forradalmi megoldást a liberalizmus általában kiiktatta programjából, még Kossuth is éppen a forradalom megelőzése érdekében tette meg javaslatait. Arany 1846 után már a demokratikusabb irány felé haladt.

De még 1845 körül a liberalizmus hívének vallja magát. Legismertebb nyilatkozata a Szilágyi Istvánhoz írott levélből való: „Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs e megyében elvrokonom. Meglehet, nekem különös fogalmaim vannak a szabadelvűség-

ről.”⁴ E nyilatkozata s *Az elveszett alkotmány* alapján — melyből öszerinte is hozzávethetni politikai hitvallásához — a liberalizmus baloldali részén jelölhető ki a helye. Egyesek szerint ezen jóval túlmutat politikai credója,⁵ de nem kell többet kiolvasni műveiből, mint amennyit valóban mond: liberális ő még ekkor, alapvetően megegyezik a célkitűzésekkel, csak éppen az eszmény megtestesítőit nem tudja fellelni a megyében. De magával a liberalizmussal vállalja az azonosságot. Igaz, a liberalizmus sokoldalú, változatos színekben megjelenő áramlat, mely a szabadság korszakát nem akarja egy csapásra megvalósítani, az újító lendület és a tradicionalista szellem között középutat keres, előre és hátra tekint, békés és nem forradalmi úton akar haladni.⁶ Bár a liberalizmusban a 40-es években egyre erősebben tört elő a demokratikusabb irány, a morális színezetű koncepció szava sem halkult. A politikai programjukból a forradalmi megoldást kiiktatók, a kiváltságosak nagylelkűségében, erkölcsi erejében bíztak; Széchenyinek minden művét áthatja az erkölcsi színezetű ihletettség.⁷

Arany János neveltetésének, iskoláztatásának, környezetének hatására a morális kategóriákban gondolkodókhoz állt közel: a politikai, jogi egyenlőség megvalósítását az önkéntes, önzéstelen lemondástól remélte. Ezért óhajtotta annyira az erkölcsi erő megjelenését, ezért támadta állandóan eposzában az önzést, s glorifikálta az önzetlenséget. A szabadelvűek fő fegyvere a meggyőzés volt.

De *Az elveszett alkotmány* írásakor már komplikáltabbá vált helyzete. A remélt eredmények helyett bekövetkező — később tárgyalandó — visszaesések, ha csak időlegesen is, megingatják; erre vall az ismeretes levélbeli kitérés: „Nem mindig kendtek lesznek a bírák.”⁸ Igaz, csak a következő év elején, 1846 februárjában, az elhíresült decemberi nagyváradi események után írja le ezt, de hasonló hang szólal meg itt-ott már a műben is. Ám liberális elveit még nem adta fel; ott élnek még *Az elveszett alkotmány* eszmeiségében. A széles gúnykacaj feledtetni előttünk a békés megoldásra áhítózó liberális reformer magatartását, pedig az nem tűnt el végképpen; időnként meg is jelenik, bár aztán elnyeli a szatíra hatalmas tengere. Talán emiatt sejtünk valami többletet a műben, a kimondott mögött lappangó, tovább-messzebb mutató vonatkozást.

Nehéz is kiolvasni az eposzból, merre látja a jövő fejlődés útját.⁹ Nyilvánvaló, hogy mindaddig, míg ellenzékieskedett, nem merült fel oly sürgetőleg a teendők tisztázásának vágya, mint később az új koncepció kidolgozásakor, a *Toldi* előtt. Voltak ugyan 1845 körül is általános, több helyütt részletesen kidolgozott elképzelései, de azok nagyrészt a liberalizmus alapelveinek feleltek meg. Innen kiindulva bírált, semmi esetre sem a Nihil álláspontjáról.¹⁰ A befejező rész is ezt tanúsítja: ott, az utolsó mozzanatban váratlanul, deus ex machina-szerűen kerekedik felül az eddig lappangva meghúzódó eszme. Nem teljesen kívülről bevitt megoldási kísérlet ez, hanem Arany eszmevilágából sarjadó, megnyugtató megoldást kereső patétikus jelenet.

De bármilyen határozottan hangsúlyozzuk is a liberális eszmékhez való tartozását, mégiscsak megjelent benne a más megoldást is kereső vagy elő-

készítő keserű érzés; ez pedig a körülményeknek megfelelően erősödhet vagy halkulhat, esetleg el is tűnhet. Aranynál később sajátos fluktuálásnak lehetünk tanúi.

2.

A nagyszalontai szürke életbe a politizálgatás vitt némi szint; különben is benne volt a levegőben a közügyek iránti érdeklődés. Arany sem volt kivétel. Már 1841-ben így lelkendezett: „Haladunk! hála nemzetünk nemtőjének, hála azon nagy honfiaknak, kik hő buzgalmú honszeretettől vezéreltetve, szónoklat, irás és tett által e haladást előmozdítani törekszenek!” E cikk — a *Népnevelési ügyben* — a Jelenkor melléklapjában, a Társalkodóban jelent meg 1841. július 14-én. Általánosan vitatott kérdésekhez szólt hozzá; hasonló eszméket fedezhetünk fel a Társalkodó január 27-i, 30-i és február 27-i számaiban.¹¹ Újságotolvasás, csendes politizálgatás, tervezgetés a „polgári jólét”-ről, az „általános nemzeti műveltség”-ről színezték Arany mindennapját.

Az eszmecserét baráti társasága biztosította. Szűk csoportot alkotott ugyan, hivatalnokokból, kereskedőkből állott, de az együttléti évődésen, felfrissülésen kívül a politizáló kedvet is ébresztette, táplálta. Különben széles baráti csoportosulások nem is igen alakultak Szalontán.¹² Az egyik csoport tagjai, kik közé Arany is tartozott, Kenyeres János alszolgabíró, Rozvány Endre és György, Zwikkel József kirurgus, Zsugovits Demeter görög boltos, Csere József kántortanító, Péchy Lajos vasáros voltak.¹³ Olyan emberek, akik szeretnének beleszólni a politikai, a városi élet alakulásába, akikben a többretörekvés vágya dolgozik; Rozványék Györgyöt azért taníttatták, mert a fiú honorációrrá válása a család tekintélyét is emelte.¹⁴ Arany is a lassan emelkedő emberek szokásos, hagyomány által rögzített útját járta volna, s lassan igen-igen tekintélyes ember vált volna belőle. A szavazati jog megszerzése megadta volna a lehetőséget — nem az emelkedésre, hanem a befolyásosabb, súlyosabb politizálásra. A társaság tagjai közül a legaktívabb Rozvány György; ővele csak a vakációk idején találkozott. Izgékony szellemi tehetség, mozgékony ember, akinek anyagi módja is jobban megvolt az efféle tevékenységhez. Húszéves korában, 1839-ben Beöthy Ödön a pozsonyi országgyűlésre viszi, ahol az Országgyűlési Tudósítások szerkesztésében is segédkezett. 1840-ben megbízzák, hogy hozza haza Spielbergből a szerencsétlen sorsú, kegyelemmel szabaduló, megőrült Lovassy Lászlót. Éppen Rozvány György szereplése miatt bővebb értesüléseket szerezhetett Arany Lovassy eszméiről, kapcsolatairól. (Különben Lovassy apja nagyszalontai, gazdag földbirtokos, a vármegye táblabírája.) Lovassy László Szemerével az országgyűlésen társalkodási egyletet alapított. Wesselényihez meleg érzelmi szálak fűzték; hozzá üdvözlő iratot intézett, Pesten előtte ő volt az ifjúság szónoka, a Wesselényi mellett rendezett tüntetéskor ugyancsak ő beszélt. Barátainak azt írja: annak örül, hogy „a nép felségi elvek Bihar megyében is kezdenek lábra kapni”.¹⁵

Bár a kor terminológiájának ismeretében nem szabad emögött távolabbi, esetleg az általános titkos választójog követeléséig is elhaladó nézeteket feltételeznünk, ténykedéséből mégis kiolvashatjuk demokratizmusát. Az ellene indított perben a vádpontok szerint lengyel emigránsokat rejtett el, republi-

kánus elveket vall, lázító tevékenységet fejt ki. Rozvány György másfajta hatást is közvetített: ő rendezte 1844-ben Bánátban az első magyar nyelvű szindarabot; Nagy Ignác *Tisztújítását* adta elő Komlóson műkedvelőkkel.¹⁶ Különben a *Tisztújítást* Arany láthatta 1843-ban Pesten, Bécsbe menetele idején.

A szűk baráti társaságon kívül mégis a legnagyobb ösztönző Szilágyi. A Nagyszalontára érkező Szilágyi István magával viszi a debreceni Kollégium szellemét. Nem annyira a tanári testület szelleméről, mint inkább az ifjúságról van szó. A kollégiumi fiatalságot megérintették az új kor törekvései, s számolnunk kell azzal, hogy nemcsak Szilágyira, hanem Aranyra is hatottak.¹⁷ Szilágyi most Szalontán csak a folytonosságot biztosítja. Ismeretes, hogy a *Lant* az új szellemet képviselte: az 1835. IV. kötetet a szerkesztő a hazai nyelv és nemzeti előhaladás el nem fogult barátainak ajánlja. A címlap belső oldalán a nagy reformer, Széchenyi buzdítását találjuk: „Ne maradjunk mozdulatlanul a réginél; s az emberi nem legszebb tehetségét a tökéletesülésre való törekedést gyakoroljuk”. A *Lant* harciasabb hangokat is megüt, a korszellemhez kapcsolja magát, a korszellem ihletéről beszél. Bár maga Arany nem dolgozott a lapba, a felpeszűlt kollégiumi élet hatása alól nemigen vonhatta ki magát. Különben a kollégiumokban országszerte¹⁸ tapasztalható az erjedés, mozgalmak keletkeznek, egyleteket alapítanak, amelyekben az ifjúság vitafórumot talál, új könyvekkel, új szellemmel ismerkednek. Itt Debrecenben is az 1834. december 6-i tanárkari gyűlésen Kalós Mózes bejelentette, hogy a kollégium diákjai maguk közt „Olvasó Társaság”-ot alakítottak. Éppen az új, a veszedelmes szellem miatt a tanári kar betiltja; de, hogy az ifjúság nem akar beletnyugodni a felosztató határozaiba, mutatják a későbbi rendeletek, mint pl. a Helytartó Tanácsé 1836. október 31-én, mely szerint a tanuló ifjúságnak „minden szövetekezései, bármineműek legyenek is azok, legszorosabban megtiltassanak” mindenütt.

Petőfi előtt Szilágyi volt Arany életében az első magával ragadó, megmozgató egyéniség, s nemcsak a költészetben, hanem a politikában is. Más formátumú egyéniség, mint Arany baráti körének tagjai: ambiciózus, célratörő.¹⁹ Felfogását különösen Emlékbeszéd c. műve tükrözi.²⁰ A főhős Vitézlett Hátrafalvy Bendegúz, Rák Bende elődje és ihletője, patópálosan maradi; dühösen támadja a pesti Lánchidat és alkotóját — „átok reá, úgy folyjon vére ki” —, amiért megadóztatja a nemességet;²¹ ugyanilyen hevesen fordul az új szellem ellen: „hogy elfajult az ős nemes magyar vér” (vö. a Toldi estéjével!). Feudális-ellenessége adja tolla alá a szatirikus szavakat; az értelmiségiek sorsa jutott Szilágyinak is osztályrészül, bár régi nemesi családból származott.²² Saját sorsára is gondolhatott az Emlékbeszéd írásakor:

Az ész — ész, igaz, hogy jó valami,
De nem ragyog, de nem jár aranyos
Hintón.

Politikai felfogása a Széchenyiéhez áll közel. Még nyelvtani példamondatai között is ilyenekre bukkanunk: „A Dunán a Lánchíd épül, gróf Széchenyit nagy hazafinak ismerem.”²³ A vallásos-etikai gondolkodásmód, forradalom-

jenessége is hozzá közelíti. Nem ítéli el a francia forradalom eszményeit, azt már hangsúlyozza: a franciák királyuk megölésében igen nagy bűnt követtek el. Az alkotmányos monarchia az eszménye; példamondatai között olvashatjuk a következőt is: „Éjszak-America szabadságáról. Anglia alkotmányáról híres.” A mű alkotása idején volt hangos az ország a Széchenyi—Kossuth-vitától (1842. március 19-e volt a versenydolgozat beadásának határideje); nem vesz tudomást e nagy zajgásról, vagy példamondatait már előbb összeállította. Széchenyi mellett Wesselényit emlegeti: „holnap kétszer írom le Wesselényi pörét”. Nagyon érzékeny a társadalmi kérdések iránt: ez szüli különös példáit. „A bíró fia ellopta a pap ökrét: de azért a falu előljárói nem büntették meg.” Önérzetes magatartásáról az ilyen mondat beszél: „Én független nem ismerek, ismerni nem fogok, nem tudok, nem akarok.”

Liberális reformer nézetei természetesen azonosak. néha szó szerint. kora szabadelvű politikusaival. Nagyjából ugyanazt hirdették itthon is, Erdélyben is, könyvekben, hírlapokban. Lényegében ezt az eszmerendszert közvetítette Arany Jánosnak. Elemei vagy az egész rendszer nem volt idegen a költőtől, nyilván ezért tudta magát szabadelvűnek nevezni. Milyen örömmel buzog Szilágyi: „Ötven év alatt végre, valahára — emberek kezdünk lenni —, magyar emberek. Hajók hasítják Dunánkat, gyárak emelkednek országunk szegleteiben, a földművelés nem tartatik többé csak paraszt dolgának.”²⁴ A „polgárisodás” új világ kontúrjait hozza közelebb, s Aranyra is emlékeztetően örvendez: Megkezdődtek az egy nemzetestté olvasztás munkálatai. Talán ez a remény is szerepet játszik abban, hogy a Kossuth—Széchenyi-ellentétéről mintegy nem kíván tudomást szerezni. Kossuth tevékenységét hasznosnak, pezsdítőnek tartja, hiszi ő is, hogy új világot nyit a magyar erőnek a tengerpart. De mégis legnagyobb eredmény szerinte az, hogy: „Megtették a lépések, hogy ne maradjon a jobbágy az, ami volt, hanem legyen szabad polgárrá, hisz e nélkül nemzeti jólét, ország, nagyság nem is képzelhető”. Persze, e változást forradalom nélkül reméli: „Boldog és szerencsés a státus, mely szelid úton nyeri meg a politikai egyensúlyt.” Nagyon árulkodó az „egyensúly” szó: erről ábrándoztak s ezért küzdöttek oly sokat a liberalizmus bajnokai. Találkozunk e szóval Széchenyi, Szász Károly, Köteles Sámuel, Kemény Zsigmond és mások műveiben, e felfogás hívének mutatkozik Szilágyi is. Igaz, 1847-ben írja, de felfogásának tartóoszlopai már korábban is megvoltak, s azok a harmóniagondolat érvényesülését lehetővé tették, sőt fejlesztették.

A Szilágyival folytatott eszmecsere erősítették Aranyban a liberalizmushoz kötő szálakat. Az odaállás nem volt nehéz: a szabadelvű ellenzék országos vezérei valóban vonzhatták Aranyt, szinte fenntartás nélkül csatlakozhatott zászlójuk alá.

Arany és Szilágyi kapcsolatában a központi probléma az irodalomszeretet; a politizálás csak másodrendű lehetett. Talán azért, is mert megegyeztek a fő vonalakban, a szabadelvűség vállalásában. Arany őrzi a közös beszélgetések emlékét, kötelességének tartja, hogy eltávozott barátjának beszámoljon politikai hovatartozásáról; mint pl. 1845. augusztus 1-i levelében: „Én

magam most is szabadelvű vagyok”; vagy később Szalonta politikai viszonyainak alakulásáról 1846. február 22-én.

3.

A politikai eszméknek nem egyedüli közvetítője Szilágyi; úgy látszik, Széchenyi, Wesselényi művei is eljutottak Aranyhoz.

Hogy a Széchenyi—Kossuth-vita erősen foglalkoztatná, annak nincs nyoma. Nem tudott volna a vitáról? Aligha képzelhető el. Széltében-hosszában ismert dolog volt az. Arany pedig — éppen *Az elveszett alkotmány* a tanú — eléggé ismerte a politika kérdéseit. Majd később, 1848. április 22-én azt írja ugyan Petőfinék: „A politikát még ez ideig tüzetesen stúdiumommá nem tettem, mindazáltal vannak vezéreszméim.” Az a háromévi időszak, ami elválasztja a levelet 1845-től, sokat alakított, változtatott Aranyon, mégis a vezéreszmék némelyikének eredete 1845-re nyúlik vissza. Aki a korabeli vitatott kérdések özönét tudja bezúfolni művébe, aki az eszmék összefüggését olyan jól ismeri, annak tudomást kellett szerezni ilyen nagy horderejű párbajról. A vitairat egyik tételét — a hely megjelölése nélkül — lényegszerűen idézi is. Széchenyi először a *Stádiumban* tesz olyan kijelentést, hogy „különb helyt foglalnánk a nemzetek sorában ma, ha ősi törvényhozóink s országos embereink az értelmi súly nagyobb kifejlődése s a magyar nemzetiség valódi felemelkedése s terjeszkedése által ösztönözve, időszakként nem mindig felszínleg s palliatívkép reszelgettek s foldozgattak volna törvényeinken”, „hanem ha gyökeres, s a célnak megfelelő reformációk”-at hoztak volna.²⁵ Később *A kelet népében* reformeri tevékenysége jellemzésül jelenti ki, hogy „újraöntés helyett mindig csak nyomorult foltozás van napirenden”.²⁶ Arany hangsúlyozott, aláhúzással is erősített gondolata: „Hogy kijavíthatatlan rongyot foltozni bátorság” (I. 212) szembeötlő; az irodalom csak Petőfi későbbi hasonló kitételére hivatkozott, holott kézenfekvőbb lenne Széchenyi tételére rámutatni. Megtörténhet, hogy nem első kézből, azaz a művek elolvasása révén jutott hozzá, hanem a baráti idézetek, hivatkozások útján figyelt fel helyeslően erre az eszmére, de fogantatása akkor is Széchenyitől ered.

A vitakomplexum más vonatkozásáról is tud: Széchenyit a konzervatívok olyan folyamat elindításával vádolták, amelynek nem ura többé, amely a fejére nő. Átkozódásuk éppen arra akarta kárhozatni a primum movens államférfit, hogy az utána következő forradalmi hullám eméssze fel, törje össze. A különben higgadt, konzervatív Desseffy Aurél gróf is ezt a „folyamatot” látja beteljesedni. Látszólag tárgyilagos hangon, de figyelmeztető, s némi kioktató hangsúllyal állapítja meg: „A felhevülés, melyet az agitátorok ébresztett, más irányt vehet, tovább terjedhet, mint kezdője akarta. Az agitátorok csak hamar elsodorva látják magokat az idők által, mellyeket ébresztettek, felemésztve tanítványaiktól.” Sőt ő már azt is kezdi jóslgatni, hogy Kossuth Lajos is megéri: mikor „a fejére nő a gondolat”.²⁷ Nem mulékony pillanatnyi bosszantó vádaskodás hangzott itt el. Széchenyi e gondolatba később beleőrül, Kemény Széchenyi-esszéjének is alapeszméjévé tágul a vád. Arany Rák Bende apjának szájába adja a gonosz kívánságot:

... szerzője pedig még
Érje meg Actaeon sorsát: tépjék le kopói,
Mellyeket ő táplált kezdetben manna beszéddel.
(V. 431.)

Ismerte hát Arany a vita bizonyos pontjait; s hogy mégsem foglalt állást a Széchenyi—Kossuth-ellentétben, alighanem más oka lehet annak. Számolni kell a kor sajátos hangulatával: úgy láthatták sokan, köztük Arany is, hogy nem terméketlen, haszontalan szócséplésről, nem pártoskodásról van ott szó. A „pártoskodást” a kor publicistái szinte mindannyian elítélik, legtöbbször azért, ami miatt Arany: „A pártok erősebb ellentétben állnak, mint valaha: a kibékülés bajosan remélhető. S mint mindenütt, úgy nálunk is megtartja a pártoskodás eredeti bélyegét: a felek veszekednek, de nem egymást ütik, hanem a közügyet.”²⁸ A Széchenyi—Kossuth-vita nem bénító jellegű, hanem pezsdítő, tevékenységet sokszorozó korszak kezdete. A feszültség eleve született, javaslatok, nagyszabású tervek röppentek fel. A Pesti Hírlap 1845-ös évfolyamát végiglapozva, folyvást szembetaláljuk magunk a különböző gazdasági mozgalmak, egyletek hirdetéseivel, híreivel. A Védegylet, a Gyáralapító Társulat, a folyamszabályozás, a csatornázás, a kiállítás stb., stb. ügyei napirenden szerepelnek. A nemes verseny a nemzeti tevékenység új korszakának hajnalát jelentette sokak számára. S pontosan azok értékelték így, akik a nemzeti fellendülés, a haladás hívei voltak, akik praktikus gondolkodtak; Széchenyihez képest Kossuth tevékenységét kiegészítőnek, továbbfejlesztőnek, tehát szükségesnek tartották. Azt remélték, a két vezéregyéniség közösen valóban áldásos működést fog kifejteni. Pártszakadás még nem volt ekkor lehetséges. Széchenyi felismerte, hogy ő képtelen pártot összetartani, irányítani; igaz, szeretne volna megnyerni Deákot a megalakítandó középpárt vezérének, de Deák nem volt erre hajlandó.²⁹ Az Aranyhoz hasonló gondolkodásúak mindkét vezérnek megadták az őket megillető elismerést, ebből pedig az következett, hogy sem Széchenyinek, sem Kossuthnak nem voltak feltétlen követői. Eklekticizmus jellemző rájuk: mindkettőtől a számukra hasznosítható gondolatot vették át, a többit figyelmen kívül hagyták. Így történik meg az, hogy az ellentétes Széchenyi—Kossuth-koncepció egységbe olvad össze. Arany is Széchenyit követi bizonyos pontokon, a korszakteremtő államférfi jelentőségéről soha nem feledkezik meg; mégsem tud vele mindenben egyetérteni, mint pl. a Védegylet támadásában (l. alább!), vagy milyen szatirikusan beszél a Széchenyi-támogatta agarászó egyletről! Rák Bende dicsekedve mondja:

Én kocsikat, lovakat tarték és tagja levék a
Hont felüditendő agarászó egyesületnek.
Nyertem ezer pengős agarakkal drága pipákat.
(II. 289—291.)

Viszont láttuk már, mennyire méltányolja a Hitel úttörő voltát:

Zajt üte akkor e könyv; olvasta paraszt, nemes egyre,
Aki csak egy félnapra belé pillanthata,
(II. 265—266.)

De megegyezhetett felfogásával Széchenyi gazdaság-fejlesztési koncepciója: ő is szüntelen javítást, állandó tevékenységet szorgalmaz. Széchenyi igyekezett kihasználni a rendelkezésünkre álló, hatalmunkban levő lehetőségeket, az ismeretes okok miatt. Kossuth többször is rámutatott, hogy e lehetőségek ugyancsak korlátozottak, s egyik feladatunk éppen a korlátozó erők visszaszorítása. Arany e kérdésben közel állt Széchenyihez, ő is a javítás, építés tendenciáját képviselte. Nem jelenti ez, hogy nem látta Ausztria szorító, fékező törekvéseit. Rák Bende az alvilágban elcsodálkozhat a háromfejű Cerberuson: a hatalmas állatnak

nehéz lánc vetve nyakába
És a földre szegezve, nehogy fölkelve harapjon.
(V. 297—298.)

Úgy tetszik, a lenyűgöző lánc teszi ártalmatlanná, holott nemcsak az; Arany kiemeli:

maga egy belhad vala, ellensége magának... (V. 308.)

Arany felfogása szerint Cerberus — s mutatis mutandis: hazánk is — akcióképes, „tehető” lenne, ha nem volna „belhad”. Tehát nem megy el addig, ameddig Kemény, aki a *Históriai töredékben*, a külső okokról elfelejtkezve csak a belső hibákról értekezik,³⁰ de Széchenyi szemléletmódjához elég közel áll, — legfeljebb a megbéklyózottságunkra való erőteljes utalás választja el tőle. Széchenyi *A kelet népében* ilyeneket mond: „saját felszínűségem leplezéséül a kormány utamba állására fogjam bajomat vagy egy kis vigasztalás végett én is nagy lelkesedéssel hangoztassam a hazai nótát: Minden elveszett már Mohácsnál sat”... vagy summázva az egészet: „mert ha nem lelünk is minden hibát és hátramaradási minden okot magunkban, ám talá-lunk váltig valót”.³¹

Arany azzal, hogy gyarmati helyzetünkre utal, illetve arról nem felejtkezik el, politikai nézeteinek, további fejlődésének alapját fogalmazza meg. Most még munkálkodásra, áldozatra buzdít, úgy mint gróf Lánghy:

Kezdjük el a fizetést, alapítsunk nemzeti tőkét,
Majd lesz terv is elég, csak pénz s akarat ne hiányozzék.
(III. 369—370.)

Éppúgy, mint az országnak, neki is van bőven terve: emlegeti a Védegyeletet, a Gyáralapító Társulatot, vasutak építését, csatornák ásását, mocsarak lecsapolását, iskolák, utak létesítését, a sártengerek megszüntetését stb. A gazdasági haladás minden művelt liberális fő törekvése volt. Szilágyi is ábrándozott a modern Magyarországról, mint ahogy mások is: Széchenyi, Deák, Kossuth, Wesselényi, Szalay, Szász Károly és a többiek. A lehető jót akarták elérni a haza áldozatkészsége folytán, ezért ők is, Arany pedig különösen hirdette az önzetlenséget. Semmit nem ostoroz annyira *Az elveszett alkotmányban*, mint éppen az önző magatartást. Már az első énekben megkezdi:

Hol mélyen fontolgata, örködvén tefőlötted
Ó haza! (egyszersmind — egeret lesvén az avarból).
(I. 310—311.)

s nem szűnik meg keresni az önző okokat. Akkor emelkedik hangja, amikor az „ifjabb értelmességről” szól, „kikben még nincsen önösség” (IV. 569—571). Persze, végső fokon eljut odáig, hogy

Ember, önösség
nélkül, nem lehet el. De ne légyen szűkkebelű és
Aljas ez önszeretet: (VII. 361—363.)

mert különben a haza ügyét képtelen segíteni. A kínálkozó alkalmakat kihasználni, fejlődni, a parlagi Magyarországot minél messzebb hagyni: ezt célozza sok kijelentése. Szilágyinak Nagyszalontáról írja, de ráillik a honra is: „Pedig, ha mi úgy akarnók, mint isten, haladni is tudnánk” (1846. febr. 22.).

Mivel a gazdasági talpraállást igenli, azért tekint rokonszenvvel a „legnagyobb magyarra”, de éppen ezért helyesli Kossuth több tervét is. Eklektikus volta vagy inkább jószándékú hazafisága teszi lehetővé az elfogulatlan válogatást. Széchenyi és Kossuth sajtósájos eszmerendszert képviseltek, rendszerük értékei nem új értékek, de nem is korszerűtlenek,³² a köztudatban lappangva már élhettek-éltek, náluk csak helyüket, súlyukat kapták meg. A Védegylet egyik járulékos eszméje: a »csak magyarost!« jeligéje is hódított már a nemzeti eszme feltámadása, erősödése idején. Erdélyben pl. Malom Lujza azzal dicsekszik, hogy a tájképek varrásakor honi tárgyakat választanak, magyaros táncokat táncolnak, 1842-ben pedig arra hívja fel a figyelmet: „Én fehér, de honi papíroson írtam”.³³

Hogy Aranyhoz is milyen közel áll a Védegylet hazafias gondolata, az eposz számtalan helye bizonyítja. Se szeri, se száma az ilyenféle utalásoknak:

Ugyis azok honiak lévén, ott vesznek örökre
S bécsi gyalúforgács eszi a pénzt árva hazánkból
(II. 9—10.)

vagy:

mert csak máshoniak kellettek: (II. 18.)

aztán:

Válogatott külföldi szakácsok «nóbelesíték»
Konyháját... (II. 155)

És sorolhatnánk hosszan a párhuzamos helyeket; panaszkodik, hogy idegen táncot járnak, csak a büszke magyart s a nemzeti bélyegű csárdást nem (II. 94), örül, ha a honi viselet terjedését észlelheti; a védegyleti gyűlésre asszonyok is mennek:

... lelkes buzgalmu leányi e honnak
(Nem sokan e nemből) honi festésű rokolyákban.
(III. 48—49.)

Valószínűleg visszhangzott lelkében a Védegylet hazafiakat tömörítő, társadalmi összműködést igénylő s létrehozó tendenciája is. 1844-ben, október 6-án az alakító közgyűlésen Batthyány Kázmér többek között azért is ajánlja a Védegyletet, mert „összeköti egyazon érdek utáni törekvésében a földesurat s a jobbágyot, a mágnást s nemesembert, a polgárt s földmívelőt.”³⁴ Deák is híres szentgróti beszédében azt állítja, hogy „gróf, kereskedő, kézműves, jobbágy, conservatív, liberális itt egymás mellett állnak sorban.” Hogy ilyen nézetek hathattak Aranyra, azt több tény is aláhúzza. Már az említett cikkében; az 1841-ben írott *Népnevelési ügyben* amiatt bosszankodik, hogy a gyanúsítgatással megakadályozzák a jegyzőt missziója teljesítésében, így hasztalanul fáradozik azon, hogy a földesúr és a jobbágy között bizodalmas egyetértést, legalább megférést eszközöljön. Később a nemzettévalás folyamatát is — bár népi alapon — de a különböző társadalmi osztályok összeolvadásával képzei el.

Nem kerüli el figyelmét a „külügyi” vonatkozás sem. Ismeretes, hogy a kormány mennyire nem szenvedhette az Egyletet, intencióinak megfelelően az Augsburger Allgemeine Zeitung, itthon pedig a Világ, a Nemzeti Újság támadja állandóan. A műben gróf Telivér ellene szavaz, mert

»Kormányellenes cél rejlik az egylet alatt és
Forrongásra vezet... (III. 131—132.)

Pedig nem ilyen céllal alakult; igaz, később politikai színezetet kapott. 1846 augusztusában Kossuth sem állítja, „hogy a Védegylet nem párt és nem ellenzéki egyesület. Hiszen a kormány fellépve ellene, természetesen azzá tette”.³⁵ Arany látja ezt az oldalt is, sőt a Védegylet és a Gyáralapító Társulat közti áldatlan viszályt is, mely aztán a célkitűzést megcsúfolva, a felbomláshoz vezetett. Az 1844 végén megalakuló Gyáralapító Társaság alelnöki tisztségét Széchenyi elfogadta, de később kilépett, s megkezdte a Védegylet és a Védegyletet támogató Deák támadását.³⁶ Gróf Telivér is a Védegylet ellen dörög:

Tízszet fizeték, pengőben, a gyáralapító
Társulatba, de nem sajnálnék adni megannyit,
Csakhogy a védegylet bukják, mielőbb, mi rutabbúl
(III. 135—137.)

Nem lehet hát azt mondani, hogy Arany nem ismerte a politikai élet szövevényeit, összefüggéseit; nem tette ugyan még „studiuma” tárgyává, de azért mégsem urambátyám módjára közelített feléjük. Ki is gúnyolta az efféleket:

Szóltak az eskütszék mellett és ellen is, ámbár
Vékonyan ismerték ezen intézet miben-álltát,
Csak hírnévben, mint a monda vitéze a kávét;
Hja, de mi, csillagaim, törvényhozatalra születünk:
Azt is látnunk kell, ami túl van a hályogainkon
(III. 297—301.)

A kossuth eszmék mellett Wesselényi Miklós gondolatai is elhatottak hozzá. Érintettük, hogy Rozvány György révén Wesselényiről szerzhetett értesül-

léseket; a szerencsétlen Lovassy László közeli kapcsolatban állt Zsibó urával. Kossuth és Wesselényi barátsága újabb ösztönzést adhatott érdeklődésének. Kossuth Wesselényi oldalán lépett a politika küzdőterére.³⁷ Wesselényi tragikus sorsa is megragadta figyelmét. Barátja, Szilágyi foglalkozott a Wesselényiek történetével, 1844-ben pályázatra a Wesselényi-féle összeesküvés történetét dolgozza fel. Wesselényi különben is kiváló férfi, önálló vonásokat mutató egyéniség, könyvei eléggé népszerűek, az ifjúsági olvasó egyletek mindenütt igyekeznek megszerezni.

Bihar megyével személyes kapcsolatba is kerül, hiszen Kölcseyt az 1832/36-os országgyűlés idején itt akarja megválasztatni követnek — sikertelenül.³⁸ Arany vonzódását híven ábrázolja Petőfihez 1847. december 13-án írott levele: „a teljes életében becsületes úton haladt szerencsétlen nagy honfi sötét éjjelét” kívánná „némileg deríteni.”

De nemcsak egyszerű tiszteletről, részvétről van itt szó; Wesselényi műveinek áttanulmányozása alapján úgy véljük, hogy több fontos gondolatot közvetített Arany számára. Wesselényi nézetei a reformkorszak haladó politikusai között eléggé elterjedtek voltak; a természetjogi érvelést éppen a haladás ütemének meggyorsítása érdekében clevenítették fel; többek között pl. Tánacsics is. A közvetített eszmék Arany felfogásrendszerében szinte hézagpótlóknak tetszenek, összhangban állanak Arany 1847-ben kifejtett nézeteivel: „A magyar birodalom megalapításakor nem volt parasztság; — minden magyarnak egyforma jussa, egyenlő szabadsága volt”.³⁹ Ugyanezt a gondolatot később, 1843-ban is megismétli: „mert hihetősége nagy annak, hogy kezdetben a bevándorlott egész tömeg, azaz minden magyar szabad volt s egyenlő joggal bírt.”⁴⁰ Arany tovább építi, fejleszti a kapott intenciókat, ki is fejtí egyik levelében,⁴¹ sőt még a *Naiv eposzukban* is ilyen megállapításokat tesz: „A nép, mely énekelt, a nép, mely azt hallgatta, egy-azonos volt a cselekvő, a hódító, a harcoló nemzettel”. A *Toldi estéje* szemlélete is visszanyúlhat idáig: „De gazdagaink s hatalmasaink a helyett, hogy idegen ajkú helyiségeiket s jobbágyaikat magyarosították volna, önmagukat is kiengedték magyarságukból vetközteni; nagyobbára gyáva korcs majmokká váltak volt.”⁴² A Wesselényivel való azonosság különösen észrevehető a *Toldi estéje* első fogalmazványában:

Tegyetek úgy, majmok! mint a majom, a ki
Beretvát kapott és torkát vagdalta ki;
Ördög bánja többet, ha veszni akartok:
Én maholnap úgy is a sír felé tartok;
Ne is érjem azt meg, azt a cudar szégyent,
Hogy az ős magyar nép külföld majma légyen!

Talán Wesselényinek a nemzetiségi kérdésben a nemzethez intézett szózata is hatott; Arany veszélyesnek rajzolja a helyzetet, bár korántsem olyan rettenetesnek, mint Wesselényi. Az *elveszett alkotmány*-beli tündér-vezető az alvilágban a magyar édesanyáról olyan felvilágosítást ad, hogy

... oka, melyért bűnhődik, az, hogy
Ifjabb éveiben elkényeztette családját,
Mostoha gyermekeit mindig jobban szereté ön-
Magzatínál, s imé ránóttek azok szomorítani
Késő napjaiban s keserű bánattal előlni...

(V. 391—395.)

Nyilván a korabeli közszellem tükröződéséről van itt szó. Különösen sok izgató gyúanyag halmozódhatott fel Bihar megyében, s ez fokozhatta Arany aggodalmát.

Wesselényi ösztönzése Arany gondolkodásában kétségtelen, csak az lehet kérdéses, hogy melyik évtől számítható. Inkább az 1845—1846-os években találkozhatott írásaival, hiszen tanulmányozásuk eredménye az 1847-es évtől tapintható. Lassan Wesselényi gondolatai átmentek építőkövekként a rendszerébe. Elég utalnunk olyan kifejezésre, mint az »éjszaki orkán« (*A rodostói remető*. 1848. május), hogy lássuk: nem mulékony a szemléletmód.

4.

Idéztük Szilágyihoz írott leveléből politikai hitvallását; s amennyire természetesnek látszik nyilatkozatának első része — hogy liberális felfogású —, éppen annyira különös, sőt egyenesen meglepő a kivételt nem ismerő kijelentés: nincs a megyében elvrokonom. A liberalizmus itt is zászlót bontott, tömegei voltak, vezérei is akadtak, csatlakozott hozzájuk a vármegye ifjú nemzedékének nem egy buzgó tagja. Innen került ki jóval előbb Lovassy László, s most országos hírességként Beöthy Ödön irányítja a szabadelvűek táborát. Ha Arany szavait a vármegyét irányító férfiakra is értette, akkor Beöthy Ödönt nem számíthatta az igazi szabadelvűek közé. És éppen ez az elgondolkoztató, mert Beöthyt országosan is nagy nimbusz övezte. Feltűnt már Kölcseynek is az 1832/36-os országgyűlésen: a jobbágyok mellett, a kormány ellen, Wesselényi érdekében szólalt fel. Követték választják 1840-ben, majd 1843-ban is. 1841-ben alispán, erélyes és szociális intézkedéscélvel tűnik ki. Mint szónokot „kis néptribun”-nak nevezik.⁴³ Már 1840-ben meg akarják festetni arcképét, csak ő nem járul hozzá. Ő a serkentője a Takarékpénztárnak, a fásítás híve. a magyar nyelvért és a napló kinyomtatásáért küzd, a közteherviselést, közös adózást követeli, mozgékony erélye tartja meg a vármegyét a liberális pártnak. Kormányellenes kirohanásai közismertek voltak; 1836-ban, kevéssel az országgyűlés feloszlata előtt mondta: „mit várhatunk azon kormánytól, melytől semmi jó nem származik”. Katolikus létére a vegyesházasságok kérdésében klérusellenes felfogást képvisel.⁴⁴ Kortársa, Rozvány György érdekes históriát beszél el az 1839-ben lejátszódó Beöthy—Lajcsák püspök-összeecsapásról: „Ily előzmények után Beöthy ellen a választási mozgalom, a nemesség — melynek akkor csak egyedül volt szavazata —, undok vesztegetéssel megindult. E vesztegetési campagne Szalontára is áttétetett. Arany, illetőleg mindnyájunk szem láttára folyt a lelkiösmeretlen vesztegetés és ennek lélekfurdalás nélkül való elfogadása. Arany nemes lelkét mélyen megbotránkoztatta ez az undokság, s a Beöthy nevét a haza ügyével kapcsolatban érezvén, mélyen megilletődött s fájdalmas sóhajtásokra fakadt.”⁴⁵ Ekkor írta volna Krisztus papjai (*János pap országa?*) c. versét. Sáfrán Györgyi hitelt ad az

beszélésnek, s ha a történet igaz, még érthetlenebb Beöthy Ödönről alkotott véleménye. Beöthy Ödön Deák, Wesselényi barátja volt, 1845 májusában Deák, Vörösmarty, Kemény Zsigmond társaságában Zsibón időzött. Barátságuk később is megmaradt. Deák Zsibó után Nagyváradra is elment,⁴⁶ ahol táblabírói tisztségébe iktattattott be. De túl az országos nevű barátkozásokon, Beöthy tiszteletreméltó következetességgel képviselte a haladást Bihar megyében. 1845. június 3-án nagyhatású beszédet mondott, s annak minden részével Arany is egyet érthetett. „E megyét 1808-tól fogva pártok szaggatják, s a földingás, mely határainkon mindig megújul, mélyen rejté le fészket.” „De hát a szociális téren nem vethetnők-e le a pártszint s nem működhetnénk-e itt közérővel? Fájdalom, ezt sem cselekedjük.” (Vö.: *Az elveszett alkotmány* befejező jelenetével!) — Támogatja a honoráciorok szavazati jogát: „De főbb szempont volt a nyers tömeg korlátozása s helyébe az értelmiség állítása.”⁴⁷

Ezek után jogos a kérdés, mi lehetett Arany ellenérzésének kiváltója? Miért tagadta meg a közösséget Beöthyvel? Olvasva az egykorú tudósításokat, az az érzésünk támad: Beöthy magatartása némileg magyarázza az antipátiát. Csengery értékelésében felhívja a figyelmet sok negatív tulajdonságra; lássunk néhányat közülük: „Öserő inkább, mint tanulmány”, „a részleteknél mindinkább fogyott türelme és ismerete”, néha rajta is látszott a megyei zavarok némi salakja”.⁴⁸ De más vélemények szerint is „kedélyében sok kíméletlenség, kihívó dac, megvetés és gúny volt”.⁴⁹ Az ellenfél rendszerint őt vádolja, „a zavaroknak valóságos kútfeje”⁵⁰, hasonló vád hangzik el ellene decemberben is.⁵¹ Nyilván, hogy a morális gondolkodású Arany nem hagyta figyelmen kívül ezeket a tényeket. Azután minden ellenzéki magatartás mögött észrevehetett Arany bizonyos lojalitást. Érdekes, hogy többen is utalnak erre: „Azonban ez a párt is csak olyan dynasticus érületű volt, mint a conservatív párt”.⁵² Beöthy lojalitása az 1848-as forradalom és szabadságharc idején is megmutatkozott.⁵³ De Arany számára a legkeservesebb tanulság az lehetett, hogy a Beöthy Ödön irányítása alatt levő párt oly könnyen meghátrált a honoráciorok szavazati kérdésében.

Ismeretes, hogy a „tisztesbek” szavazati jogát elfogadta a vármegye. A Pesti Hírlapban azt olvassuk: „a tisztesbek szavazatának elfogadásában is egység volt szemlélhető”.⁵⁴ Június 16-án azonban rendkívüli közgyűlést kell összehívni „a tisztesbek szavazata iránt érkezett felsőbb parancs tárgyalására”, amely a közelgő tisztújítást csak akkor engedélyezi, ha a megye visszavonja a honoráciorok szavazati jogát.⁵⁵ Itt történt Arany keserű véleménye szerint a baj; igaz, egy ideig ellenálltak, de aztán mégiscsak elfogadták a királyi „intézményt” (leiratot), csakhogy a választás megtartassék. A megalkuvó álláspontot híven jellemzi N. I. tb. ügyvéd felszólalása, ő az „előbbi végzést most is helyesnek tartja ugyan, mindazonáltal a k. intézményt két ok miatt fogadja el: 1-ször, mert a végzés megváltoztatására, egyenes törvény hiányában, felsőbb parancs kényszeríti a RR-et... 2-szor... ha az intézményt nem teljesítik, más nagyobb törvénytelenységbe esnek...”⁵⁶ Hogy ez Aranyt milyen mélyen sújtotta, alázta, azt az eposzból gondolhatjuk, amelynek II. énekében (511—529) éppen a liberálisok kétszínűségét rója fel; ők hoztak olyan határozatot, hogy

Jegyzetben még külön odateszi: „A honoráciorok szavazata iránt körülbelül ily végzést hozott 1845 táján egy nagy megye híres ellenzéke.”

Az elveszett alkotmány forrásai, szülő okai között csak a tisztújítást emlegeti a szakirodalom, holott ez a döntés, mely időben is megelőzte a választást, adta az első kiábrándult, keserű érzést; ezt tetézte az egy hét múlva lejátszódó esemény. Arany aztán, mivel más tere nem volt, „nem tartozván a kiváltságos osztályhoz”, szavazati joga nem volt, bosszúsága kiöntésére kezdett a mű írásába. Ha jól figyelünk szavaira, még inkább észrevehetjük az elsőrendű „ihlető” tényezőt. Ez a behódolás, meghátrálás ronthatta le egész Bihar megye liberális táborának tekintélyét előtte, bár fenntartotta továbbra is a szabadelvű eszmékbe vetett hitét. Szabadelvűnek vallja magát most is, de szabadelvűsége már nem lehet a régi. Olyan tapasztalatokkal gazdagodott, olyan érzések ferkőztek be szívébe, amelyek később tovább lökhetik vagy segíthetik, új fejlődés felé vihetik.

5.

A tisztújítás körüli korteskedést már a csalódott honorácior szemével nézi: talán világosabban is lát. Szomorú jelenetek játszódtak le, s egészen váratlanul. Tisza Lajos adminisztrátor, aki székét 1842-ben elhagyta, s csak most foglalta el újból 1845. május 19-én, békességet ígért. Valóban, május óta a kíméletesség hangulata uralkodott,⁵⁷ de a tisztújításra a konzervatív párt erősen megkezdte a korteskedést, megjelent Rák Bende egyik elődje, a vándorkortés is.⁵⁸ S mivel a korteskedés magas kegyekben részesült, a lélekvasárlás iszonyú méreteket öltött. De ez sem volt elegendő, a liberálisok tömegét erőszakkal kellett visszaszorítani a biztos győzelemtől. A féktelen terrorral szemben a liberálisok tehetetlenek voltak, s az erőszakos adminisztrátor ilyen körülmények között szavazás nélkül, a fehértollasok felkiáltása alapján jelölte ki az új tisztikart. S „a fehér tollasoktól vélcményben különböző választók nagyobb része végképp visszavonult, s a városból sebhedt szívvel lakhelyére tért”.⁵⁹

Éppen ez a jelenet győz meg bennünket, hogy a mű keletkezésének szülő-okát már előbb kell keresnünk, hiszen a most lejátszódó vérlázító jelenetek korántsem sugallhatták volna a liberálisok bírálatát. A botrányos jelenetek, a tisztújítás csak Tisza ellen, a rendszer és a fehértollas korteskedő konzervatívok ellen hangolhatták volna Aranyt, ő mégis minden párt felé lövöldözi a nyilait. A június 16-i szereplés után a liberálisoknál minden hibát (korteskedés, önző szempontok, stb.) nagyítva látott, a torzító szemüveg előtte egyrangúvá tette őket a haladás legátalkodottabb ellenzőivel. Idegen lett számára mindegyik párt a megyében, egyformán erkölcsteléneknek, önzőknek bélyegezte őket. A kétségtelenül meglevő igazság-mag ellenére is túlzás ez, mert a szabadelvű párt fogyatékoságai ellenére is közremunkált a reformok előkészítésében. S ez a szerepe lényegében elsikkadt *Az elveszett alkotmányban*, mert Lánghy s némely pozitív alak szerepeltetése nem ellensúlyozza az irányzat elmarasztalását. Arany „pillanatnyi” kiábrándulása ludas a nihilisztikus, de csak látszólag

nihilisztikus rajzban. Voltak neki eszméi, elképzelései az új Magyarországról, bár nehéz kiolvasni e műből hitvallása elemeit.⁶⁰ Mégis nagyjából kitapintható a váz, lehet látni a pilléreket, a tartóoszlopokat. Némely pontban nagy a bizonytalansági tényező; nem világos pl. a népről alkotott véleménye. A jobbágyok sorsának megértő ábrázolása mellett az ellentétes hangulatú sorok (pl. III. 8—14) sejtetik, hogy a népiesség áramlata csak később érintette meg, ekkor népies szemléletéről beszélni még lehetetlen. Úgy tekintett a népre, mint megnevelendő alanyra; a részegeskedéstől, a pizsoktól, a tanulatlanságtól megszabadítandó tömegre. Ugyanez a szemlélet tűnik elibénk az *Egyszerű beszélyke c.* novellájában vagy az 1841-ben írt cikkében: „de vajjon ki is ne örülne, látva vagy remélve, hogy azon pór fia, ki maga, ökreinek hű szolgálatában növekedve, jelenleg nevét leírni, vagy a már leírottat elolvasni sem képes; kit ismerethiány, italvágy s renyhesség szinte végpusztulásra juttattak, hasznos ismeretekkel, józansági föltétellel s iparral lépend-ki a kedvteléssel gyakorlott szorgalmas, szép ismeretek s tehetségekkel gazdag, okos és szelíd oktató által vezérelt iskolából; viendi magával anyagi jóléte, szellemi képződése életteljes csíráit” stb. A népet felemelni akaró szándék továbbra is vezéreszméje, a *Toldi estéje*, a Nép Barátja szerkesztése idején is. A reális, olykor vaskos humorú leírás (az említett sorokban) nem népmegvetést takar; a paraszt kezd nála a magyarság fogalmával azonosulni. A külföldi ételneveket sorolva így gunyolódik:

... magyar étlapot énekelek most!
Semmi no! ... Rendin a ház: tele Boldog Arábia (Páris)
Illatival s a paraszt levegő kiszorítva belőle.
(II. 35—37.)

Kérdés, adna-e mindenkinek szavazati jogot, vagy csak bővítené a szavazók körét? Egyelőre megelégedne a honoráciorok szavazati jogával. De az időszerű kérdések felvetése alapos tájékozódásról tanúskodik.

A követutasítások választmánya előtt 13 kérdést tárgyalt: a magyar nyelv, aviticitás, éventi országgyűlés, képviselő-rendszer, kortesség, vámszövetség, kényszerített örökváltság, status — adósság, városok szavazata, kormány felelőssége, gravamenek, esküdtszék és végre házi adó.⁶¹ Minden fontos kérdésre sort kerít. Ugyanezt a teljességre törekvést figyelhetjük az adóról szóló vitában: szükséges az adó az úttöltés, a katonaaállítás, a katonatartás, az útépités, a csatorna-ásás, a mocsár-szárítás, a nevelésügy, vármegyei tisztek, börtön, valamint vasútépités költségeinek fedezésére. Praktikum iránti fogékonysága a részletekben, utalásokban mutatkozik meg. Az előzők alapján megkísérelhető nézeteinek az összefoglalása.

6.

Az első, amit megállapíthatunk; noha eposzában szerepelteti az Idő mindent megőrlő malmát, nincs nála nihilizmusról szó. Van koncepciója, eléggé kidolgozott, sok mindenre számító. A praktikumra való törekedés igen nagy mértékben fellelhető benne. Talán legjellemzőbb jegynek is ezt tarthatjuk: az érdeklő, ami megvalósítható a megvalósítandók között. Ebből kifolyólag mindig azt kell meghatározni, a kívánatos egyszersmind megvalósítható-e.

Ha igen, érdemes erőt befektetni; ha nem, akkor a jogos és helyes elv megtartásával jobb időkre halasztandó az érte való küzdelem. Jó lenne pl. a kormány felelősségét kivívni, de érdemes-e most ilyenre energiát pazarolni, — ez Arany-nak kérdés alakjában megadott válasza.

Lánghy a kormánynak felelősségét akará ki-
Vinni: derék akarat! kár volna ha nem sikerülne!
Mondják: így akará az egérm is egykor a macskát
Megzabolázní, de nem hallottuk még az eredményt.
(III. 285—288.)

Ha magatartása mélyére pillantunk, az indokolásban két összetevőre bukka-nunk. Könnyen fordul más terep felé, mert lát ott feladatot, sőt a feladatok sokaságát; de azért is hagyja ott könnyedén — néha az a benyomásunk: könnyelműen — mert csak időleges halasztásnak veszi az egészet, s nem végleges elfordulásnak. Aki így gondolkodik, annak nagy élménye lehet az Idő változandósága.⁸² Az Idő malma örül, itt is elvégzi majd a maga munkáját. A fejlődés, haladás gondolata benne fészkelte szívében s ez diktálta a parancsot, a józan irányvonalat: várni kell, nem kell mindenhez egyszerre hozzányúlni.

A magunk portáján kell szétnézni a teendők között. S ő, amikor a teendőket sorra szedte, voltaképpen a liberálisok által hangoztatott kívánalmakat visszahangozta. Nem egyszerű fejbólító János módjára, hanem szelektálva, mérlegelve. A nagy újítók eszméi is sokszor — vagy talán mindig? — nem újak, alkatelemeik megtalálhatók itt és ott, különféle művekben vagy a köztudatban; újdonságuk az eszmék, eszmetöredékek kiválogatásában, rendszerezésében nyilvánul meg. Ahogyan összeillesztik, ahogy értékrendbe helyezik, ahogyan súlyt adnak nekik, úgy adnak értelmet az egésznek, azaz így teremtenek új rendszert. Arany politikai koncepciója korántsem hasonlítható az ily nagy szellemek alkotásaihoz; nincs nála szervesen összefüggő rendszerről szó, de egyéniség, határozott sajátosság nyilvánul meg felfogása elemeinek kiválogatásában. Láttuk, milyen határozott értékeléssel szedegeti össze Széchenyi, Kossuth, Wesselényi eszméi közül a számára használhatókat: azokat, amelyek a polgárosodott Magyarország — ő e szót nem használja, de e fogalomnak megfelelően képzei el a jövőt — megvalósítását célozzák. Tervezget ő is: a gyárosodás hasznát, a honi termékek támogatását, a vállalkozásokhoz szükséges tőkék megteremtését közös erőfeszítés útján (I. Lánghy szavait a Védegyetről!), korszerű mezőgazdaság kifejlesztését, a mocsarak lecsapolását, egészséges vizű kutak, valamint csatornák ásását, megfelelő utak készítését, iskolák létesítését stb.-t, stb.-t hirdeti.

Am ehhez a nagy nemzeti munkához csak összefogás útján lehet hozzákezdeni; a széthúzás, pártoskodás elsenyveszti az alkotni vágyó akaratot. A haza ügyét ütő pártoskodás ellen emiatt fakad ki oly sokszor. S a másik: leginkább a szürke, ragyogni nem vágyó emberek hajlandók s képesek ily feladatot betölteni. A nagy honfiak hő buzgalmú áldozata mellé kell a kicsinyek ernyedetlen mindennapi tevékenysége. Így kezdjük érteni, hogy mit jelenthet *Az elveszett alkotmány* befejező jelenetében a „kicsinyek és együgyűek” kifejezés: nemcsak a jobbagyokat, hanem a „tisztésbeket”, a hono-

rációrokat, valamint a többi kicsit, a nem nagy vagyont. Szilágyihoz írott levelében arról beszél, hogy a kolompokok félreálltak: azaz a nagyhangú önzők; az egyszerűek járulnak csak az áldozat asztalához. A Védegylet vitájában is az efféle kettősség figyelhető meg:

Nem szólt mind, ki aláírta az ívet, de viszonttag
Sem mind írta alá, ki az ügynek szóvakaképen
Sok nedves tenyeret fájós tapsokra hevített.

(III. 165—167.)

Nem a hangoskodók (ez az ellenszenvé még 1867 körül is időálló volt!) mentik, fejlesztik a hazát, hanem a munkálkodó, izzadó honfiak.

Felfogásának erkölcsi vonatkozása az eddigiekből nyilvánvaló. A morális kérdések iránt mindig fogékonyságot tanúsított, de itt aztán különösen szükség volt erre, mert a reformer a józan, megértő belátáson kívül nemigen reménykedhet másban. Csak a többség megszerzése vihet előre, viszont ehhez ez idő szerint a meggyőződésen kívül más utat nem talál. Támadja, gúnyolja az önzőt, végeredményben pedig azt bizonyítja — s helyesen —: az egyénnek is hasznára lesz az új. Egyéni és a nemzeti érdek találkozik itt, s összeolvad harmóniában.

Végkövetkeztetéseiben nem állt messze az egyensúlygondolat híveitől. Ez később pályája második felében is szemelláthatóan megnyilvánult. Az ellentétek kiegyenlítését elősegítő szándéka nem élezi a társadalmi antagonizmusokat, egyfajta különbséget ismer: dolgozik-e valaki a hazáért vagy nem. Nemsokára módosul az álláspontja, de még most csak ezt az osztályozó elvet ismeri. Egy Széchenyi, egy Wesselényi megerősíteni látszott osztályozását (l. Lánghy alakját!). De azt most is láthatja, követelheti — ha máshol nem, saját sorsában —, hogy a kiváltságoknak meg kell szünniük. A haza ügyéhez ne származás, hanem hozzáértés alapján szóljanak hozzá. Az önállótlan, értetlen embereket, akik csak a négy nemzeti lap frázisait mondogatják-ismételgetik, állandóan gúnyolja, szeretné távol tartani őket a meggondolatlan szeleburdiakkal együtt a hon ügyeinek intézésétől. Hábornak fő hibája volt, hogy az elvvel nem kötött össze „jó szívet és tudományt” (VI. 206.). Arany szerint e nagy munkához szívósság, türelem szükséges. Ezt pedig még a szabadelvűeknél sem találta:

Bennetek a türelem, más értelműek iránt, nincs;
Bennetek a kitűrés, tartós láng, semmi nagyért, nincs;
Bennetek elszántság nincs áldozatokra.

(VII. 328—303.)

Az isteni törvények (VII. 333.) nagyon emberi hírnökeket megvetette. Különösen a kapaszkodó, csörtető önzőket, olyanokat, mint Rák Bendét (a későbbi gentry alakok előképe!). Arany satírája nyilaiból éppen őrájuk pazarol legtöbbet. Velük csak a juste milieu-sők veszik fel a versenyt; ügyes kellnerhad az egész tábor, csak a hasznót nézik mindenütt.

A körvonalak megmutatása sejteti Arany eszmevilágát, de az ingatag pillereket is. Nincs pontos felelete az átalakulás hogyanjára; mi lesz, ha a meggyőzés nem segít? Ezzel találta szembe magát 1845. június 16-án. Igaz, most még

kitér a pontos válasz elől, de már eljutott odáig, hogy nemcsak a feudalizmust, hanem egyben a hazai liberalizmust is bírálja. Most még levezeti felháborodását — éppen a mű megírásával is, előbb-utóbb más megoldás lesz szükséges. Bizonytalankodó a népről, a nép szerepéről, hivatásáról alkotott nézete is; ennek a tisztázására is csak később kerül sor, de már akkor fejlődésének egy újabb ízületéről lesz szó. Megingott eszmerendszere most még kiheverte a rázkódtatást, de mint utaltunk rá, a rövid válság nem múlt el nyomtalanul. Más ösztökélő hatások kellene csupán, s a minőségi változás bekövetkezik.

A politika fontos szerepet játszott életében. Ő ugyan nem volt lényeges a politikában, de a politika igen az ő életében:⁶³ a politikai mozgalmak állásfoglalásra kényszerítették, nevelték, előre vitték, s egyúttal lappangó költői erejének is utat nyitottak.

JEGYZETEK

¹ A Petőfi és Arany felfogása közti különbséget többen taglalják; legújabban három tanulmány-író foglalkozott a kérdéssel: M. Földes Anna: Arany János esztétikája (It. 1953. 3—4. szám); Horlai Györgyné: Hozzászólás M. Földes Anna Arany János esztétikája c. tanulmányához. (It. 1954. 3. szám); Horlai Györgyné: A népiesség válsága 1848—49 után (ItK. 1959. 1. szám); Sötér István: A népiesség elméletének kialakulása (ItK. 1962. 1. szám).

² Hogy az új felfogás kialakításában milyen nagy szerepe volt Erdélyi Jánosnak, sok adattal bizonyítja Harmos Sándor: Arany János Toldijának keletkezéséhez (ItK. 1911.), valamint Sötér István idézett tanulmányában.

³ Petőfihez, 1847. május 27-én.

⁴ Szilágyihoz, 1845. augusztus 1.

⁵ Vö. Hermann István: Arany János esztétikája. Bp., 1956; Horlai Györgyné: Az elveszett alkotmány (It. 1949.), „Ez a megoldás Arany paraszti vágyálmát tükrözi, a nemesek egymást pusztítják el s áljasságuk, önzésük romjain új élet indul”. Sötér István álláspontja már más: „Az elveszett alkotmányt a nemesi szemléleten ugyanúgy kívülmaradó s ugyanannyira szigorú, felelős bírálat sugallta, mint Vajda nagy röpiratait” (i. m.).

⁶ Varga Zoltán: A szabadságesszme a XIX. század első felének magyar államszemléletében (Századok, 1938. Pótfüzet); s ugyanő: „Érdekegyesítés” és „társadalmi szolidaritás” (Acta Univ. Debreceniensis. 1960.).

⁷ Horváth Károly: Széchenyi és a magyar romantika (ItK. 1960. 1. szám).

⁸ Szilágyihoz, 1846. február 22.

⁹ Barta János: A magyar irodalom története 1849—1905-ig. (Egyetemi jegyzet, 1. rész).

¹⁰ Vö.: Ferenczi László: Arany János, a moralista (ItK. 1961. 1. szám).

¹¹ Jeandor: Népmvelési ügyben. (Kritikai kiadás. IX. 583. lap). A kritikai kiadás szerint Arany javaslata „a centralisták alkotmányreformjainak szellemével tart rokonságot” (583. lap).

¹² Rozvány György: Nagyszalonta mezőváros történelme. Gyula, 1870.

¹³ Rózsahegyi Dereánó István: Arany János „izaparti hű barátja” (Nagykörös, 1941.); Gyöngyössi László: Arany János Nagyszalontán (Prot. Szemle, 1917.); Voinovich Géza: Arany János életrajza I. Bp., 1929.; Kritikai kiadás jegyzetei (II. kötet).

¹⁴ Sáfrán Györgyi: Arany János és Rozvány Erzsébet (Irodalomtörténeti Füzetek, 31. szám)

¹⁵ D. Móczár József: Nagyszalonta, 1606—1906. (Nagyszalonta, 1906.). 267. lap; Sáfrán Györgyi: i. m. 18. lap.

¹⁶ Sáfrán Györgyi: i. m. 19. lap.

¹⁷ Vö.: O. Nagy Gábor: Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában. (A Debreceni Ref. Koll. Tanárképző Intézetének Dolgozatai); Bán Imre: Debreceni diákköltészet a XVIII—XIX. század fordulóján (Alföld, 1961. 3. szám); Scheiber Sándor: Adatok Arany János ifjúkor-

olvasmányaihoz (ItK. 1957. 1—2. szám); Beke Albert: Új források Csokonai és Arany költészetéhez (Építünk. 1953.); Zsigmond Ferenc: A debreceni kollégium és a magyar irodalom (Debrecen, 1940.); Bajkó Mátyás: A debreceni felsőoktatás a reformkorban (Acta Univ. Debreceniensis, Tom. II. 1955.); Vö. még: Rác István: Az 1841. évi szatmári 12 pont (Acta Univ. Debreceniensis, Tom. II. 1955.).

¹⁸ Jánosi Ferenc: A sárospataki református főiskola irodalmi élete 1800—1868-ig (A Debrecen, Ref. Koll. Tanárképző Int. dolgozatai. 1941.).

¹⁹ A maga által fogalmazott hitlevél híven jelzi egyéniségét. Közlj Hajdú Nagy János: Szilágyi István és az ő irodalmi munkássága. (Különlenyomat' a Szilágyi-albumból, Bp., 1885.).

²⁰ Emlékbeszéd — A Kisfaludy Társaság által jutalmazott és kitüntetett pályamunkák 1842. évből; Budán, 1842.

²¹ „Mi hallottuk s felborzadott hajunk
Hogy a nemes a pesti Lánchidon
Még vámot lenne kénytelen fizetni” (I. m. 231—233.).

²² Szilágyi-Album (Kiadta Várady Gábor, Bp., 1885.).

²³ Nyelvtudományi pályamunkák 11. kötet: A magyar szókötés szabályai, Pest, 1846.

²⁴ Emlékbeszéd cs. k. főherczeg József nádor felett. T. Máramaros megye rendei előtt a m. szigeti ref. templomban Március 1-ső napján 1847. (Debrecen, 1847.); a következő idézetek is innen!

²⁵ Erre az adatra Varga Zoltán professzor hívta fel a figyelmemet. Ez úton is köszönetet mondok érte.

²⁶ A Kelet Népe (Fontes-sorozat; 223.); Arany még egyszer utal erre a mondatra: Ingady feleségét így mutatja be:

„Ez radikál nő volt: nem szenvedhette a földást
És toldást, hanem új kellett néki szünetlen.”

(III. 427—428.).

²⁷ Gr. Dessewffy Aurél (x. y. z.): Pesti Hírlap és Kelet Népe közti vitály (A Kelet Népe, Fontes-sorozat).

²⁸ Szilágyi Istvánhoz, 1847. január 3.

²⁹ Ferenczi Zoltán: Deák élete (Budapest, 1904.).

³⁰ Kemény Zsigmond 1526 okait tárgyalva, az ozmánok erejét alig érintve áttér a „második, sőt tulajdonképpen egyetlen egy okára; minthogy az elsőnek csak ehhez mérten lón jelentése, s nemzettipró ereje” (Históriai töredék).

³¹ A Kelet Népe: 226. és 401. (Fontes); Hitel: „Inkább a lehető jót akarom elérni közép úton, mint a képzelt jót” (163.).

³² Dr. ifj. Iványi—Grünwald Béla: A Hitel bevezetője (Fontes. 242.).

³³ Rexa Dezső: Malom Lujza levelei. (ItK. 1909.).

³⁴ Horváth Mihály: 25 év Magyarország történelméből. III. kötet. 53. skk. (Pest, 1868.).

³⁵ Kosáry Domokos: Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen (Kossuth Emlékkönyv, 1952., 51.).

³⁶ Kosáry Domokos: i. m. 50. skk.

³⁷ Kosáry Domokos: i. m. 11.

³⁸ Csengery Antal: Jellemrajzok, 29. (Bp., 1898.).

³⁹ B. Wesselényi Miklós: Balítéletekről, 1831-ben (Bukarest, 1833.) 190.

⁴⁰ B. Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében, 11. (Lipscse, 1843.).

⁴¹ Petőfihez, 1847. február 28-án.

⁴² B. Wesselényi Miklós: i. m. (Szózat), 16.

⁴³ Hegyesi Márton: Bihar-vármegye 1848—49-ben (Nagyvárad, 1885.).

⁴⁴ Csengery Antal: i. m. 35.

⁴⁵ Sáfrán Györgyi: i. m. 149.

⁴⁶ Papp Ferenc: Kemény Zsigmond, Bp., 1922. I. kötet, 304. Május 18-án Zsibórol hazatérve „A nap üdvözlésekben folyt le; este pedig a színházban vala tiszteleti előadás, mellynek folytatában a zsbói találkozás is, Wesselényi, Deák, Beöthy és Vörösmarty között, ábrázoltaték” (Pesti Hírlap, 1845. jún. 6.).

⁴⁷ Pesti Hírlap: 1845. június 20.

⁴⁸ Csengery Antal: Magyar szónokok és státusférjak, Pest, 1851, 25—26.

⁴⁹ Hegyesi Márton: i. m. 38.

⁵⁰ Pesti Hírlap, 1845. augusztus 21.

⁵¹ 1845. júniusában magatartását kifogásolják: „két könyökével az asztalra nehézkedve, lábait keresztbe vetve, szeméit szikráztatva, orcáját felfúva, s haját felborzolva” ül. (Pesti Hírlap, 1845. jún. 6.); Papszász Lajos az 1845-ös véres incidenseket is — helytelenül — Beöthy Ödönre vezeti vissza: „A mostani ingerültséget főként Beöthynck, mivel ez örökké önkényt és re.egtető rendszert gyakorol, tulajdonítja”. (A biharmegyei 1845-iki gyűlés leírása B. Kemény Zsigmondtól, közli: Ferenczi Zoltán, Budapesti Szemle, 1903.).

⁵² Hegyesi Márton: i. m. 9.

⁵³ Mészáros Lázár: Esmék és jellemrajzok az 1848/49. forradalom eseményei és szereplőiről Pest, 1871, 38.

⁵⁴ Pesti Hírlap, 1845. június 19. Csengery Imre: Biharból.

⁵⁵ Pesti Hírlap, 1845. június 20. Csengery I.: Biharból.

⁵⁶ Pesti Hírlap, 1845. július 1. Csengery I.: Biharból.

⁵⁷ Pesti Hírlap, 1845. július 10. Lukács György: Biharból.

⁵⁸ Pesti Hírlap, 1845. július 10. „F. M. vándorkortes, ki — mint mondják — az elhíresült szathmári követválasztás harc fölretgében egyik dülő hős vala, Bihar megyébeni vendégszereplését azzal kezdette meg, hogy főispáni helytartó-úrhoz, az ablak alatt megállapodott fehér-follas csapat nevében, üdvözlő beszédet tartott, mire ő mltsga nyájas leereszkedéssel válaszolni kegyeskedett,”

⁵⁹ Pesti Hírlap, 1845. július 18. Lukács György: Biharból.

⁶⁰ „Hol teljesen azonosul a művével, hol fölényeskedve játszik vele, hol közönyösen pusztán ábrázolni látszik”. Keresztury Dezső: Az elveszett alkotmány (It. 1956.).

⁶¹ A műben is, Szilágyihoz írt levelében is így sorolja fel. (1846. február 22.).

⁶² „A szellem, az életkedv, az optimizmus fölénye az, ami szatírját könnyűvé teszi: megengedheti magának ezt a könnyenvevést, ezt a látszólagos hátrálást, hiszen az erő, a jövő ügyis az övé.” Barta János: Arany János, Bp. 1953. 35.

⁶³ Pogány József: Arany János politikai nézetei, Bp. 1909.

Дьюла Барла

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СРЕДА ПОЭТА ЯНОША АРАНЬ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1840-Х ГОДОВ

Эта статья показывает связь Яноша Арань с либерализмом. Уже в школах его вдохновители и общество приятелей из Надьсалонта в равной мере привязывали его к этому политическому направлению. Из политиков, имеющих общегосударственную репутацию, одинаково влияли на него идеи Сечени, Вшелени и Кошута, и так в некоторой степени эклектизм характеризует его политическое воззрение. На основе его статей, произведений, писем он занимает место на левой стороне либералов. Критика либерализма появляется у него в 1845-ом году в эпосе „Потерянная конституция”. В противоположность существовавшим до сих пор в специальной литературе, взглядам, не выборы 1845 года, вызвали осуждающие слова у Арань, а отмена права голоса „у гонорационеров”. Поколебалась система идей писателя, но он еще оправился от этого потрясения, однако этот краткий кризис не прошел бесследно. К 1847 году, увеличением других стимулирующих влияний изменяются и его политические взгляды.

**DIE POLITISCHE UMGEBUNG DES DICHTERS
JÁNOS ARANY IN DER ERSTEN HÄLFTE DER 1840-ER JAHRE**

Die politischen Ansichten von Arany waren in groben Zügen auch in der bisherigen Forschung bekannt; er hatte enge Beziehungen zum Liberalismus, näherte sich sogar immermehr dem linken Flügel desselben. Verfasser bemüht sich, das allgemeine Bild hinsichtlich der ersten Hälfte der vierziger Jahre womöglich präziser und konkreter zu gestalten. Er zieht einerseits neues Material heran, baut andererseits bekannte, aber nicht richtig gedeutete Angaben in das Gesamtbild ein. Das Interesse der Abhandlung richtet sich nicht nur auf die politischen Ideen und Überzeugungen des Dichters; sie will die lebendige Umgebung rekonstruieren: die politische Rolle des Freundeskreises, die persönlichen Ansichten und die literarischen Einwirkungen, die mit an der Ausgestaltung der Ideologie des Dichters beteiligt waren. Schließlich kommen wir zur Einsicht, daß der Dichter in diesen frühen Jahren der politischen Entwicklung des Landes, dem politischen Schrifttum und den wirtschaftlichen Organisationsbestrebungen eine größere Aufmerksamkeit gewidmet hat, als es bisher angenommen wurde.

ADALÉK AZ ADY—BABITS-KÉRDÉSHEZ

Az alább közölt dokumentáció megírására, mely az Országos Széchényi könyvtár Babits-archívumában őrzött zárt anyagot hoz nyilvánosságra, Kardos Pálnak ezen évkönyv utolsó folyamaiban (az 1961. évi Actában VII/1. és az 1963. évi Studia Litterariában) az Ady—Babits-viszonyról megjelent tanulmányai adták az alkalmat és indítékot. A kérdés, melyet Kardos Pál filológus körültekintéssel tett kutatás tárgyává és elsőnek dolgozott ki tudományos tárgyilagossággal, hatásproblémái vonatkozásaiban valóban a Nyugat-korszak irodalomtörténetének fontos kérdése, és emellett a két költő egyéniségének megismerése és egymáshoz állásuk megítélése szempontjából is érdeklődésre tarthat számot. Indokolttá tették a kérdés tisztázását az Ady-mű fáradhatatlan kutatójának a régi hitvitázók szenvedélyességét idéző, egyoldalú szemlélettel írott és későbbi idők kutatóit könnyen tévútra vezető dolgozatai is. (Földessy Gyula: *Ady értékelése*, 1938-ból és *Határhúzások Ady és Babits között az Ady a költő és ember* című, 1943-ban kiadott kötetben.) Kardos tanulmányai anélkül, hogy polémiába bocsátkoznának Földessy okfejtéseivel és megállapításaival, implicite azoknak cáfolatát is adják. Dokumentációnkkal Kardos eredményeit kívánjuk alátámasztani. Mielőtt azonban erre rátérnénk, kiemelnék néhány oly adatot és szempontot, amelyek a rendelkezésre állott anyag mérlegelésében eddig, úgy látom, figyelmen kívül maradtak.

Különösen Babitsnak arra a nyilatkozatára gondolok, amelyben először hozta nyilvánosságra kétséget kizáró egyértelműséggel véleményét Ady-nak a kortársak közül kimagasló nagyságáról, ugyanabban az évben — 1911-ben —, amelyben az *Ady Endrének* címen ismert versét megírta.

A nyilatkozat Babitsnak abban a bírálatában olvasható, amelyet épp Földessynek Petőfiről írott könyvecskéjéről a Nyugatban tett közzé (Ny. 1911. II. 863), és így hangzik: „Amit végre Adyról ír a szerző, hogy *a ma legnagyobb költője* és legigazibb magyarja, abban valószínűleg *egészen igaza van.*” (Kiem. tőlem; a „valószínűleg” arra utal, hogy bizonyossággal ilyesmit csak a történeti távlatból lehet megállapítani.) Ezek a szavak ugyan Földessyhez szóltak, utalással a könyvecske Adyt aposztrofáló dedikációjára, de nem kétséges, hogy Ady számára íródtak. Babitsnak ezzel magára a bírálatra nem tartozó mondattal nem lehetett más célja, mint nyíltan, de észrevétlenül kifejezésre hozni az Adyról az 1909-ben írottak óta akkor már kifejeződött, végleges vélemény-

nyét. Földessy, aki egyik könyvében (*Ady értékelése* 33.) behatóan foglalkozott Babits bírálatával, annak zárómondatán hallgatással siklott át.

Ez a nyilatkozat nemcsak keletkezési idejében, de lélektanilag is szorosan összefügg az „Ady Endrének” szóló verssel, amelyet írója éveken át asztalfiókjában rejtegetett, későbbi közzétételekor azonban megjelölt az 1911-es keletkezési évszámmal. A vers első kézírata csak legújabbán került szemem elé a Babits-archivumban, egy a *Kártyavár* alakjainak modelljeire és az újpesti viszonyokra vonatkozó jegyzetlap kötegben. A jegyzetek kétségen felül Újpesten készültek. Ebben a kötegben találtam még három jegyzetiaprát, halovány ceruzavonásokkal írva, cím nélkül az ismert vers három részét. A végleges szöveg ettől a fogalmazványtól egy helyen eltérést, a tudattalanról árulkodó változást tartalmaz: az „ellenségek” szót „ellentételekre” enyhítve (1. rész 14. sor). (A 3. részben kipontozott sorok helye már az első fogalmazványban is üresen maradt, de a rímjelzések ott fel vannak tüntetve. Úgy látszik, a költő nem talált rá az adekvált szavakra. Így tette közzé a verset négy év múlva is.) Az első fogalmazvány lelőhelye arra mutat, hogy a költő a verset már Újpestre történt áthelyezése után írta. Erre kell következtetnünk abból az *előszó*ból is, amelynek kíséretében a vers a *Nyugat* 1915. november 15-i számában megjelent. Ez a vers, írja abban a költő, „nagy elkedvetlenedés idején született. Alig látott akkor tőlem valamit a közönség, azt hittem, talán sohasem fogok többet verset írni. Adyt még akkor személyesen nem ismertem”. A fogarasi utolsó félévben ily elkedvetlenedésre nem lehetett különösebb oka. Ígéretekben bízva, remélhette áthelyezését a fővárosba. Ebből az időszakból számos verse meg is jelent a *Nyugat*-ban. Viszont az áthelyezés után őt a kongregációba belépéssel gyanúsító támadások érték egymást követően (a *Világban* és a *Népszavában*). Ebből az időszakból, 1912. májusa előtt írott verset nem is ismerünk tőle. A *Nyugat* körében személyesen tapasztaltak is, az az érzés, hogy neki mint *költő*nek csak halovány mellékszerep jut a protagonista mögött, érthetővé teszik a nagy elkedvetlenedést és racionálisan magyarázhatóvá a vers fellengzőnek látszó fordulatait. Az „Ady Endrének” című vers világosan tükrözi a magát társnak érző Babitsban végbement lelki folyamat etapjait: a kezdeti elképzeléstől az ellankadáson át, az újból önmagára találásig, a maga költészetének igazába vetett hite győzelméig. A fent idézett nyilatkozat értelmét és indítékát így felfedi a vers.

Az Ady Endrének című vers ezen kronológiai meghatározása ellentmond annak, amely Hatvany Lajosnak a két költő megismerkedéséről szóló cikkéből (*Ady* 1959. I. 146. o.) következne. E szerint még vidéki tanár korában, amikor Pesten vakációzott, véletlenül ismerkedtek meg nála. De e vakációból Babits nem tért többé vissza Fogarasra. Viszont a versből kitűnőleg, annak írásakor Adyt személyesen még nem ismerte. („Kit nem láttam”). E szerint a találkozás előtt kellett volna hogy írja a verset, még Fogarason, 1911. első felében. A fenti megfontolások ezt kizárják. Inkább valószínű az, hogy Hatvany tévedett a találkozás időpontjának megjelölésében.

A másik adat, amelyre a teljesség kedvéért felhívnam még a figyelmet, az az előadás, amelyet Babits rövid „egyetemi tanítói” mivoltában a Kardos tanulmányában is említett Ady-semináriumban bevezetőként tartott. Ez az előadás.

15. ...

En utalkoztam vele. Adyost már a legöregebb
időben (bár én se szerettem fenntartás nélkül, ezt
némielőz engem is tartott.) De versait sokkal
többet tartottam mint Konkolyt.

Én Konkolyt közelebb állt Adyhoz mint én.

Érdekes csodálgató napon ellentétben voltam Adyval.
De némely versét reménytelenül évertem (és ez nem
ma is.) A később, utolsó éveiben, emlékező
is közeledtünk egymáshoz, bár sokáig nagyon
hideg viszonyban voltunk.

En emlékező ... nem ... a ...
... ..

A székelység

Engem nem lehet ...
... ..

De
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..

Részletk Babits Mihály beszélgetőfüzetéből.
Az eredeti az OSZK Babits-Archivumában.

amely Jaulusz Ilonka gyorsírói jegyzetei alapján meg is jelent a Vasárnapi Újság 1919. VI. 15-i számában, volt Babits első megnyilatkozása Ady költészetéről, annak halála után. Az a jellemzés, amit róla, mint a maga küldetésében fanatikusan hívő költő-prófétáról adott, nem egy pontban egybevág Földessy későbbi tanulmányainak eredményeivel.

A Kardos tanulmányát kiegészítő adatokon kívül egy megjegyzést kívánnék még ahhoz fűzni (az alább közölt dokumentációra tekintettel) lélektani vonatkozásban. Kardos Babits kezdeti magatartásának fő motívumát és rugóját abban látja, hogy az ifjúságukban Kosztolányival együtt elképzelt, az irodalmat ébresztő reménysegeik, Adynak őket megelőző fellépése folytán, nem válhattak valóra. Az emiatt érzett fájdalom, sőt bosszúság utóregzéseit kihallani véli két évtized múlva is még abból az interjúból, amelyet Babits a „Magyarország”-nak Kosztolányi pamfletjéről adott. Ha Kosztolányinál közrejátszhatott is ilyesmi, Babitsnál, akitől minden irigység távol volt, s aki már a Holnap idejében is, bizalmas baráti levelében, elismerte Ady elsőségét, semmi esetre sem. Ezt bizonyítja az 1911-ben *Ady Endrének* írott, de évekig asztalfiókjában tartott vers. Félre nem érthetőn: „társá” szeretett volna lenni, nem a „csúfúl mellé emlegetett”, de akit maga az „ébresztő” választott társul, aki Adyval „együtt-eggyé válva” küzdhessen egyazon célért. Ahogyan az, ha későn is, de bekövetkezett.

Ehelyett azt kellett látnia, hogy az ily gondolat nemcsak távol állott akkor Adytól, de hogy az a fiatalabb társ elismerését a Nyugatban, a maga egyeduralmi pozícióját sértőnek és talán veszélyeztetőnek is találta. (L. Kardos, *Acta* 49., önmagában véve azt is már, hogy a Nyugat főszerkesztője más költőről is írt.) Ha átlapozzuk az induló Nyugat évfolyamait 1915-ig, láthatjuk, hogy a szerkesztők minden becsülése mellett, mint költő, Babits nem az őt megillető súllyal, mértékben és helyen jutott a folyóiratban szóhoz. Babitsban a teljes elhidegülés folyamatát az indította el, hogy Ady részéről a másodhelyen való érvényesülésben is okkal érezhette magát akadályozottnak. Hogy ez volt lelki eltávolodásának oka, az kitűnik abból a fentebb idézett előszóból, amellyel később a Nyugat 1915. november 15-i számában az *Ady Endrének* szóló régi verset közreadta. E racionálisan megokolt motívum mellé járulhatott a személyi megbántottság emocionális motívuma is. Aki felé a Nyugat vezetőemberei és első írói Ignostól Móriczig fogarasi száműzöttségében és még inkább a fővárosba helyezése óta barátilag közeledtek, az új csillagot Ady mintha nem is vette volna észre, és közelebből megismerni nem kívánta. Vajon nem gondolt-e Babits a *Petőfi és Arany* párhuzam írásakor arra is, miként nyújtotta egykor a már országos hírű költőtárs baráti kezét a szalontai segédjegyző felé. Nincs adatunk arra, hogy a mindenkivel olykönnyen barátkozó költő a fiatalabb társát megbecsülő érdeklődésnek jelét adta volna 1913-ig. Az ebben az évben megjelent, dantei terzinákban írott *Babits Mihálynak* szóló (de nem neki „küldött”) vers sincs érzésem szerint incselkedő szándék híján. Mi más lehetett Ady elzárkózásának az oka, mint az, hogy csalhatatlan érzékelésével kezdettől fogva felismerte Babitsban az egyedül lehető riválisát. Az a vonzalom, amelyről a versbe foglalt soliloquium nem egy fordulata („bár nem szeretsz, barátom vagy”) még árulkodik, Ady magatartása folytán az ellenkezőjébe csapott át.

Ez az, amire Babits az alább közölt beszélgetésben mint évekig tartó „igen hideg, feszült viszonyra” emlékezett vissza. De e feszültség éveiben Ady nevét, ha kiejtette, róla mint „legnagyobb költő”-ről szólt. (Így a Társadalomtudományi Társaság 1912 tavaszán rendezett vitájában, I. Huszadik Század 1912. XXV. kötet 806.: „Még oly költőknél is, kik kifejezetten koruk eszméinek költői, és azok is akarnak lenni, ha valóban nagy költők, mint Vörösmarty vagy Ady, ki-kicsendülnek a múlt hangjai, hogy az énekelt jelent jövőnek érezzük, mert a jelen *magában* nem költői dolog.”)

A jeget Ady törte meg. Hogyan történt, arról nem beszélt Babits. Feltehető, hogy Adyt közeledésre a Rákosi által (Dunántúli álnéven) ellenük egyszerre indított sajtóhadjárat készítette. A közös ellenség szövetségére biztatja azokat, akik addig szemben álltak egymással. Hogy a közeledés Ady részéről megtörtént, bizonyítja az, hogy Babits *ekkor*, az 1915. nov. 15-i Nyugat-számban tette közzé, mint „teljesen elavultat smár kizárólag művészi szempontok szerint értékelhető” a régi versét Adyhoz. Ez volt 1908 óta ismét az első Babits-vers, mely vezetőhelyen jelent meg az Ady által is szerkesztőként jegyzett folyóiratban. Barátkozásuk nyilván ekkor vette kezdetét. A *Recitativ* kötetben az *Ady Endrének* című vers, mely a Nyugatban még hűvös előszóval látott napvilágot, már a „*bajtársnak és jóbarátnak*” szóló ajánlással jelent meg, és így maradt meg Babits művében. A két megjelenés között eltelt félesztendő alatt alakult viszonyuk barátsággá, amelynek minden időkre szóló dokumentuma (a Nyugatban 1916. július 16-án közölt) *Babits Mihály könyve* címet viselő Ady-vers.

Emlékezéseiben Fenyő Miksa az Ady—Babits-barátságról már csak mint befejezett tényről tesz említést. Szükszavú közléseket; 1923-ból: (Ny. I. 473.) „Ady volt az, aki kereste Babits Mihály barátságát és nem hiába”; (Ny. I. 548.) „Ady pompás judiciumára valló megértéssel, megbecsüléssel és őszinte szeretettel közeledett Babits Mihályhoz”; 1929-ből: (Ny. II. 132.) „Ady Babitsot igen nagyra tartotta, akarta barátul, valósággal udvarolt neki, és életének egyik büszkesége volt, hogy ezt a barátságot sikerült megnyernie.” A véletlennek köszönhető, hogy e sorok írása közben előkerült egy új dokumentum, Babitsnak előttem eddig ismeretlen verse, amely már az Ady iránti baráti érzésekről tanúskodik. Elhalványult ceruzavonásokkal, vékony papírlapra írva. A vers egy közös szánkóút élményéből születhetett. Nem kétséges, hogy 1916—17 teléről való, a Fortissimo-t előző időből (arra mutat előre ez a sora: „És az Isten iszonyú, fenn a fagyos égben”). Vendégségben voltak együtt. („Villasort” említi a vers, — talán éppen Fenyő Miksánál lehettek a Naphegyen.) „Ady Bandi szánján” együtt indultak haza. „Emlegettünk multakat, régi szánkás utakat, falusi vidéken.” (Ady talán azt, amelyet gyerekkorában apjával együtt tett, és amelyről a *Krisztuskereszt az erdőn* című verse szól; Babits a „Baranya—Tolnai széles utat”, amelyen nemegyszer ment kisdíák-korában karácsonyi vakációra, haza Pécsről.) „Felejtjük a háborút, mintha nem is volna”... „Békesimán száll a szán — Béke van itt igazán — E havas világban — Hó fölött és hold alatt — Két poéta így szalad — Ady szánkójában.” Aki e verset írta — ha csak a képzelet szülte volna is, és csak jelképesen értendő —, az elfelejtette a múltat, és nem büszkeség nélkül gondolt arra, hogy Ady

barátja lett. És csak az, aki őt barátjának érezte és barátjaként szerette holtában is, tehette halála óta, a nagy költőtárs védelmében, elismertetéséért és megértéséért mindazt, amit Babits tett. (Hogy a harmincas években mint szerkesztő nem íratott a Nyugatban Adyról [Studia 136.], csak kegyeleti alkalmakkor, ennek magyarázata: Hogy Ady értékelése és megértése nem volt többé probléma [Ny. 1931. I. 848.], az Ady-kutatás nem a Nyugatra tartozott, az illetékesek emlékezései már régen megjelentek, és másoké ott nem lett volna helyén, — a fiatalokat új problémák izgatták már, túl voltak az Adyén.)

*

A dokumentumok közlése előtt, úgy vélem, nem felesleges a felhasznált kézirati anyag historikumának ismertetése.

Ismeretes, hogy Babits 1938 elején légszóműtétnek kényszerült magát alávetni. Egy ideig úgy látszott, visszanyerte egészségét. 1940 októberében azonban a betegség kiújulásának jelei mutatkoztak, kezdte hangját elveszteni. A hó vége felé már csak suttogva tudott egy-egy szót kiejteni, úgyhogy környezetével, látogatóival csak írásban tudta magát megértetni. Ez az állapota december 15-ig tartott, amikor szinte csodával határos hirtelenséggel jó időre hangját visszanyerte. A némaság idején kockás fedelű iskolai füzetbe jegyezte azt, amit környezetével közölni, látogatóinak mondani akart. A füzetekben sem a dátum, sem az, hogy kivel beszélgetett, nincs bejegyezve. Ezek az adatok ma már legfeljebb a Török Sophie zsebnaptáiraiban olvasható bejegyzések egybevetésével ha megállapíthatók. (Török Sophie csak azt jegyezte be azokba, hogy mely napon hol voltak, kik voltak náluk, és egy-egy számára fontosnak látszó körülményt.) Helyenként mégis a beszélgetésből magából is kiténik, hogy kivel folytatta. A beszélgető-füzetek életrajzi fontosságú tartalmuk mellett dokumentumai annak, hogy mi volt Babits véleménye íróársairól, élők-ről és halottakról s a fiatal nemzedékekhez tartozókról. E spontán közvetlenséggel, bizalmas beszélgetések során elhangzott nyilatkozatainak őszinteségében az se kételkedhetik, aki egyébként a nyilvánosságnak szánt megnyilatkozásaiban célzatosságot vagy melléktekinteteket feltételezne. Ezért abszolút hitelesek. És különös nyomatékkal esik latba az, hogy irodalmi kérdésekben élete végén leszűrt, tehát a végső ítéletei.

A némaság heteiben a beszélgetések során kétszer is szóba került Ady alakja és költészete. Alkalmoszerűvé tette e beszélgetéseket Szerb Antalnak a Vajda János Társaságban 1940. december 3-án tartott előadása. Magáról az előadásról közelebbit nem sikerült megállapítanom, de kétségtelen, hogy abban Szerb Antal foglalkozott Ady értékelésével.

Az első beszélgetés dátuma 1940. december 6. A látogató a fiatal Devecseri Gábor volt. A beszélgetés elején ott volt Török Sophie is, aki Devecserivel együtt hallotta Szerb előadását, néhány nappal azelőtt. Egyikük se volt Ady híve. A feleségben némi féltékenységgel is dolgozhatott. Devecseri pedig Kosztolányi rajongója volt, és nyilván ebben a kérdésben is hatása alatt állott. Nyilván lekicsinylő szavaikra ez volt Babits válasza:*

* Ami a beszélgető füzetekben Babits kezeírása, azt kiemelve közlöm.

— 15—20 elsőrangú remekműve van, ez a fontos!

(Babitsnak ez a mondata címül is szolgálhatna e „colloquium familiare”-nak. Ki is emelte a füzetben aláhúzással. Babits az irodalomtörténet távlatából, a csúcsteljesítmények alapján ítélte meg a költőt, és nem az összmű, vagy a betöltött szerep nézőpontjából. Nem egykönnyen mondta ki versre, hogy remekmű, de a hangsúly itt a rangsort kifejező „elsőrangú” szón van. Kire mondta ezt még a legnagyobb elődökön kívül?) Amikor Török Sophie a jegyzetből kitűnőleg távozott, Babits elővette Devecserinek egy kéziratát, mely *Az élő Kosztolányi* címen a Nyugat legközelebbi, 1941 januári számában meg is jelent.

— *Jól megírt kis cikk, legfeljebb kissé túl fiatalos benne a lelkesedés hangja. De talán az nem is baj. De ezt a mondatot ne hagyj így. Ő maga is (már mint Kosztolányi) túlzásnak minősítette a cikket (az „Ady-reviziót”) s a Nyugatban nem is akarnám azt mondani, hogy az „igazsághoz hű”.*

A fiatal író úgy látszik, védte mondatát, erre:

— *Te nem azt mondod, hogy a te véleményeddel egyezik, hanem „az igazsághoz hű”. Ez így túl abszolút kijelentés és csak indokolással volna leírható. annak pedig itt most nincs helye. Különbözik nem a te véleményed fontos most, hanem Kosztolányi portréja.*

Újabb ellenvetésre:

— *Nem az igazsághoz volt hű, hanem a kritika szelleméhez, az irodalomhoz, a pillanat szellemi szükségéhez, a saját érzéséhez stb.*

(Devecseri a cikkben kiigazította a kifogásolt mondatot: „Egy sorát sem irányította gyűlölség, sem hűtlenség. Híres Ady-cikkét sem”.) Babits e szavai konkretizálva megvilágítják az ismert bulvárlapi interjúnak a *tiszta kritika* szükségességét hangsúlyozó és Kosztolányi magatartását magyarázni próbáló passzusait, amelyek az egész nyilatkozat gondolatmenetéből kiszakítva, elvont fogalmazásukban, félreértésre alkalmas, támadásra ürügyet adtak. és Babits korábbi nyilatkozataival nem egész kongruensnek tűnhettek fel abban a szenzációt kelteni kívánó „tálalásban” (e részben teljesen oszton Kardos nézetét), amelyben az esti bulvárlap hasábjain olvasható volt. De nem tudom osztani Kardos feltevését, hogy ez akárcsak egy pillanatra is elhajlást jelenthetett mindattól, amit Babits Ady költészetéről egyértelműséggel gyakran vallott. (Hadd hívjam fel a figyelmet arra, amit az interjú előtt utólagára Adyról mint az „új mozgalom elismert vezérére és első klasszikusára” egy párizsi folyóirat számára „Tanulmány a magyar irodalomról” címen írt. — L. Ny. 1927. II. 442—443.) Ennél ő sokkal makacsabban ragaszkodott mindig ahhoz, amit egyszer kimondott. („Nunquam revertar”.) Az interjúban darabokra szelten prezentált nyilatkozatot, mint utóbb *Személyi ügy* címen, a Nyugatban (1929. II. 303.) olvashattuk, „Kosztolányi cikkének olvasása után azonnal lediktálta feleletül” (szokásától eltérően, nyilván az újságíró sürgette), és csak akkor döbbsent rá annak rezonanciájára, amikor esztergomi elvonultságában a vita anyagát Gellért Oszkártól megkapta. (*Egy író élete* II. 138.) Ezt bizonyítja az akkor írott cikkének szokatlanul indulatos, az őt meggyanúsítókra élesen visszavágó hangja.

Devecseri cikkéről a beszéd az Ady—Kosztolányi-viszonyra terelődött.

ami alkalmat adott Babitsnak arra, hogy fiataalkori disputáikra visszaemlékezék. Devecseri megjegyezte, hogy volt idő, amikor Kosztolányi szerette Adyt. Babits:

— *Ez nem egészen így volt. Soha se szerette, de lassan gyűlt fel benne a szenvedély, mely bátorságot adott ezt nyíltan bevallani, magának és a világnak. Én már 1906-ban vagy 1907-ben kaptam tőle egy levelet, amiben azt írta: „A magyar irodalom trónusára egy üres pozórt ültettek: Adyt.” (Ma is megvan a levél). De ezt nyíltan nem vallotta be a világnak, csak a Tollban. Én vitatkoztam vele Adyról már a legrégibb időben (bár én se szerettem fenntartás nélkül, sőt némileg engem is taszított), de verseit sokkal többre tartottam.*

(Babits aligha emlékezett már a Kosztolányihoz írott válaszlevelének kitételeire, de arra jól emlékezett, hogy szemben barátja elutasító álláspontjával, már akkor is elismerte Ady „létjogát” a magyar költészetben, és azt is, hogy tőle pár „igazán szép verset” olvasott. — A hagyaték gondozói már csak az ízlést sértő kitételeket törölhették a tördelt levonatokban és nem a levélnek azon passzusait is, amelyeket Török Sophie, az általa szerkesztett, de csak hasábos levonatokig jutott kiadásból kihagyott, emlékezve Babits megdöbbenésére, amikor Kosztolányi „elégtételvételi” szándékáról hallott. — Gellért: *Kortársaim* 269, 273—4. *Egy író élete* II. 141. 2.)

A beszélgetés ekként folytatódott:

— *Kosztolányi közelebb áll Adyhoz mint én? Ízlésben csakugyan nagyon ellentétes voltam Adyval, de némely versét remeknek éreztem. (nyilván már a régi vitái idején is) és érzem ma is. S később, utolsó éveiben emberileg is közeledtünk egymáshoz, bár sokáig nagyon hideg viszonyban voltunk, Kosztolányival viszont szenvedélyes fiataalkori barátság után, később nagyon elhidegedtünk.*

Adyra mint emberre terelődött a szó; emberi gyengeségekre. Erre válaszol Babits:

— *Az emberi gyarlóságok nem ronthatják le a költő nagyságát, sőt hozzá tartoznak.*

Majd ismét Kosztolányi pamfletjéről:

— *Azt senki sem tagadja, hogy emberileg érthető, s nem nagyon kellett meggyőznie magát, mert ahogy mondtam, ez volt neki a véleménye Adyról kezdettől fogva, s inkább akkor volt megalkuvó, mikor mást mondott. Hozzájárult egy személyes sérelem. (A kritika, amit Ady írt első könyvéről.) Ezt soha se tudta megbocsátani, nagyon el volt keseredve akkor (1908-ban) és méltán.*

Szóba került Ady műveltsége is: (Devecseri a Kosztolányi pamfletjéből ismert vélemény mellett idézhette Bóka László azzal ellenkező felfogását.)

— *De sok igaz van benne, Bóka mondásában. Ady sokkal műveltebb volt, sokkal jobban ítélte meg az irodalmat, mint amit gyér olvasottsága hihetővé tett volna.*

(Babits itt disztिंगvált a könyvműveltség és a zseninek, amannál az ő szemében sem alábbvaló, rejtélyes mindentudása között. Fenyő Miksa is ezt tanúsítja — Ny. 1923. II. 54. —, hogy „Ady nem sokat olvasott. Nem is volt erre szüksége, mert mint Petőfi is, tudott mindent, ami neki kell.”) A Biblia került szóba:

— *A Bibliát tényleg nagyon olvastu, kicsit pózból is. Mikor fényképeztek ő kívánta, hogy a Biblia fölé hajoljunk.*

Babits a fényképezés történetét egyszer kérdésemre elmondta nekem: 1917 nyarán a Nyugat-asztaltól együtt mentek el a Bristol kávéházból. Adynak eszébe jutott, hogy fényképeztessék le magukat együtt Székely Aladárnál. És nyomban felmentek hozzá. A fényképet azután 1917. augusztus 7-i kelettel ily dedikációval küldte el Csucsáról: „Babitsnak Ady”. A Kardos által közölt kelet nélküli levél [Acta 46.] néhány héttel utóbb kelt, amikor Babits nyaralásából hazaérkezett. Az abban jelzett viszonzás a „Kakasviadal Ady Endrének” című vers lehetett, amelyet Babits nem a Nyugatban tett közzé, hanem egy akkor induló új folyóirat, az Esztendő első [1918 januári] számában. Az Adytól nem is várt figyelmességen meghatóthatott, és hálájának, mert hálás természet volt, mint máskor is, túlzón udvarias szavakban tudott csak kifejezést adni.) A beszélgető felhozhatta azt, hogy Ady verseivel feltűnni akart. Babits ezeket jegyezte fel:

— *De ez akkor okvetlen kellett. Így lehetett csak a költészet iránt új figyelmeztetni.*

Majd válaszként:

— *Csakhogy ő csodapók is volt! De ha rá gondolsz olyan versekre, mint pl. az Illés szekerén, lehetetlen, hogy mást is ne láss benne.*

Babits ezzel a mondatával visszatért a beszélgetés végén ahhoz, amit annak kezdetén „a fontosnak” mondott. Talán feltűnik a mai olvasónak, hogy Babits a fiatal költőt nem próbálta erélyesebben jobb belátásra bírni. De ő véleményében soha senkit nem akart befolyásolni, magát se hagyta. Másképp alakult volna előszóval a beszélgetés. De akkor nem lennénk ma ily hiteles bizonyíték birtokában. — Új látogató jött, akitől megkérdezte Babits: „*Te is ott voltál a Vajdáéknél kedden?*” Majd: „*A Vajdát azért hoztam fel, mert Adyról beszélünk Gáborral.*” Ezzel a beszélgetés más tárgyra terelődött.

Néhány nap múlva, december 11-én Babits ismét Adyról kezdett beszélgetni. Bóka László és Szerb Antal voltak aznap délután nála. (Ezzel fogadott este, amikor meglátogattam.) A beszélgetésben Török Sophie is részt vett. Ismét Szerb Antal előadása volt a kiindulópont. Ezúttal Földessy neve is szóba került, mert e szavakkal fordult feleségéhez a költő: *Meséld el a Tass-Földessy-estet.* Azt mégis maga Babits mondta el:

— *Amikor Tass József első versei a Nyugatban megjelentek (1920-ban) Földessy levélben gratulált nekem. Bevallom, eddig nem tudtam élvezni a Babits-verseket, de most hódolattal leborulok, ugyanis az első soroknál láttam, hogy Tass József a Babits új álneve.*

(Az 1920. június 6-án kelt levelet az OSZK Babits-archívuma őrzi. E levélből idézek: „A versek [Tass József verseinek] pompás átlábolásai, dantei Divina Commediás szavai és fordulatai és páthosza nagy gyönyörűséggel tölthettek el... nagy élmény ez nekem, mert nincs nagy magyar poéta, akit egész mivoltában annyira divergensnek éreznék, mint Önt. Ha prózáját olvasom... alig van Önnek olyan általánosabb természetű szentenciája, amellyel egyet tudnék érteni. Hogy mégis becsületes akarató olvasója vagyok, onnan láthatja, hogy verseivel meg tudott hódítani.” — A Tass József álnév Gulyás

Pál lexikonában mint Babits álneve szerepel, Földessy közléseként, holott az dr. Édervári [Éderer] József törvényszéki bíró álneve volt, aki mint kezdő költő — ahogy nekem elmondta — álnevét a Magyar Pimodánból vette, amelyben Ady Tass Péter névvel álcázta magát. — Ez a levél lélektanilag is megértet mindent, amit később Földessy „Ady értékelése” ürügyén, Babits leértékeléséről írt.) A beszélgetés folytatódott Adyról. Török Sophie egy fiatal tudós véleményére hivatkozhatott.

— *No de azért bizonynal ő is nagy költőnek tartja Adyt és én is!*

Ismét Török Sophienak válaszolva:

— *De Ady se csak ennyi. Majd: A pöz ellenszenves.*

A látogatók eszmecseréjéhez:

— *A titokzatos mesterség.*

(Célzás az 1938 novemberében írott ily című cikkére, 1. *Keresztül kasul az életemen 25.*, melyben példaként Ady-verssorokat idézett.) Török Sophienak szólhattak e szavak is:

— *Engem nem lehet befolyásolni, mert közben olvasom is Adyt. De 15 első-rangú verset találtam.*

Azokra a Kardos tanulmányában (Studia 135.) felsorolt versekre gondolhatott, amelyek 1939-ben, az ő bevezetője után a Rádióban „Ady-anthológia”-ként elhangzottak. Ha akkor több vers kerülhetett volna előadásra, nem kétséges, hogy talált volna 15-nél jóval többet is. Erre utalt a bevezetőben is.

— Majd:

— *Soha nem állítottam, hogy nincs hibája, vagy inkább ellenszenves oldala. És ne feledd, hogy túl közel...*

A mondatot suttogva fejezte be, nyilván ugyanúgy, ahogy azt az Európai Irodalomtörténetében (1957-es kiadás 480.) megírta.

— *Olyan versek, mint az Illés szekerén, a legnagyobbak közé tartoznak, ami csak magyarul van. Majd: És miért nem gondolkozol így Adyról is. Hátha nála is sok dolog így van.*

A néma beszélgetés hangjából kihallatszik, hogy azt feleségével folytatta. Ez különösen is emeli nyilatkozatainak értékét és erejét. Látogatói kérdésére válaszolva:

— *Ady rendkívül kedves és szeretetre méltó tudott lenni, de gyakran színes, affektált, olykor pedig komisz. (Ismeretes a mondása: „Én mindenkibe belemarok!”) Én hosszú évekig igen hideg és feszült viszonyban voltam vele. de az utolsó idejében összelepedtünk. Sok dologban meglepően egyetérttünk. (Miért „meglepően”, annak magyarázatát találjuk a Petőfi és Arany-tanulmány bevezető fejtegetéseiben.) Ekkor már beteg volt.*

Majd újabb kérdésre:

— *Eleinte ő féltékeny volt rám. Mikor egy szonnetem megjelent, melyet ő magára vonatkoztatott, felment a Nyugathoz és jelenetet csinált.*

Ez az incidens szóba került a Devecserivel folytatott beszélgetésben is. Akkor még hozzátette ezt is:

— *Én persze nem voltam ott, Fogarason voltam és nem is rá gondoltam (!), hanem kisebb emberekre, utánzóira, akik már abban az időben kezdtek szaporodni*

A szonett, melyről Babits beszélt, a Nyugatban közölt, *Arany Jánoshoz* című volt, és nem a *Festett cél, pusztá semmi* című, mely eredetileg a Vasárnapi Újságban *Szonett* néven jelent meg. (Ez régibb keletű a másiknál. Babits feljegyzése szerint 1906/7 telén Szekszárdon írta a Charmides fordítása közben, de később tette csak közzé, mint az *Arany Jánoshoz* címűt.) Az első alkalommal, amikor Devecserivel ez az eset szóba került, Babits rámutatott a szobája falán lógó, Arany Jánost nagykőrösi tanár korában ábrázoló ülő képre, és a beszélgető-füzetbe bejegyezte, hogy ezt a képet a család a parasztos külső miatt eltitkolni igyekezett. Babits e nyilatkozatával eldöntöttnek tekintendő a Kardos által „ma már alig eldönthető”-nek vélt ez a kérdés is, vajon az Arany-szonett nemcsak Ady követőire, de őrá magára is vonatkoztatható-e. (E részben felhívnám még a figyelmet az 1908-cal keltezett *Palinodia* című vers közzétételekor a Nyugatban olvasható bevezető sorok e szavaira: „a sok tehetségtelen divatforradalmár” és „akik érdekből színésziest megteréseket játszottak el”, amelyek egyértelműek az Arany-szonett utolsó soraival. Kijárja az ellenkező feltevést az egy évvel utóbb *Ady Endrének pro domo* írott vers is. De a félreértés, amelyről nem tudjuk, tisztázódott-e akkor, bizony nyomot hagyott Adyban.)

Hogy Ady az első időkben valóban féltékeny volt Babitsra, hogy primátusát a magyar költészetben féltette, arról Schöpflin, mindkettőjük barátja, két emlékezésben is tanúságot tett. Előbb a Babits-Emlékkönyvben, *Babits Mihály és a Nyugat* címen, majd 1943-ban az „Ungarn” című folyóiratban és különnyomatban is megjelent *Kleine Erinnerungen an drei große ungarische Dichter* című emlékezésében. A német nyelven megjelentből fordításomban idézek: „Ady túlbuzgó barátai, akik riválist láttak Babitsban, mindent elkövettek, hogy barátságuk csak lassan fejlődhessék ki. Megtámadták őt a szocialisták lapjában, és igazságtalanul gyanúsították. Ebben az elsőségére féltékeny Ady se volt teljesen ártatlan”. (!) (Schöpflin a Bresztovszky cikkeire gondolhatott, melyek a Népszavában 1911-ben megjelentek.) „Volt benne bizonyos érzete a bizonytalanságnak, hogy az emberek elpártolhatnak tőle, és hogy mások túlszárnyalhatják. Gyanakodva nézte Babits eredményeit.” Utóbbiról megjegyzi: „Az sohase mondott róla rosszat.” „Mindig elismeréssel és tisztelettel beszélt róla, legbizalmasabban is.” „Barátságuk csak sokkal később lett őszintébb és melegebb.” Majd a későbbi időre vonatkoztatva: „Őszintén becsülték egymást, és örültek, ha találkozhattak. (Itt megjegyzi, hogy nem gyakran, mert egyike se volt látogató-teremtés, Ady nem járt a Centrálba. viszont Babits csak oda.) De igazi mély barátság sohasem alakult ki közöttük.”

A december 11-i beszélgetésben Adyról még a következő anekdotikus feljegyzéseket találjuk:

— *Karinthy és Kosztolányi órákhosszat tudták gúnyolni és parodizálni Adyt.*

Majd:

— *A duhajság. Ady ezt már játszotta is. Mikor mi jóban voltunk, már alig tudott inni, azonnal megártott neki a bor. Engem becsült azért, mert jól bírtam a bort. (Jobban, mint ő.)*

Adyról a beszélgetés a Nyugat többi nagy írójára terelődött; amit azokról

mondott Babits, se jelentőségben, sem a hangsúlyban, sem a mértékben nem fogható az Adyról mondottakhoz. Babits ítélőképességének fő erőssége: a csalhatatlan arányérzék volt. Nem tudom, találunk-e hasonlóra példát irodalmunk történetében. Arányérzéke láttatta vele Adyt a maga kora legnagyobb költőjének és a legnagyobb magyar költők sorába tartozónak is. Ez az arányérzéke sugalmazta azt is, hogy a világ irodalmában is a nagyok között jelölje meg a helyét. Erről annak történetéről írott könyve számos helyén tanúskodik. Aminél teljesebb elismeréssel nem adózhatott a halott költőtárs emlékének.

Дорант Баш

K VOПРОСУ ВЗАИМОСВЯЗИ БАБИЧА С АДИ

В первом томе „Studia Litteraria” Пал Кардош разбирает взаимоотношение двух великих лириков журнала „Nyugat”, особенно тот вопрос, как оценивал Бабич поэзию своего поэта-друга Ади, умершего в 1919 году, во время контрреволюции. Баш из рукописного наследства Бабича дает более новые данные по этому вопросу. Вследствие операции гортани осенью 1940 года Бабич мог некоторое время общаться с окружающими людьми только письменно. Со своими друзьями и посетителями Бабич и тогда вел споры; половина разговора (его ответы) сохранилась в записях. Раз зашла речь об Ади: о ценности его поэзии, об отрицательном высказывании Костолани, а потом о дружбе Ади и Бабича. В письменных ответах Бабич-снова подчеркивает, что он раньше и теперь высоко оценивает поэзию Ади. Критику Костолани он объясняет личной обидой и противоположностью личности двух поэтов. Дружба между Бабичем и Ади сложилась не сразу и не без разногласий. Это подтверждает автор статьи более ранними высказываниями Бабича. Ади ревниво относился к Бабичу, который начал свою деятельность в провинции и уже тогда показал себя талантливым человеком. И после личного знакомства их отношение осталось холодным. По-настоящему сблизились они друг с другом во время второй мировой войны, а нападки на них реакционных кругов за антивоенные стихотворения сделали их друзьями и соратниками.

Lóránt Basch

ZUR FRAGE DER BEZIEHUNGEN ZWISCHEN ADY UND BABITS

Im VII/1. Band der Acta unserer Universität, sowie in dem ersten Band der Studia Litteraria veröffentlichte Pál Kardos zwei Abhandlungen über die Freundschaft der beiden Dichter, und ging besonders auf die Frage ein, wie sich Babits zum dichterischen Werk seines in 1919 verstorbenen Freundes in der gegenrevolutionären Epoche verhalten hatte. Basch ergänzt die Ergebnisse von Kardos mit neuen Angaben aus dem handschriftlichen Nachlaß von Babits. Dieser war infolge einer Kehlkopfoperation im Herbst 1940 gezwungen, mit seiner Umgebung schriftlich zu verkehren. Er führte auch in diesen Wochen Diskussionen mit Freunden und Besuchern; seine Antworten sind handschriftlich erhalten. Einmal kam die Rede auf Ady; der Wert seiner Dichtung, einige ungünstigen Kritiken, die Freundschaft Ady—Babits wurden besprochen. Laut der schriftlichen Antworten hielt Babits an der schon im Anfang gewonnenen Hochschätzung des dichterischen Werks von Ady ständig fest. Der Angriff von Kosztolányi gegen Ady sei aus persönlichen Motiven und aus dem Gegensatz der Charaktere zu erklären. Die Freundschaft zwischen Babits und Ady kam nur zögernd zustande, und war nicht frei von Vorbehalten. — Verfasser dokumentiert dies letztere mit älteren Aussprüchen von Babits. Ady betrachtete das Auftreten des neuen, bedeutenden Talentes, das damals noch in einer abgelegenen Stadt dichtete, mit Eifersucht. Auch nachdem sie sich persönlich kennengelernt hatten, blieb ihre Freundschaft ziemlich kühl. Sie kamen einander menschlich in den ersten Weltkriegsjahren nahe. Beide wurden wegen ihrer kriegsfeindlichen Gedichte von der Reaktion angegriffen; dieser Umstand erweckte und stärkte in ihnen das Gefühl der Zusammengehörigkeit.

A PÁLYAKEZDŐ GULYÁS PÁL

Ha Gulyás Pál élete kurta időtartamát tagolni akarnók, első jelentékeny határköül az 1923-as esztendő kínálkozik. Ebben az évben nevezték ki a nyíregyházi felső kereskedelmi iskola helyettes tanárává, s addigra neve már három könyv fedőlapján is szerepelt. Igaz, egyik sem teljesen önálló mű: a *Viharban* c. antológiában hetedmagával publikált, a *Testvér gályák* c. kötetben a már frontot járt, öt évvel idősebb jóbaráttal, Juhász Gézával osztozott, a nyíregyházi kiadású vékonyka kis füzet, a *Lenau szonettek* pedig a nyughatatlanul vándorló, meghasonlott lelkű költő tizenhárom szonettjének fordítását tartalmazza. Induló költőnek mindez nem kevés, sőt jelentős eredmény; föltétlenül magabiztosságot kölcsönzött, serkentőleg hatott a következő évek munkájára, s így az első önálló verskötet, a *Misztikus ünnepi asztal* elemzése előtt elmélyültebb tanulmányozást is érdemel.

Nyomatékosítja még valami az első jelentkezésekkel való részletes foglalkozást. Gulyás Pál élete végéig a „kis körök kis karikáiban” élt. „Élete így — írja róla tanulmányában Németh László — az ipariskola, Doboz-bérház, csapókeri állomás, Bocskay-kert közt végezte ingalengéseit”.¹ Lírai kötetiben jobbadán ugyanaz az élményanyag, problémakör tér vissza egyre magasabb fokon, egyre színvonalasabban, áradóbb, intenzívebb formákban, tartalmilag is érettebb meglátásokban. Amikor tehát első költői próbálkozásainak tematikáját megállapítjuk, egyben egész költészetének alapindítékait is körvonalazzuk. A formatechnikai szeplők, képalkotói szépség hibák nem takarhatják el azokat a tanulságokat, amelyeket ezek a mutáló hangú zsengek gondolati-ságukban a teljes életmű számára is csíráképesen rejtenek.

I.

A fiatal lírikus bonyolult, próbára tevő történelmi körülmények közt indul. Az 1920-as trianoni békeszerződés, az uszító sovinizmus, a fehérterrorista bandák rémuralma, a tőkés restauráció, a „demokrácia” talmi és kialakulatlanul kavargó kora ez, amelyben a megdöntött forradalom szívhangjai is visszadobognak még. Költő példaképek hasonlóan meg önmagukkal, a kezdő botladozó poéta pedig a ködképes passzív rezisztencia menekülési útját választja.

A valóságtól való elhúzódás, negatív jellegű elsodródás, az élet realitásától elszakadó ábrándozás már első vértelen s színekben szegény költői nekilendüléseiben, a debreceni fiatal lírikusok Benyovszky Pál és Juhász Géza szerkesztette *Viharban* (Módy György kiadása) c. antológiájában közzétett huszonkét Gulyás-versben is jelen van:

Mályvácskakkal s rezedákkal beszélék
minden áldott nyugalmas alkonyatkor
s nem bánom én, mily öldöklő veszélyek
keringenek a nagy világban akkor.
Csak bámulom az éjt, a láthatárra
miként teríti rá magányos árnyát...

(A hold imája)

Bár e költeményekben olykor expresszionista módon igyekeznek kozmikussá tágítani az arányokat, mégis sajátos izoláltságának egyéni kínos dilemmájától, a mulandóság kényszerű kalodájából már huszonnégy évesen sem bír szabadulni. Lényeges alkotóeleme és jellemzője ez Gulyás alakuló belső világának; már ezeknek a lehűtő hatású zsengeknek kapcsán is erre, mint a legkarakterisztikusabb jegyre hívta föl a figyelmet a gyűjteményt értékelő helybéli kritikus: „Gulyás Pál a hét fiatal költő közül talán a legpesszimiztább. Az ő vásznan csupa sötét szín, de nemes összhangban és a kis érzés-tragédiák tiszta kiengesztelődésével”.² A költő tudatosan él keserű elvonultságában, haláltvágyó életkedvetlenségében. Ugyancsak ezekben az években vallja a *Lenau szonettek* elé egyfajta filozopteres körülményességgel írt bevezető soraiban: „De semmi sem tesz nagyobbá, mint egy nagy fájdalom. A szomorúságnak halhatatlan szépségei vannak”.³ Gulyás Pál esetében — talán épp a múlt századközép német, nevezetesen Lenau melankolikus költészetének hatása alatt — ezek az Alfred de Musset-től kölcsönzött szavak ars poëtika-igényűek.

Így nem csoda, ha a bontakozó költő korai szegletes darabjainak olvastán először is a tematikai egyhúrúság tűnik szemünkbe: hiányzik az aktivitás, a szembeszegülés indulata, az egyedi élmények sugalló ereje. A *Viharban* szereplő versek többsége az elmúlás deprimált hangulatára van komponálva. Hét költeményt pedig közvetlenül az ősz ihletett, melyek jelző- és hasonlatanyagában a költő kiszámítottan és megvallottan épít a borongós és megsemmisülést sejdítő évszak fájdalmat idéző pillanataira. Félreérthetetlenül él ebben az Ősz-motívumban az Ady-hatás. Főlösképpen is visszanyúlnunk Arany vagy Tompa lírájához, hogy az ősz ellenállhatatlan művészi lehetőségeinek felismerésében az ösztönzőket felfedjük. A szálak egyenesen Adyhoz vezetnek.

Ady Ősz-élményének titkát a kutató, Varga József a fiatalkori *Októberben* c. versben véli felfedezni.⁴

Az őszi fényt láttam először,
Bölcsömrre bús mosolyt vetett,
Akkor zizegtek halkán bucsut
A sárgult, hulló levelek.
Amikor még örök törvényed
Nem ismertem változó élet...
Hozsánna néked, elmulás!...

(Ady: *Októberben*)

Egy másik tanulmányíró, Bisztray Gyula szerint Tompa Mihály „mintegy végzettszerű összefüggést, predesztinációs törvényt lát abban, hogy ő maga is ősszel született és sorsában hordja a telet nem érő őszi elmúlást”.⁵ Gulyás Pál is ősszel született (október 27-én). Ő is magáénak hirdeti ezt az évszakot (*Hol vagy?; Krisztus*), nem hinném azonban, hogy a születési időpont magyarázná ezt a sóvárgó Ősz-komplexumot. Gulyás az egész életén át ösztönző lelki folyamat, a magány és pesszimizmus érzésének szimbólumát találta meg az őszben. Nem is az évszakot festi ő meg ezekben a panaszos hangú lírai próbálkozásokban, hanem mindig minden közvettség nélkül — igaz, nem az önábrázolás realiztikus szándékával — magáról ír. Nem az őszi táj nyomasztja hangulatát, hanem épp ez a szomorkás kedélyállapot vetítődik ki expresszive a környezetre, találja meg a természetben is vágyakozó gondolatainak megvalósult formáját: az elmúlást. A táj, a fák Gulyás számára is mindenkor szimbolikus értékű elemek. Természetimádata — többnyire az egész életműben is — az ősz vonzásában él, általában a lemondás, a depresszió kifejezésének alakzata. Szinte alig jelentkezik természetleíró lírájában az újuló tavasz vagy a bőséget betakarító nyár, természetfestésében rendszerint ősz van és alkonyat, ahogy Tompa számos költeménye is a mélabús pusztulásé, ahogy József Attila természetlátása is őszre borult a *Nagyon fáj* korszakában.

Ez a természet felé fordulás is tehát a pesszimizmust hangsúlyozza: a töprenkedő-gondolkodó ember menekülése a társadalomtól, amelybe születésénél fogva belekényszerült. A fiatal költő sejtelmesen szomorú lelkülete egybemosódik az ősz szinte mocsanatlan természeti képeivel. Nyilván rátestálódott erre a költészetre valami kilátástalanság, hitehagyottság a kamaszfővel átélt első világháború borzalmaiból, a fehérterror dermedtségéből is. Érti a bomló világ elviselhetetlen szorítását, de nem látja a tiltakozás lehetséges útjait. A gyermekkort jellemző zárkózottság bénító hatása beszüremkedik az irodalmi utánérzésekéből merítő lírai attitűdbe, helyesebben újratertődik a költőegyéniség magasabb érettségi fokán is. De van ebben a tartózkodásban némi aszkézis, egyúttal idejétmúlt pátosz és kongó méltóság is, amelyet néhány esetben a régies nyelvtani fordulatok jeleznek.

Az Ősz és a Halál gondolata magától értetődően társul Gulyás kép- és metaforavilágában. Akárcsak Ady *Vér és arany*-periódusában, az Ősz itt is a Halált idézi. Az ifjú poéta ott él valahol *A Halál rokona* ígézetében. Halálköltészete azonban — s ebben nem tudja követni vátesz-mesterét — nem képes túlrugaszkodni a dekadencián. Az étellel szemben a halál csábítja, mintha maga is igazolná Baudelaire tételét: „A halál, az életnél is inkább, finom lánccokkal tart bennünket”. „Nagy haldokló vadonban” és „gyászos fellegek” alatt a „holt nyárfa”, „árnyas temető”, „hús ravatal” szomszédságában érzi igazán elemében magát a még kiforratlan lírikus. Kardos Albert napilapban szokatlan alaposágú kritikájában is kiemelte: „... legsötétebben Gulyás Pál lát közöttük. Halál, elmúlás, ravatal, temető, enyészet a leggyakoribb szavai”.⁶ Nem tud kiszakadni a beteges elfáradás ernyedti állapotából. Nem munkál benne a vállalkozó kedvű, egészséges szervezet ellensúlyozó eslekvésvágya, pezsdülő dinamikája. Túlzottan elsáncolja magát a való

élettől, a mindentől elhidegült ember meggyötörtsége szakad fel a bicegő, olykor már konvencionálisnak is tetsző, sablonokhoz tapadó sorokban:

Szívemet a hűs esti szellő
aranyporával hinti már...
Nemsoká a halál is eljő
és felborul a láthatár.

(Fohász a csillagokhoz)

Árva szívem! e nagy magányosságban
aludj és ne keresd az ibolyát már!
Aludj! Jön a halál s a láthatárban
hallom a rengetegek sikolyát már!

(Utolsó napok)

Miért e csüggedt bánatosság, hátborzongató halál-várás? Nem kapunk a kérdésre világos választ a versekből. A költemények lírai érvelésükben nem meggyőzőek. A fiatal Gulyás költészetében a valóság ún. esztétikai birtokbavétele az Ősz- és Halál-szimbolikának ferdítő prizmáján keresztül történt. Ez majd később is meghatározza és szinte vakvágányokra kényszeríti lírájának haladását. A költő emberi kapcsolata a külvilággal igen szűkkörűek, élettapasztalatai hiányosak. A versépitkezés „mechanizmusában” nemegyszer redukálja vagy mellőzi az érzéki megismerést, csak az esztétikai észlelést akceptálja. Mondhatnánk, hogy esztétikai tudata — szinte kanti értelmezésben — a gyakorlati érdektől való függetlenségben alakult. A gulyáspáli magány és pesszimizmus nem wertheri vagy byroni élményszerű világfájdalom, hanem filozófiai és világnézeti kiábrándultság; konkrét társadalmi és személyi gyökerei nem ütözknek ki nyíltan a költemények felületén. Az életrajzi adatok sem utálnak nagyobb megrázkódtatásokra. A már-már irreális képzetek és belső érzetek mögött kezdetben itt inkább valamiféle poétai pózt, reminiscenciát, polgári korhangulatot sejtünk, amely szervesen tud összekapcsolódni emberi karakterével, bizonyos fokú összeférhetetlenségével és azzal, hogy szubjektíve mindétig magányos és keserű volt.

II.

A *Testvér gályák* kötet Juhász Géza verseivel közösen — mint már említettük — ugyancsak 1923-ban jelent meg. Figyelemre méltó, hogy az előbb elemzett gyűjteménybeli Gulyás-versek közül egyetlen egy sem szerepel itt újra: a költő már fiatalon aránylag meglepően gazdag termésből válogathatott. Az antológia és a verseskönyv azonos évszámot visel; érdekes, hogy mégis a kötet három ciklusának ötvenhat költeménye már kiforrottabb, nem korán szakított gyümölcs, hanem érleltebb önállóságról tanúskodik, mint a *Viharban* kezdetlegesebb darabjai. Persze az összetartozást jelző kapcsokat mind tartalomban, érdeklődésben, mind pedig formatechnikában könnyen kitarogathatjuk: az egyes motívumok itt is tovább hatnak, terebélyesednek, egyszersmind másokkal bővülnek, de az emberi alapállás ugyanaz maradt. ha művészileg már árnyaltabban fogalmazza is meg kétségeit, benső érzelmevilágának történéseit.

Gulyás izmosodó költői fantáziájának fő mozgatója valami sajátos, szubjektívizált világszemléleten átszűrte intellektuális nyugtalanság, zavart csalódottság, amelyet még ballasztokkal terhesen old lírába. A gyakori témaismétlődés óhatatlanul maga után vonja a külsőségesség, a modorosság, az erőltettség és a tagolatlanság látszatát.

Így jelentkezik ezekben a költeményekben is, különösen az *Alkonyi dalok* ciklusban az ifjúkori önmegtartóztató, az élet örömeinek élvezetétől elforduló habitus, amely az erősödő patetikus hangban egyre energikusabb rajzolatot kap.

Haragudtam nagyon a Napra,
ezért dacolva háttal álltam
sugarainak s napnyugatra
néztem, amint a láthatárban

egy másik Nap kél fel sötétben,
amelynek csöndes útja más,
amely nem csal többé a létben
senkit se már: az Elmulás.

(*A másik Nap*)

Ezzel valamelyes kapcsolatban bukkan föl tehát a Nap-motívum. Evidens lenne, hogy a Nap a költészetben az életet, a vitális erőt jelképezne; Gulyásnál viszont ez is visszajára fordul. Nem az újat hozó, reményt szító, fölkelő Napot ragadja költői képeibe, hanem mindig a lebukó égitestet, az alkonyba forduló eget látja. A Nap „ép akkor áldozott”, „fáradtan szórja sugarát”, „végigbukik a tengerparton”, vagy „mikor a Nap az Óceánba alszik”. A sorakoztatott példákban néhol együtt fordul elő a Nap- és a tenger-, illetve Óceán-élmény. Mindkettő extenzív voltával fogja meg a költő képzeletét, a versekben is többet jelentenek pusztá fogalmaknál, a végtelenség, a különleges nagyarányúság szimbólikus-tartalmi ereje lakozik bennük. Majd ugyancsak ezeknek a költeményeknek szövetében húzódik meg vékony és halvány szálként a szintén Ady indíttatású hajó-motívum. Így játszanak egymásba (sokszor illogikusan is) a különféle olvasmányélmények.

A beköszöntő vers, a *Megérkezés* is a fent érintett expresszionista határ-talanságnak, beláthatatlan messziségnek gondolatában fogant. Valami régmúlt, sőt földöntúli élmény tartja foglyul a költőt: szemében a „fároszok szeme lángolt”, fülébe az „Enyészet orgonált”, hajóját az „Isten lelke hajtotta” és „ivott a feneketlen habokból”. Figyelme előtt borzadályos víziók suhannak, szeme ősi tájakat pásztáz, melyeknek sejtelmes, titokzatos varázsa betölti egész lelkét.

Gulyás a végtelenség megbabonázottja. Eklatáns példa erre a korai költeményei közül gyakran idézett *A lámpa*. A vers horizontját a konkrét, de csak egy villanásban jelentkező köznapi tényektől elrugaszkodva egyetemessé tágítja. A meditáló ember gondolati szökkenései ezek a sorok, amelyek a „parányi lámpa” árnyékából indulnak a korlátlan általános felé. Az alapos erudíció fölerősíti a költő fogékony alkotókedvét: Homéroszt, majd a görög mitológia alakjait, épp Homérosz szerint minden isteni és földi dolog ősatyját Ókeanoszt és az alvilág, Hadész roppant fürgetegét asszociálja. Az érett

Gulyás költészetére annyira jellemző misztikum már itt formálódik. Látomásaiban részben a világ kaotikus összetettségét próbálja megjeleníteni, de az idő és tér arányainak szélsőséges fölfokozásával inkább menekül a valóság emberi-társadalmi önkényétől, oltalmat keres, rejtélyes távoli régiókba emigrál. A kortárs kritikus szabatosan fogalmazta meg: „Gulyás Pál misztikus költő. Bármit lát a szeme, azt rögtön kivetíti a végtelenbe. Ezt a végtelent ő egyszerűen óceánnak nevezi: És folyton ez a rejtelmes óceán zúg a fülébe. Sőt belezúg a verseibe is, talán ezért találunk bennük sokszor érthetetlen mormolást és harsogást”.⁷ Vagyis a leplezetlen, őszintén kitárulkozó vallomást transzponálva, mitológiai, vallásbölcseleti, idealisztikus magasságokba szárnyal.

Ilyen misztikus és sötét felhőzetű szerelmi lírája is. Pedig nem viszonzatlanul szeret. Gulyás társtalansága ebben az értelemben is igen sajátos természetű, korántsem érzelmi színezetű, mint a „magányos, árva, bús” Juhász Gyuláé. Mert ugyan Gulyás talált társat a szerelemben, de lélekállapotának feloldódásában mégis maradt egy kemény héjú mag, mely őrzi önmaga zárt, zord világát. Szerelmi költészetében is jelentkező komorságát egy megfoghatatlan, irreális szféra sugallja. Kedvesével szintén a rengeteg szunnyadó lombjai közt bolyong, de kész a zöldbe borult vadon „máglyájára” is lépni (*A zöld máglya*). A feltartóztathatatlan semmivéválás képzeite itt is a sorok között lebeg. Olykor viszont úgy látszik, hogy épp a szerelem erős érzéshulláma lesz képes kiragadni a költőt a kínos, kedvetlen hangulatból (*Ének a havon át*). De ez csak pillanatnyi, időleges föllángolása az életkedvnek, megsebzett kedélyállapota szinte gyógyíthatatlan:

Látod, Rozó, mindennek ez a vége:
 les az Idő s elnyel könyörtelen.
 És hol marad szerelmünk emléke?
 Azt is magához rántja a verem.

(Utolsó beszélgetés)

Törvénytörő, hogy ez az elkeserített életérzés keresi a maga számára a megoldást, ugyanakkor a művészi bizonytalanság pedig az utat egyengető példaképet. Ady még csak négy éve halott, hatása elevenen él, a pályakezdő Gulyás rajongói közé tartozott, nem csoda, hogy első kötetének versei ismételtelen Ady búvkörében keltek életre. Viszont részben már érződik, hogy ki is tudja vonni magát az igézet hatása alól. Vagy inkább az az igazság, hogy csupán azt az Adyt vallja magáénak, aki nem kényszeríti szűk látókörű életfilozófiája rugalmatlan korlátainak széttördelésére.

Nem véletlen, hogy *A kis fiú és a csillag* c. vers olvasása közben *A menekülő élet Kis karácsonyi éneke* jut eszünkbe. Témában, közelebből a kiindítás ötletében majdhogynem találkoznak, később azonban, ahogy istenes verseiket próbáljuk összevetni, mind élesebben elkülönбöznek. Ady fejtegeti *Az Isten az irodalomban* c. rövid elmefuttatásában: „De nem ismerek szebb szabadgondolkozást, mint az Istennel való nyugtalan és kritikus foglalkozást. Vagy: vagy: végre valaki vagy megtalálja, vagy véglegesen leszámol vele az emberi élet gyönyörű, elképzelhetetlenül nagy megkönnyebbülésére”.⁸ Gulyás Pál

is kész erre a leszámolásra. De megoldása korántsem ilyen radikális! Ady *Szent Adolf Retté* c. cikkében satirikus éllel jegyzi meg: „Ó jaj! mindnyájunkat fenyeget a veszedelem, hogy egy napon elfáradunk és istenfélők leszünk”. Gulyás nem tud ilyen fölényrel beszélni, képtelen, de nem is akarja elérni Ady bármily szerű istenes költeményének szabadságát, közvetlenségét, a *Hiszek hitetlenül Istenben*-attitűdjét. Ady — írja róla Földessy Gyula — „az ember sok évezredek fejlődése nyomán az önmaga fölé emelt »Isten«-képzetet úgy formálja át, hogy ő maga akar »istenülni«, »istenné lenni«.”⁹ Gulyás „édes” és „rettenetes” istenarcát azonban egy harcait megvívni nem tudó ember mintázta. Az elfáradás űzi az istenes-versek dekadens hangulatába (*Ha minden elműlik*). Gulyás lírikusi alkata, életfelfogása, lelkivilága és emberi jelleme lényegesen más, mint Adyé, így más istene is. Néhány vonatkozásban még tudja, vagy inkább csak szeretné átmenteni saját költészetébe a sajátos Ady-hangulatot és magatartást, de — mint fentebb is céloztunk rá — megfelelően szelcktál a motívumkörök átvételében, egyre inkább a metafizikai, a fogható világon túli kérdésekkel foglalkozó zsenit látja benne, hogysem az „életes” Adyt követné. Istenhez is így a maga útján jut el. Amíg azonban egyes költők, Verlaine vagy Wilde személyes sorsuk egy mélyebb tragédiája után fordulnak istenhez, addig Gulyásnak nem volt ilyen nagyobb horderejű megpróbáltatása. A megsemmisülés-, a halál- és az ősz-motívumainak kereszteződésénél önkéntelenül találkozott az isten-élménnyel, a készen kapott és kora-alakította vallásossággal. Próbál megnyugvást találni, egy keveset megpihen, de csak azért, hogy sietősen tovahagyva ezt a megállóhelyet, erőt merítsen sziszi-fuszi csatáinak tovább küzdéséhez.

„Természetes — állapította meg egyik bírálója —, hogy a végtelen dimenziókba szárnyaló lélek folyton Istennel találja szemközt magát. Gulyás világa Istennel van telítve; csaknem panteista költészet ez”.¹⁰ A recenzens nem tévedett: *A természet* ciklus kevésszavú, tompa vagy inkább monoton miniatűr rajzaiban a természet azonosul istennel, egy teremtőjével (*Isten a rengetegben; Anyám*). Gulyás panteizmusa mögött mindig húzódik némi irracionálizmus: a természetben is minduntalan eléje kerül a megismerhetetlen, a mindenütt jelenlevő és örök rejtelem. A tudat alatti rétegek homályos gomolygó képzeteit egy sajátos megkésett romantikába igyekszik oltani. De nem tör elő nála a romantika individuális lázongása, a nyugtalanság nem tudatosítja progresszív célját és feladatát. A „griff és a hétfejű sárkány” rémítette tájat a már Babits „százkezü” fáira emlékeztető „szunnyadó falombok”, az „ősi bokrok” meg a „fáradt levelek” sötét foltjai még szigorúbbá festik. A természetet az érzelmileg igen erősen hevített szubjektív világszemlélet lencséjén keresztül szűri át — viszont hiányzik a kellő felszabadultság, a szenvedélyes tetterő és a színpompa.

III.

A bontakozó Gulyás hajszolt víziókkal, zsibbadt vívódásokkal telt líráját a „Napkelet-pályázat idegölő vers-zajlásában” a nagyközönség számára tulajdonképp Németh László fedezte föl. „Nem mondhatnám — emlékezett egyik kritikájában —, hogy a Gulyás-versek első olvasása felujjongatott volna.

Sem a lobogójuk, sem a festésük nem volt feltűnő. Lassan váltak ki más, halvány lobogójú és festésű hajók közül s talán csak a második negyedévi verscsomó tárta föl terítőjüket”.¹¹ Néhány kivételtől eltekintve javarészt csak ezeket, az 1927 tavaszától a következő év tavaszáig keletkezett költeményeit válogatta be a költő 1928-ban megjelent első önálló kötetébe. Alkotói tudatossággal igyekszik leszámolni a zsengek tapogatózó művészi bizonytalankodásaival. A versek egyikét-másikat már a *Napkelet*, a *Nyugat* és a Szabó Lőrinc szerkesztette rövideltű *Pandora* is közölte,¹² a saját költségen, de előkelő helyen, a budapesti Királyi Magyar Egyetemi Nyomdában kiadott *Misztikus ünnepi asztal* pedig meghozza a várva várt országos kritikai visszhangot is.

A verseskönyvet méltató fővárosi *Literatura* recenziója Vajda János, Reviczky, Komjáthy borongó, filozofikus költészetének folytatóját véli fölfedezni Gulyásban. Szerinte: az ő pesszimizmusuk cseng vissza a Gulyás-költeményekben, de már modernebb hangot megütve, és tegyük hozzá, inkább még mindig Adyhoz húzó mítosz- és szimbólumalkotó képzelettel.¹³ A rokonítás indítókai kézenfekvők. De a pesszimizmus mint lelkijelenség sokszínűségére mutat, hogy míg Gulyás lassú tűzű lobogása és érzelgése hol Reviczkyt, hol Komjáthyt idézi, addig nála egyáltalán nem kereshetjük az őket ugyancsak jellemző — Horváth János szerint¹⁴ — a tömeggel nem elegyedő, sőt társat sem tűrő zsenimagányosságnak felemás örömtelenségét. És ha a „Mont Blanc ember” háborgóbb és dinamikusabb karakter is, Gulyás kontemplatív alkatában szintén földobódnak olyan elemek, amelyekre — mutatis mutandis — találóak Komlós Aladár szavai: „a magánytól, és intellektuális problémáktól gyötört, végsőkéig hevített s valahol csillagtávolban lángoló lélek”.¹⁵ A külvilág kissé már fölszaporodott realiztikus tényezőiben, a legmindennapibb jelenségben is még mindig a megsemmisülés, a tenyészet, a végtelen „csillagtávol” ötlék fel. Olyan miszticizmus ez, mely időben ugyan nem, de elméletileg a pozitívizmus csődje után jelentkezett válsághangulatban gyökerezhetne. A Gulyás-líra, akárcsak a századelő új európai romanticizmusa menekvés a realitástól a mesékbe, a mítoszokba, az intellektuális töltésű látomásokba.

A szorosabb értelemben vett pályakezdés éveinek emberi keservei és gyűrűző verskísérletei már kirajolták Gulyás érdeklődésének határait. A témabeli hasonlóságokra és egyben a fejlődés értékeire, lehetőségeire a kortárs kritikus, Kardos Pál is rámutatott: „Az új lírikus témái ugyanazok, mint az ifjú Gulyás Páléi voltak: de az élet és halál, a természet és szerelem, az Isten és végtelenség, amelyek komor árnyakkal nyugtalanították a kezdő lírikus kiforró lelkét, a harmincadik év küszöbén álló férfinak már nyugodt és tiszta fényességként ragyognak”.¹⁶ De a versek tartalma még képlékeny halmazállapotú, inkább hangulatot sugároznak tovább az olvasóban, mint értelmi mondanivalót. Nem váteszi, repdeső indulatok, hanem ez a csöndes szemlélődés, megbékéltség és esetleges halkszavú lázongás élteti poézisét. A higgadtabb hevület pedig megköveteli magának az igényesebb esztétikai formákat, a fokozottabb mesterségbeli jártasságot, a célirányosabb művészi eszközöket. Gulyásnak ebben a kötetben már sikerül függetlenítenie magát Adytól, most azonban a Babits-tanítvány „kényszerű” sorsa várja. A teljes

önállóságot még nem talált költő természetes vonzódása, támaszkeresése ez. Mivoltát Németh László, a későbbi jóbarát előbb már idézett bírálatában így fejt ki: „... ez a líra bizonyos fokig még tanítványlíra. Nem sorozom a Babits-epigonok közé, de a Babits-szellem, mint magzat körül a burok, ott van körülötte. Hiba ez? Bizonyosan a kisebbik hiba, amelyet citátumokkal nem is firtatok. Hisz a burkon belül önálló áhitat építi költővé önmagát. A burok csak óvja azt, amit egy belső csíra kifejt”.¹⁷

A kötet- és ciklusszerkesztésben azonban még mindig a régi példakép, Ady komponáló tudatossága hat. Gulyás a könyvcímet adó verssorozatot szintén a kötet tengelyében helyezi el. Ihlető fájdalom a költő egyik húgának, a tizenhétéves Klárinak halála. A gyötrő bánat, a sajnálkozás a lírikus érzékeny alkatát jellemzően sokáig rezonál, nem gyorsan hegedő, akut folyamat. A testvér elvesztésén érzett szomorúság gyakran felidéződik, emléke szinte élőként lebeg előtte (*Viszontlátás; Csodálatos álmom*). A lelki megpróbáltatások közepette gyöngéd együttérzéssel rajzolódik ki a megtört édesanya alakja is (*Misztikus ünnepi asztal; Fehér vitorlavászon*). Az anya-kép lírai melegsége férfias tartózkodással ott húzódik apjáról és nagyapjáról rajzolt portréiban is. Nagyapjáról valóban arcképet fest: mint a művészi képmás vonásaiban, itt is a barázdák között ülnek a lelki-jellembeli ismertetőjegyek (*Nagyapám*). Apjának érzelmi arcélét egyszer egy húsz éve történt eset tükrében húzza ki (*Apám*), másik alkalommal pedig egy „rejtelmes pillanat” fiúi gondolatait fedi föl (*A magvető*).

A versek egészének hangulatát azonban a megrendítő élmény, a csak lassan gyógyuló fájdalom, a magába mélyedő, életkedvben szegényes és talán ön-bizalmában is megcsérült ember jellegzetes filozófiája determinálja. Ritka eset, hogy „a szomorú gyászfátyolos leány reménytelen fekete köntösében” életet sejt (*Pipacsmezők*). A mulandóság foglalkoztatja: még a virágok láttán is az enyészet gondolata dobban szívébe (*Változás*), a kényszerneurózis csökönyével a „nyári hajnal”, a „tárgyak ébredése” az „árnyékos sírkert”-et idézi. Teljesen szubjektívizálódott világlátásra építi verseit: a belső tusakodás, a diszharmonia, a privát szenvedés pszichológiai kitérülése, költői megvallása ez. Ha talán öntudatlanul is, kora emberének lelki tartalmait szövegezte meg, szüntelenül visszatérő motívuma ez költeményeinek, viszont a rettegés, a kínzó magány és elvágyódás csak idealista kozmikus szárnyakat kap és nem a földi valóság egyetemes szintjén jelentkezik. A fájdalom és a pesszimizmus ekkor csak a szubjektum érdekszférájában kap hangot, nem a közönség nevében. A joggal támadható általános közömbösség csak némely esetben fordul át a korszak axiomatikus jellemzésébe:

A Nap tüze lobogva hull
a puszta légen át
s a Föld tőle megittasul
mint részeg arzenál.
Vulkánja füstbe s lángba tör,
mint agy, mely elborult:
rém lesz a Föld s most szüli föl
a vért s a háborút.

Hálót feszít a pók s amíg
keresztje tündököl,
méregbe mártja fogait:
meghal, aki nem öl.

(A közelgő tavasz)

De ez sem valami renitens álláspont kifejtése, csak pusztán humanisztikus ténymegállapítás. Gulyás emberszeretete, az emberi méltóság tisztelete mélyről tör fel, — ahogy Juhász Géza nevezte: „panhumanista”.¹⁸ Ösztönösen irtózik minden vérontástól, emberhaláltól, pusztítástól (*Óh balga Archimédes*). Azonban ez sem több polgári-liberális pacifizmusnál. Megoldása nem megnyugtató: a fiatal Gulyást még nem kötik erős szálak a néphez és a földhöz. A versek kerekése, tisztasága nem jelent egyben belső harmóniát is. A *Kiáltások* ciklus darabjaiban érezzük ugyan, hogy a költő öröme, szépre vágyakozik, de nem találjuk meg az igazságért, a szép és öröm valóraváltásáért folyó harc vállalását. Szabadulásáért nem tud önmaga küzdeni, invokációja visszhang nélkül hal el (*Óh szabadítsátok ki véretem!*). A valóság területeiről szinte már beidegzett mechanizmussal kapaszkodik föl az ideák világába. A legszembetűnőbb jellegzetesség itt az a fajta gondolatiság, mely a köztudatban megint önkéntelenül társítja Gulyás verseit Babits vagy Szabó Lőrinc lírájával, csakhogy önála az élettől túlságosan elzárkózó, „bűvös körben nevelkedő”, a társadalmi mozgásoktól elszigetelt és kissé öntörvényű, cizellált költészet bontakozik ki.

A fák lassú szíve és *A tiszta élet gyöngyei* ciklus bensőséges elemei viszont a Gulyás-költészet legmegragadóbb és legmaradandóbb sajátosságai. Természetimádata — Babits a *Tékozló* kötet kapcsán írt szavaival jellemezve — a „fákkal való makacs és rögeszmeszerű bibelődés”¹⁹ simára csiszolt hangulati versekben bomlik ki. Bár a természet nála a legtöbb esetben leszűkül otthoni udvaruk sövényéig, mégis ezek a kert-i idillek — Berda József szerint „apró epizódok monumentalitása a zenei határig felfokozva”²⁰ — teljesekek a maguk nemében, impresszionista színfoltokra épülő, ökonomikusan komponált miniatűr remek.

A természet antropomorfizált jelenségein plasztikusan szűrődik át a költő intellektuálisan munkált érzelmvilága, a lelkesült lélekállapot, az ihlet emberi muzsikája. A közvetlen és fesztelen átélés futó pillanatát állóképpé merevíti és rárajzolja elméleteinek kusza ábráit. Így ölelkezik nála szorosán a természetfestő líra is a gondolatisággal, így teszi töményebbé a képek hatóerejét. A költő minden árnyalatában és rezdülésében éli az akácos-erdős vidéket: ez a természetre koncentrááló látásmód benne feszül Gulyás idegrendszerében: mindig valami belső vibrációt fejez ki. Egyszer fanyar rezignációt, máskor meg a végtelenbe vagy a történelmi múltba száguldó eszme-futtatásait. Ebben a misztikus és kozmikus intuíciókkal zsúfolt szemléletben — mint már korábban Kardos Pál is célzott rá²¹ — találkozik a „magas, csontos arcú, szemüveges »modern« fiatalember”, „osztályunk Baudelaire-je”,²² Szabó Lőrinc első, *Föld, Erdő, Isten* (1922) kötetének természetszeretetével. Amíg azonban Szabó Lőrincnél a lázas-anarchikus tartás fejlődik tovább, addig Gulyás költői képeiben többnyire a vegetációt mutatja föl — pszichológiai

és botanikai értelemben is. Még ha ez a hallgatásba riasztott szorongás akaratlan vallomást takar is: csak tengődés az élet egy olyan társadalomban, ahol nemcsak az individuum bomlik föl, de összekuszálódnak és lehetetlenné válnak az összes emberi kapcsolatok. Gulyás Pál csak a „viruló szőlő között” vagy a „gyümölcsös kertben” érzi felszabadultnak magát. Boldogságát egyedül újszülött kicsi leánya jelenti neki. Bájos idillek köszöntik az új életet, ez ad számára felejtést, fényt és derűt. Minden külvilági ziláltsággal szemben csupán a gesztenyefák nyugalma és otthonának „csengő madáröröm”-ét tudja állítani. És ha olykor van is ennek a misztikus hajlamú fiatal költésznek valamiféle beteljesülése, önmagában nyugvó teltsége, a költő ábrándozása a siker lehetetlenségének ismeretében mégiscsak céltalan.

Költeményeinek zeneiségét, kifejezőmódjának tömörségét még a néhány epikai mozdulat, a föl-földerengő prózaiasság sem rontja le. Azonban sokszor bizony az egyhangúságig ismétli egy cikluson belül is kedvenc képeit. Németh László joggal jegyezte meg: „A sok Gulyás-vers együtt egy kicsit szürkébb volt: túlságosan hasonlítottak egymáshoz”.²³ Azután meg nem mindig természetesen szövi költészetbe mondanivalóját, a tartalom önkéntelenül leválik a lírai testről. Nyilvánvalóvá lesz, hogy a személyes isten-képzet bűvöletén túljutva, most a teremtett szerves világ vitális erőiben igyekszik megkeresni a felsőbbrendű transzcendens hatalmat, a „Természet-Isten”-t. Néha ez már a primitív földművelő népek Nap-kultuszára emlékeztető himnikus mozzanatokban kulminál (*Ismeritek anyátokat?; A Nap vigasztaló keze*). A természet szépségeiben gyönyörködő ember idealista látása ez, újfent a világmindenség panteisztikus csodálatába merül. Már a teljesen elszemélytelenedett isten-képet készíti elő, ami majd a *Személytelen Isten* (1937) c. nagylélegzetű költeményében csúcson sodor ki.

Németh László egyik átfogó igényű tanulmányában, miközben mérlegre teszi a 30-as évek elejének lírai termését, Babits, Kassák, Juhász Gyula, Füst Milán, Szép Ernő mellett árnyaltan így összegzi Gulyás pályakezdő éveinek szinképét: „Lírai megjelenése a vidéki fiatalemberé; verseiből hiányzik, amit az elfogulatlan modor »sikk«-jének lehetne nevezni, de hiányzik a modor szélhámosága is. Formái kissé merevek, elfedik az élet lüktetését, de a vers mélyéről gazdag érzésvilág tapogatódzik s egy-egy mondata a gondolkodás váratlan hálóján nyilall át. Természetben és emberekben az apró mozzanatokhoz tapad, nem azért, mert aprólékos, de mert a keveset kíméletlennek érzi. Kemény héj és lassú csíra; nem kell félnie a tavaszi fagyoktól”.²⁴ Tchéat neves pályatársak és „névtelen” kritikusok²⁵ egyaránt fölfigyeltek Gulyás kötetére, és már a fővárosban is méltán számon tartották a művészileg mindjobban magára találó debreceni költőt, aki már egyenesnek ígérkező úton haladt szuverén lírájának megteremtése, önálló alkotói egyéniségének kiteljesedése felé.

JEJYZETEK

- ¹ Németh László: Gulyás Pál szobájában, Alföld, 1957 tavaszán, 14.
- ² „senior”, Tiszántúli Hírlap, 1923. dec. 23. 2.
- ³ Gulyás Pál: Lenau szonettjei, Nyírvidék, 1923. okt. 7. 6.
- ⁴ Varga József: Ady útja az Új Versek felé, Irodalomtört. Füv. 40. sz. 1963. 11.
- ⁵ Tompa Mihály válogatott művei, Magyar Klasszikusok, Bp., 1961. 42.
- ⁶ Kardos Albert: Hét költő egy kötetben, Debreczeni Független Újság, 1923. dec. 25. 10.
- ⁷ Testvér-gályák. Gulyás Pál és Juhász Géza versei, uo. 1924. márc. 25. 3.
- ⁸ Ady Endre: Az Isten az irodalomban, Nyugat, 1910. febr. 1. 204.
- ⁹ Földessy Gyula: Ady minden titkai, Bp., 1962. 205.
- ¹⁰ Dr. Katona Miklós (-Juhász Géza): Testvérgályák. Gulyás Pál és Juhász Géza versei, Nyírvidék, 1924. febr. 24. 3.
- ¹¹ Németh László: Gulyás Pál: Misztikus ünnepi asztal, Napkelet, 1928. 469.
- ¹² A kötet versei közül korábban a Napkelet A művész tervei és A festő tájai című költeményeket az 1928. I. k. 359. és 426. lapján; a Pandora A tárgyak ébredésé-t, valamint az Apám-at az 1927. 5—6. számban; a Nyugat pedig a Babits Mihálynak c. verset közölte az 1928. I. k. 62. lapján.
- ¹³ n. n.: Gulyás Pál: Misztikus ünnepi asztal, Literatura, 1928. 294.
- ¹⁴ Horváth János: Újabb költészetünk világnézeti válsága. Tanulmányok, Bp., 1956, 466—481.
- ¹⁵ Komlós Aladár: Vajda János, Bp., 1956. 165.
- ¹⁶ Kardos Pál: Gulyás Pál: Misztikus ünnepi asztal, Debreczeni Független Újság, 1928. szept. 14. 6.
- ¹⁷ Németh László: Gulyás Pál: Misztikus ünnepi asztal, Napkelet, 1928. 471.
- ¹⁸ Juhász Géza: Gulyás Pál, Láthatár, 1944. 155.
- ¹⁹ Babits Mihály: Könyvről könyvre: Debrecen, Nyugat, 1934. 501.
- ²⁰ Berda József: Misztikus ünnepi asztal, Széphalom, 1929, 65.
- ²¹ Kardos Pál a kötetéről megjelent kritikájában írta: „Gulyás Pál a maga nyugodt, egyszerű világnézetéhez és természetszeretetéhez bizonyára a Szabó Lőrinc vezetésével jutott el, akinek Föld, Erdő, Isten c. első kötetére, különösen a dunántúli idillekre még formájukban is erősen emlékeztetnek egyes versei”. Debreczeni Független Újság, 1928. szept. 14. 6.
- ²² Gulyás Pál jellemzi így egykori osztálytársát, Szabó Lőrincet A délibáb változásai c. tanulmányában, Magyar Csillag, 1942. II. k. 93; újra Alföld, 1961. 3. sz. 73.
- ²³ Németh László: Gulyás Pál szobájában, Alföld, 1957. tavaszán, 3.
- ²⁴ Németh László: Magyar líra 1932-ben, Tanú, 1933. 186.
- ²⁵ „Legújabb”-rovat, Pesti Hírlap, 1928. szept. 12. 10. — n. n.: Gulyás Pál: Misztikus ünnepi asztal, Ország-Világ, 1928, Irodalmi rovat, 226.

Шандор Борбей

НАЧАЛО ТВОРЧЕСКОГО ПУТИ ПАЛА ГУЛЯША

Эта статья показывает начало поэтической деятельности Пала Гуляша (1899—1944) одного из выдающихся дебrecенских лириков первой половины XX века. В начале 1920 года после поражения революции молодой поэт начинает свою деятельность в тяжелых исторических условиях реставрации и капитализма. В первых поэтических произведениях, помещенных в антологию дебrecенских поэтов „В буре” (Viharban 1923) и в томе стихов „Братья галеры” (Testvér gályák), который он издает вместе с Гезой Юхасом, чувствуется влияние Ади. Однако его жизненная философия не может следовать размаху творчества Ади.

Статья занимается подробно поэтическими взглядами начинающего Пала Гуляша, которым свойственны одиночество и пессимизм, определяющие все его творчество. Отрицание жизни, тихое созерцание, негромкий бунт характеризуют первый том его самостоятельных стихов „Мистический праздничный стол” (Misztikus ünnepi asztal, 1929), показывающий рождение художественного мастерства поэта. „Безыменные” критики и коллеги с именем обращают внимание на Пала Гуляша, который воспитывается в рядах лириков „Nyugata” и стремится создать свой обособленный поэтический мир.

DIE FRÜHE SCHAFFENSPERIODE VON PÁL GULYÁS

Pál Gulyás, der bedeutende Debrecziner Lyriker (1899—1944), tritt mit seinen ersten dichterischen Versuchen nach 1920, nach dem Sturz der Revolution der Proletarier in Ungarn, in der düsteren Atmosphäre der kapitalistischen Restauration auf. Er meldet sich zunächst als einer von sieben lokalen Dichtern in deren Anthologie *Viharban* (Im Sturm, 1923); im zweiten Gedichtband *Testvér-gályák* (Brüder-Galeeren, 1923) tritt er mit Géza Juhász, einem verwandten Lyriker und Gelehrten auf. Die Gedichte stehen noch, was Thema und Symbolik betrifft, im Banne von Ady, ohne dem schwungvollen Beispiel des großen Vorbildes auch in der Lebensauffassung folgen zu können.

Die poetische Welt des jungen Gulyás wird durch Pessimismus und Gefühl der Einsamkeit determiniert. Die Sehnsucht nach dem Nichts, die stille Kontemplation und die nur leise sich regende Unzufriedenheit beherrschen auch seine erste selbständige Gedichtsammlung *Misztikus ünnepi asztal* (Mystische Festtafel, 1928); unleugbar ist jedoch die Entwicklung auf künstlerischem Gebiete. Die Kritik merkt auf das junge Talent auf, das im Schatten der großen Lyriker-Generation der Nyugat bemüht ist, zurückgezogen und isoliert sich eine eigene dichterische Welt aufzubauen.

ERKÖLCS ÉS TÖRTÉNELEM

(Sánta Ferenc: *Az ötödik pecsét*)

A mai prózáról készített vázlatos körképben (Alföld, 1964. 11. szám) megkíséreltük jellemezni a legszembetűnőbb irányokat, — élő prózaepikánk legfontosabbnak ítélt problémáit. Arra a következtetésre jutottunk, hogy az utóbbi hét-nyolc év termése életképes törekvéseket, friss kezdeményezéseket mutat; a művészi látás szuverenitása — mely ugyan olykor még tétova, bátoratlan — visszakerült jogaiba, a változatos eredetiség felerősödött. A művek általában nem tagolhatók sablonos kategóriákba, mert rajtuk van — a jelentőseken elsősorban — az alkotói egyéniséget feltáró egyediség, különösség hitelesítő jegye. Legújabb prózánk fő sodrát egy erőteljes, sokszínű, megbízható részlet-értékeket és szépségeket produkáló vonulat képezi. Különösen előtérbe került a közelmúlt történelmi eseményeinek megjelenítése, valamint az egyéni lét morális konfliktusainak, az életforma-váltással együttjáró erkölcsi problémáknak az ábrázolása. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a szintézis méretű vállalkozásokhoz megkívánt képesség, bátorság, odaszántság egyelőre hiányzik. Lényeges hiányokat tapasztalunk az intellektualitás, a korszerű világnézet, a gondolati igényesség körül is. Ritka még az átlagos szint fölé emelkedő, minden tekintetben korszerű teljesítmény.

Az ötödik pecsét azon néhány mű közé sorolható, amelyek már sok tekintetben eleget tesznek ezeknek a kívánalmaknak. Sánta regénye — a maga szuverén különösségével, nyomatékos egyediségével — a történelem-idező, moralizáló alkotások sorába tartozik, ám úgy moralizál és gondolkodtat, hogy közben az általános érvényűség, a magasrendű példázat, a szimbolikus jelentés irányába távolodhat. Elsőként ebben haladja túl az átlag szintű erkölcs-ábrázolásokat és múltat idező írásokat egyaránt. A hozzámérhető műveket könnyen megszámlálhatjuk: a *Részeg esőn* és a *Rozsdatemetőn* kívül nemigen említhető vele egy lapon egyetlen mai regényünk sem...

Valljuk meg, jóleső meglepetés volt, miként Fejes kitűnő regénye is annak idején. Akik ismerték addigi munkásságát — a *Téli virágzás*, és a *Farkasok a küszöbön* c. két novelláskötetét — a legtehetségesebb fiatal prózaírók közé jegyezték. Mégis: ezek számára is kissé váratlanul jött a harmadik lépés, amely szinte kiugrásként hatott, szokatlan lendülettel emelte magasabbra a kiküzdött szintről. Mert Sánta rendkívül következetesen és öntörvényűen építette írói világnézetét; nagyon alantól, a szegénység rettenetes mélységeiből

küzdötte magát előre. A *Téli virágzás* meseien egyszerű, tiszta, líraian hangolt — s amint a kritika hamar megfigyelte —, a fiatal Tamási Áron szemléletére, stílusára emlékeztető novellái megejtő őszinteséggel vallanak a szárnyrabocsátó élményvilágról, egyúttal búcsút intve, s le is zárva azt. Az 50-es évek első felében kelt írások különös érdeme volt, hogy külső sugallatokra, rossz vonzásokra nem hallgatva merete vállalni és szépen elsíratni a maga autonóm élmény- és emlékanyagát. E töretlenség, belső önállóság megőrzése az idők zavaros torlódása következtében mind nehezebbé lett. A széljárások annyiban befolyásolták kibontakozásában, hogy érezhetően kiszikkasztották kedvét, hangja, látása, tragikusba, sötétbe fordult, mialatt megvívott a rászakadt hosszú hallgatás veszedelmeivel is. A *Téli virágzást* követő elnyújtott szünet sokakban azt a véleményt ébresztette, hogy „kiírta magát”, tartalékaiból nem futja új felfedezésekre, egykönyvű író marad. A csendet és jóslásokat a *Farkasok a küszöbön* törte meg 1961-ben. Merész váltás volt, az addig felmutatott világ radikális átépítése, zaklatott lélegzetvétel, ideges tájékozódás, rosszkedvű, tragikusba hajló kalandozás, mely mögött a nagyobb világ megértésének, az élet messzibb érvényű magyarázatának szándéka érződött. Főképp a reménytelenül kiszolgáltatott kisember sorsát rajzolta több változatban, a teljes pontosság becsvágya nélkül, balladai hangot és szürrealizmust elegyítve. Ha mármost e kötet novelláit *Az ötödik pecsét* felől tekintjük, könnyen észre vesszük, hogy azokat számos rokon jel fűzi a regényhez, a bennük föltett kérdések (főként a *Nácik* és *A Müller család halála* c. nagyobb elbeszélésekről van szó) kiteljesedve, átformálva, szintézisbe foglalva térnek vissza *Az ötödik pecsét* anyagában. A novellákban még jobbára csak szándék maradt az egytetemes jelentés; a regény már biztos lendülettel ivel át az esetleges egyszerűsége a jelképeség szintjéig. Szilárd gondolati váz tartja feszes, hézagtalan szerkezetét. Ez a gondolatiság, a hősök sorsában megfogalmazott eszmei-erkölcsi üzenet korunk legégetőbb kérdéseire kísérli meg a választ: példázatos önállósággal, kivételes eredetiséggel és teremtményei s maga iránt is engedetlen szigorral, sértetlen logikával, végig lankadatlan szuggesztivitással. Pedig a szuggesztíót végig egyenletesen tartani, sőt egyenesen fokozni, a választott keretek közt meglehetősen bonyolult írói feladat. Sánta igen nehéz próbára szorította magát, amikor ezt a világot, ezeket az embereket választotta a mondanivaló tárgyiasításához. Hiszen aligha mondhatjuk, hogy őt kisszerű mesterember szimpozionja önmagában figyelmet érdemlő, meglepetést tartogató alkalom lenne. A szintet, a magaslatot szinte ellenükre kell küzdeni. Sánta azonban nem is ezt teszi, hanem a belülről való megemeléssel ívelteti magasra a regény koncepcióját. Volt bátorsága egy kifejezetten intellektuális mű centrumába antiintellektuális természetű karaktereket helyezni.

Az ötödik pecsét egy kocsmai beszélgetéssel indul, nem tudjuk pontosan hol s mikor, azonban amennyire ez szükséges, hamarosan kiderül. A vendéglős szavaiból például minden részletes festés nélkül is érthető az idő: „Annyi szent — mondta a vendéglős —, hogy ebben a világban már minden megtörténhet. Ha azok odakint szappant főzhetnek emberekből, akkor velünk is azt zabáltathatnak, amit éppenséggel akarnak...” Nyilván mindannyian pontosan értjük a szituációt, s ez a szüksézáv utalás kiegészítő társításokat

indít az olvasó képzeletében. A kisemberek a továbbiakban sem beszélnek sokat a korról, a megbomlott külvilágról, inkább a maguk kis világának apró ügyeiről elmélkednek, teljesen köznapi, praktikus szinten. Mit is várhatnánk tőlük? Béla kolléga, a vendéglős, Kovács, az asztalos, Gyurica, az órás-mester, Svung úr, a könyvvigéc és Keszei a fényképész ülnek együtt a kocsmasztalnál; szokásos találkozásai egyikén lessük meg őket. Exkluzív társaság. egyedül a falábú fényképész számít vendégnek, ő most van köztük először. Az elmélkedés olykor érdektelen területeket érint. Folyton azt bizonyítgatják maguknak és egymásnak, hogy ők becsületes kisemberek, mások, mint a nagycemberek, nem akarnak többet, mint az adott szinten jól, zavartalanul élni. Kovács mester mindnyájuk véleményét fogalmazza meg: „Én mégis azt mondom maguknak. . . Többet ér az én kis életem, így ezzel a sok csalódással meg gonddal, mint valami nagyfejűé! Az én nevemet nem említi senki, hacsak jó emlékezettel nem. Nincs gazdagság, nincs hatalom. . . , de nyugodt a lelkiismeretem. Inkább hagyom én másnak a parancsolgatást. . . , de legyen nyugodt az éjszakám, s ha keresztülmegyek az utcán, mondják azt: ott megy Kovács, az asztalos, rendes, dolgos ember. S ennyi elég”. Frappáns írói találat, remek jellemzés! . . . Bármiről esik is szó, mindig oda jutnak, hogy ki akar-nak maradni a történelemkönyvből, ők közlegények, akiknek „ha azt mondja a világ, hogy nyald fel a padlót, akkor fel kell nyalni, és el van boronálva”, úgy boldogulhatnak, ha teszik. amit parancsba kapnak a „nagyobb pasasok-tól”, összehúzzák magukat, úgy kell közlekedniük az életben, hogy közben jobbra-balra, előre-hátra kapkodják a fejüket; egyszóval: a „jól élt, ki jól rejtőzött”, s a „boldog, ki távol él a közügyektől” klasszikus elvei térnek vissza minduntalan. A józan kispolgári életfelfogás tárulkozik elénk rendkívül aláló, hű megfogalmazásban, azért ilyen részletesen, hogy e tartás átfogó. siterjedt cáfolata mélyen valóságos, reálisan fogható anyagra épülhessen. Idézzük még egyszer átvetetőként az asztalosmester érzését: „Elmeg felet-tünk az idő, ugyebár, és ha eltűnünk majd, senki nem fog tudni rólunk, hogy kik voltunk tulajdonképpen, nem írnak majd rólunk a könyvekben, voltunk. és ezzel vége mindennek. Nem csinálunk semmi nagy dolgot, ahogyan mon-dani szokták, nem voltunk sem hősök, sem gazemberek, csak próbálgattunk megélni úgy, hogy senkinek baja ne legyen velünk. és lehetőleg mi se okozunk bajt senkinek. Ennyi az egész. . .” Nos, világos, hogy itt a teljes emberség. A cselekvő emberség passzív felfogásáról, redukciójáról van szó, valami keser-nyés jó reménységgel, rezignált belenyugvással táplált visszahúzódásról, s ehhez a mentségeket is felsorakoztató lemondásról. A kényszerű bezártság. szorítottság keresi itt a maga érveit, a modus vivendi praktikus fortélyait. empirikus lehetőségeit. Nem foghatnánk rá, hogy ártalmas magatartás. egyáltalán nem az, ám fölöttébb ingatag, védtelenül kiszolgáltatott, végered-ményben időszerűtlen patriarchális-idillikus színezetű, és mint ilyen, megvaló-síthatatlan. Ez a szemünk előtt bizonyosodik be a regényben, amikor is az eddig titokzatoskodó, még a liliumtiprás gyanújával is körülvevett, okvetetlen-kedő Gyurica órás-mester egy példázat elmondásával élesen és váratlanul meg-kérdőjelezi a barátaitól hosszasan előadott életeleket. Épp arról folyik a szó, hogy ki hogyan szereti a borjúszeget, amikor a különös, keveset beszélő

órás mester szemhunyorítva nézi a plafont, s az ingerült kérdésre, min spekulál megint, ekként felel: „Azon, hogy Tomoцеusz kakatiti legyen, vagy Gyugyu?” Majd a rébuszos kijelentéstől meghökken társainak előadja kérdése értelmét. Eszerint Tomoцеusz kakatiti egy kincses sziget könyörtelen kényura, aki kedvtelésből még legközelebbi hozzátartozóit is kivégezteti, ha úgy jön kedve, ezek vére tapad a kezéhez, és mindettől egyáltalán nincs lelkiismeret-furdalása; az ő egyik rabszolgája Gyugyu, aki szintén rengeteget szenvedett már a zsarnok rémuralmától, megalázottan pusztult el, de megnyugodva, mert lelkét nem terhelte semmi vétek. Így szegződik a kérdés: ha haláluk után feltámadhatnak, ki melyik sorsot választaná, a rabszolgáét, vagy a főnökét, harmadik lehetőség nincs. Íme, az elvek kíméletlen szorítóba kerültek, dönteni kell, őszintén. A józan kisemberek megrettennek az alternatíva súlyától és nem mernek nyíltan válaszolni, egyedül Keszei, az egzaltált, mániákus, tévtanoktól megszállott fényképész vágja ki habozás nélkül a választ: ő Gyugyu lenne. Mire Gyurica mester a szemébe mondja: „Hazudik!” „Hát igazán olyanok vagyunk, hogy nem hiszünk a jóban?” — fohászodik fel Keszei kétségbeesetten. „Hát igen — dadogja erre a vendéglős — így vagyunk... ugyebár...” És ezzel feloszlik az asztaltársaság, a felzaklató jelenet után mindenki csendesen hazatér, kivéve a könyvügnököt, aki nem a családjának, hanem a szeretőjének viszi az ínséges időkben nagyon nehezen megszerzett borjúszeget. A kérdés mindegyikben ott ágaskodik, nem enged nyugvást, s otthon egyenként döntenek, meg is indokolva a választ. Sánta egyenként figyeli meg őket vívódásuk közben, csupán Keszeit nem követi ebben — a regény gondolati tetőpontját jelentő, esszészzerű betétekkel tűzdelt — részben. Ezek a töprengések rendkívül érdekesek, sajátos intellektuális izgalmat jelentenek, és egyébként is kulcsfontosságúak az egész mű írói koncepciójának megértéséhez; s végül: a kritikusai félreértések is jórészt e gondolatok téves interpretációjából származnak. Itt tárulkoznak fel teljesen ezek az emberek, s jól oda kell figyelniük vallomásaikra, hogy igazán megérthessük a rettenetes végső szituációban tanúsított helytállásuk értelmét, példázatát; tudnunk kell: milyen lélekkel, milyen morális, gondolati problémákkal küszködve merik vállalni az önfeláldozást. E hangosan-gondolkodásokból derül ki, milyen bonyolult, ellentétes vonzások gyötrik a határhelyzetekben a választani kényszerült embert, miért oly nehéz az egyértelmű, habozás nélküli válasz. Gyötrelmes önvizsgálatok tanúi vagyunk. A jámbor asztalosmester így sorakoztatja gondolatait: — „A feje tetején áll minden ebben a világban! Ez az egy, ami teljesen igaz, és amit tudni lehet teljes bizonyossággal. Ha minden úgy lenne, ahogyan annak lennie kellene az emberek között, a világban és minden országban, akkor eszébe jutott volna-e Gyuricának, hogy ilyesmit kérdezzen? Ha valaki ilyesmit kérdez, akkor nyilván elgondolkodott fölötte. Ha valaki rágódik egy ilyen kérdésen, akkor nyilván nem alaptalanul teszi. Ha kérdezzük ilyesmit, és rágódunk ilyesmin, akkor az csak azért lehetséges, mert valóban kell legyenek Tomoцеuszok, és valóban léteznek Gyugyuk! Semmi nem bizonyítja jobban, hogy semmi nincs rendjén ezen a földön, mint az, hogy ilyesmit kérdezzük egymástól!... Tele vagyunk mindannyian jó tulajdonságokkal, és nem élhetünk szerintük, mert az élet lehetetlen rendje

arra kényszerít, hogy nap mint nap, óráról órára feledkezzünk meg a jó tulajdonságokról, vagyis arról, hogy milyenek is tudnánk lenni valójában és milyenek is szeretnénk lenni valójában... Semmi kétséget nem éreznék a választást illetően, ha nem lennék meggyőződve arról, hogy azért születtem a földre, hogy boldog legyek. De igaz-e ez? Azt hiszem, inkább a szenvedéstől félek! De hiszen pontosan erről van szó... persze, hogy azért nem kell az a Gyugyuféle élet, bármilyen tisztességes. Ennyivel erősebb a szenvedéstől való menekülés vágya a tisztességnél... Akkor vétkezném mindenfajta törvény ellen, ha önmagam választanám a rosszat, a szenvedést... — Mindannyian oda vagyunk kötözve más emberek életéhez, és nem dönthetünk szívünk szerint! Néha miattuk vagyunk képesek erősek lenni, s máskor miattuk vagyunk gyengék!...” A könyvügnök pedig az ember sárány voltáról, kettős természetéről, ellentmondásosságáról, a szabályok, törvények, szokások szorításában való vergődésről elmélkedik, és ilyen következtetésekhez jut: „Jól érezni magunkat! Minél inkább jól érezni magunkat! Hát tisztára meghülyültünk, hogy nem vesszük észre ennek a gondolatnak a nagyságát!... Ó, emberek, akik megtehettek azt, amit tenni jónak és kellemesnek ítélték! Akik mertek úgy cselekedni, hogy jól éreztétek magatokat! Ó, emberek, akik mertek olyanok lenni, amilyenek szeretnétek lenni! Ó, akik képesek vagytok úgy élni, hogy magatok legyetek maradék nélkül! Ó, akik betöltitek a törvényt, mondván: így kívánom! Ha van ennek a piszkos életnek valami értelme, akkor nem egyéb, mint csinálni, amit akarunk, és tenni akadály nélkül, amire képesek vagyunk! Tisztelet mindenkinek, aki mer és tud, akárhogyan is, de kívánságai parancsa szerint élni! Tisztelet nekik! Mi az, hogy mások romlása árán?... Szabad, és nem korlátozott ember! Ez akarok lenni, mesterem! És nem ajánlom senkinek, hogy siessen ítéletet mondani felettem... Csak ne siessetek, bogaraim!”

E két — töredékesen idézett — monológban összegeződik mindaz, amit az író hősei filozófiájaként, etikai rendszereként mutat be. A kocsmáros gondolatai felerősítik az érveléseket, — melyek alapján mindhárman az uralkodó szerepét választják. Keszei — tudjuk — másként döntött, Gyurica pedig csupán a kérdést tette föl, az ő — még érintendő nagy monológja más irányba halad.

A következő nap ismét összejön a társaság, Keszei kivételével; az otthoni élmények és az útravalóul kapott dilemma együttes megbeszélésébe kezdenek, amikor nyilasok törnek rájuk, és magyarázat nélkül a körzeti irodára viszik őket, ahol brutális vallatással azt akarják bebizonyítani róluk, hogy elvetemült gazemberek. A négy ember nem tudja, hogy a megszállott fényképész nyilasgyalázás címén feljelentette őket. A nyilas tiszték a leggyalázatosabb elv szerint irányítják a kínzást. A tömegekről való nézeteiben majdnem szó szerint Ortega filozófiáját visszhangzó idősebb tiszt világosan meg is mondja fiatalabb társának: „Magának nem komilfo hullákra van szüksége, hanem élőkre, akik úgy engedelmeskednek, és úgy fogják be a szájukat, mint a hullák... Nem kértek bocsánatot, barátom! Maradt valami bennük az önértetből... Tud ennél veszélyesebbet?... Meg kell utáltatni önmagukat önmaguk előtt!”

Ezen a ponton világosan elővillan a regény eszmei struktúrájának, szerkezeti felépítésének —, végső soron Sánta írói módszerének és szemléletének jelentős művészi eleme: az a *fokozás*, hogy a szereplők előbb csak gondolatban, az elmélkedés, töprengés szintjén kerülnek végletes erkölcsi dilemma elé; látszólag ebben már alá is merülnek, a nehezebb út vállalására, úgy látszik, gyengének bizonyulnak. A regény végkifejletében azonban bebizonyosodik, hogy jóval többről van itt szó, sokkal erősebbek tudnak lenni, amikor a konkrét szituáció úgy kívánja. Valójában ez a gondolati vívódás készíti elő és érleli hősiességüket a tényleges, brutális kényszerhelyzetben. Legyőzik önmagukban a könnyebb ellenállás, a kényelmesebb lehetőség vonzását. Épp ebből a súlyos ellentétből fakad a mély értelmű borzongató paradoxon: a Tomoceuszkakatitit választó kisemberek a Tomoceuszkakatiti-szerű hatalommal kerültek szembe; ők, akik megvallották titkos önmaguknak az elvet: „Az, hogy élni akar az ember, az nagyobb parancs mindennél!” — most rettenetesebbnek szinte nem is képzelhető helyzetbe zuhantak: megszabadulnak a haláltól, hazamehetnek vágyott kis világukba, ha egy ronccsá zúzott, de még élő partizánnak egymás előtt sorra az arcába sújtanak. Megdöbrentető, művészileg kitűnően épített szituáció; a hatást fokozni sem lehetne tovább.

Egyenként haladnak el a kötélre függesztett ember előtt, az asztalos, az ügynök, a kocsmáros — nem üt; kínok között őrlődve megtagadják a parancsot, ám az órás, aki utolsónak következik, arcon üti az agonizáló embert, három társa riadt tiltakozása ellenére. Ők nem tudták — amit azonban az olvasó tud —, hogy Gyurica mester árva zsidó gyerekeket rejteget lakásán, akik, ha ki nem jut a pokolból, nélküle elpusztulnak. Őt kiengedik, félig eszméletlenül támolyog hazafelé a hajnali utcán, megáll háza előtt, ahol a gyerekek alszanak: „Először halkán, aztán egyre hangosabban zokogni kezdett. Lassan lecsúszott a fal mentén a földre, arcát a vakolathoz szorította, és szeméit a kis házra szegezve zokogott tovább.” Itt a kép hirtelen — egy rövid villanás erejéig — távolabbi összefüggésekbe ágyazódik, megtárgyalja a horizont. Rövidségével is sokat tud sejtetni a regény utolsó két mondata: „A repülőgépek elvonultak. Csak a távoli tüzek recsenése hallatszott, és a beálló csendben felhallatszott Vecsés alól az ágyúk dörgése.” Csupán részleges feloldás ez, nem feledtetheti a hangsúlyos jelenetben összesűrűsödött döbbenetet. A gazdag jelentésű lezárás elmélkedésre ösztönzi a hatása alá került olvasót.

Nem kétséges, ez a vég a legmegrázóbb tragédiák hangján szól, infernális világot idéz. kegyetlen őszinteséggel, fénytelenül — bár ez utóbbi csak látszólagos —; a tónus sötét, a gyötrellem ábrázolása a végsőkéig feszített. De ezt megállapítva, miért nem fogadjuk el mégsem azt a felfogást, hogy „az íróban mélyen gyökerezik a reménytelenségtudat” (Fenyő István), miért nem osztjuk azt a nézetet sem, mely szerint „Sánta nem tudja feltételezni egy tartós emberi összhang létrejöttét a társadalomban”(uő); miért vitatjuk az író humanizmusát leverőnek, heroikusan céltalannak állító kritikusí tételt (uő); miért tartjuk tévedésnek azt az állítást, hogy egzisztencialista forogatókönyvről, egzisztencialista szimbólumrendszeréről, a népi sors egzisztencializmussal felerősített mitizálásáról (Erki Edit), valami homályos szenvedés-filozófiáról (Béládi Miklós) van szó Az ötödik pecsét esetében? Ugyanis főként

ezek a vádként szegezett ellenvetések hangzottak el, különösen a Kritika, az Élet és Irodalom, valamint a Népszabadság recenzióiban. Az ítélkezés punctum saliens-e a következő lehet: a műben megjelenített erkölcsi-gondolati problematika önkényes absztrakció eredménye-e, vagy valóságos élmények, a történelem utóbbi 20—25 éve alatt különösképpen élesen felmeredő kérdések, emberi dilemmák, sorsfordító események megfogalmazása, hiteles, megszenvedett kimondása; továbbá: Sánta helyesen tükrözi-e ezeket a kérdéseket, vagy önkényesen megnöveszti és eltorzítja, mitizálja? Kiállja-e a történelmi szembeállítás próbáját a koncepció? Ha ezt eldöntöttük, teljesen harmadrangúnak fogjuk érezni — amit egyesek első helyen firtattak —, hogy ti. esetleg milyen részleges hasonlóság mutatható ki benne az egzisztencializmussal mint filozófiai rendszerrel. A történelmi élményt, melyből Sánta filozófiai-etikai kérdései is felszakadnak, az egyik szereplő pontosan megfogalmazza az elhurcoltatás után: „Ebben a világban nem lehet élni”. A ma is egyre többet emlegetett elidegenedés abszurd, bírhatatlan formájának foglalata ez a mondat. Az élet, a világ a hatalom által teljesen elidegenedett az egyszerű embertől, s a fasizmus borzalmaiban végletes, elviselhetetlen alakot öltött. Ha mitizálásról szó lehet ez esetben, arról beszélhetünk elsősorban, hogy abban az időben a történelmi mozgás növesztette mitikus arányúvá a dehumanizálódott erőket, melyek — amennyiben teheték — maguk alá gyűrték a tiszta életre rendelt embert, megszággatták a humánusot. Tehát nem mitizál az író, hanem a mitikussá borzadott történelmi valóságot idézi, fogható realitásban. Ez a konkretizálás nagyon lényeges; Sánta nem általános, tértől-idejtől függetlenített világmagyarázatot és morált tételez fel. A misztifikáló írók nem az ő módszerével dolgoznak. Az ötödik pecsét szereplői konkrét viszonylatoktól szenvednek, ez az adott keret szabja meg elmékedéseik irányát, kialakított életfelfogásukat, tetteiket. S ha ők szubjektíve — szellemi horizontjuk határoltsága következtében — úgy vélik is, hogy örökké érvényes elveket képviselnek, az író ezzel szemben határozottan érezteti problémáik természetét s geneziséit, azáltal, hogy nem időtlen általánosságban ábrázolja őket, hanem történelmileg is hiteles, körülhatárolt életkörüben: 1944 télelén, Magyarországon, a fasizmus dühöngése idején. Ezzel az egyértelmű konkretizálással tudatosan elkerüli, kizárja az absztrakt filozofálást és időtlen moralizálást. Nem a nagybetűvel írt kisemberről, nem a nagybetűvel írt világról kérdez és állít, hanem bizonyos korviszonyok közt nagyon is valóságosan létező, küszködő egyszerű emberekről, az ő sorsukról. Nem valami desztillált létről elmélkedik, mikor alakjait beszélgeti. És tud egy másfajta életről is, mely éppenséggel tagadja a megidézettet, melyért érdemes elviselni — el kell viselni — a kegyetlen küzdelmet, megaláztatást, kiszolgáltatottságot is. Erről a „másról” ebben a regényben nem szól ugyan részletezően, nyomatékosan — bár Gyurica monológja sokmindent felvillant —, ezzel a művével nem erre vállalkozott. Novellájában s a legújabb 20 órás riport c. művében megcselekedte ezt is. E kitűnő riportregény bizonyítóan vall írói hitéről, a mi világunk őszinte igenléséről. Ha tetszik, itt is a kisember nehéz, ám mennyiben más természetű küzdelméről van szó. Mert alapvetően megváltozott a történelmi szituáció is. Itt sem, 45 után sem idill a kisember sorsa, újfent dilemmák szorítójába került,

most is emberpróbáló események szakadtak rá, ám ezek lényegesen különböznek az előzőektől, más a feloldás reménye, lehetősége is; kemény csaták, helytállások árán ugyan, de megvan az esély a jó végre, az elrendezésre. És mindezt Sánta megszenvedett pátozzsal, hívón bizonyítja is. De hitéről, humanizmusáról *Az ötödik pecsét*-ben is fényes bizonyítást tett. Az órásmester figurájában közvetlenül sejteti is ezt a hitét. Hazaérkezésekor, társai töprengéseivel egyidőben mondja ki a kisebbekkel együtt házában lakó serdü-lőfélben lévő elkeseredett zsidó kislánynak: — „Az élet hirt adott neked magáról, illetve arról, hogy miért is vagy a világon. . . . Hogy miért is élsz a földön? Hogy egyszer majd te is azok közé tartozol, akiknek mindent köszönhetünk. Hogy egyszer majd te is édesanya leszel! Az, akit a legjobban tisztelünk az egész földön, és minden dolgok között! Aki előtt az emberiség meghajtja a fejét, s aki előtt mi férfiak örökké gyermeknek érezzük magunkat. Édesanya leszel! És mindenki számára parancs lesz, hogy a boldogságot csak úgy képes megszerezni, hogy téged boldoggá tesz, és megszabadít a szomorúságtól. Hogy óvjon és féltsen téged, mert magát óvja és őrzi benned, és önmaga ellen vétezik, ha rosszat cselekszik veled. És mindenki számára parancs lesz, hogy a te mindennél hatalmasabb és követelőbb törvényed szerint éljen, és a te törvényed szerint rendezze be az életét. A törvényed szerint, mely azt követeli, hogy az élet az életért van, hogy minden cselekedetnek az életért kell történnie, hogy minden mozdulatunk az élet megőrzését kell szolgálja! . . . — És ami most van. . . . ami ma történik a világban, azt el fogod felejtani! Az élet fog győzni, mert nem lehet másképpen! Amit megőrzöl belőle, az emlékezet, az mindannyiunk haszna lesz. Mert megismerted, és ezért fel fogod ismerni a gonoszt! Te fogod majd felismerni hamarabb mindenkinél! . . . — Hinned kell! És tudnod kell, hogy ami van a világban, az az ember ellenére van! Az ember jó! Ezért múlik el tőle minden gonosz! A rossz idegen az embertől, olyan idegen, mint a betegség, amelyből felgyógyulunk, s mely csak akkor keríthet a hatalmába, ha nem vigyázunk magunkra. . . .” Ez a prózára szorított gyönyörű áradó líra bizonyágtétel, a legszebbek közül való. Hiányzik ugyan a gondolatokból a *világos bizonyosság*, de hiszen ezek az emberek aligha juthattak odáig, aligha emelkedhettek szemléletben kis világuk, s a végzetesen elsötétült nagyvilág fölé, csak tapogatóztak, homályos elképzelésekkel, bizonytalanul. Bennük nem lehetett megtestesíteni a szellemi-eszmei kiemelkedés, a vértezett előretekintés lehetőségeit, például. Sorsukban épp az a szívszorítóan tragikus, hogy önkörübbe zártan, a megértés, belátás képessége nélkül kényszerülnek szembenézni az elszörnyülő valósággal, és az a felemelő, kathartikus, hogy gyarló kisszerűségük ellenére sem haboznak az iszonyú kényszerhelyzetben. Nagy írói tett, hogy az ember degradálásának ma sokfelé — különösen a polgári irodalomban — divatos módszere ellenében Sánta hittel emelte őket a megdicsőülés magasáig. Ez a szemlélet lenne pesszimista, kiábrándult, reménytelen?! Csupán azért, mert vállalkozott egy sötét világ tragikusan felmargasztosuló embereinek, az ő kálváriájuknak kegyetlenül hű ábrázolására, mert egy műben nem tett kísérletet arra, hogy önkényes erőszaktevással minden sorsproblémát lobogtatott optimizmussal feloldjon?! Az optimizmust meg kell szenvedni, egyébként fedezet nélkül való. Az alkotói folyamat dialektikus

ermészetének félreértéséről tanúskodik, hogy kritikánk olykor nagyítóval
antakodik a pesszimizmus, a sötétenlátás vélt jellemzői után; s mikor ezeket
szemelgette a recenzens, feltűnő becsvágygal aggatja tele az illető művet
különböző, nálunk kompromittálónak számító jelzőkkel. A szóban forgó
et mellett pregnáns példa lehet a *Rozsdatemető* körüli bonyodalom is.

A figyelem ellanygulása kell ahhoz, hogy műértő kritikusok ne vegyék észre:
Sánta hitet tett az ember mellett *Az ötödik pecsét*ben azáltal, ahogyan meg-
szolta hősei útját. Megidézte az alig tudatos, éppen csak elinduló kisember
erkölcsi nagyságát; azt példázta történetükkel, hogy az emberiség hatalmas
próbáját a viaskodó, botladozó ember képes kiállni. A szereplők zárójelenetbeli
viselkedésével önmaguk korábbi elveit, individuális tevékenységeit győzeti
le, saját nézeteik fölött mondanak tragikus ítéletet. A passzivitás, az elhúzó-
dás, a sziget-elmélet határozott bírálata ez, az igazi humanizmus szava.

A kritikus félreértések főként abból fakadnak, hogy nem innen tekintik
a regényt, a megoldás felől, hanem megragadnak egy-egy kiszakított részlet-
nél, a kocsmai és otthoni beszélgetések során a szereplőktől elhangzó részlet-
mondásokat elemzik, sőt ezekkel azonosítják Sánta filozófiáját, mintha a
zárójelenetek értelme teljesen elhanyagolható volna. Hadd idézzünk egy
példát. A regény legelején Svung úr, a könyvügynök azt mondja: „Elvégre
z ad értelmet az életünknek, hogy jogunkban áll azt tenni, ami saját elhatá-
rozásunkból ered. Ha nem így lenne, nevezhetnénk-e magunkat embernek
gyáltalán?” Mit tesz erre az Élet és Irodalom kritikus? Itt az egzisztenci-
lista etika egyik alaptételével állunk szemben — így a fejtegetés —, s mi sem
lényefekőbb, mint Sánta szemléletének egzisztencialista ihletettségeről
beszélni; hogy ez a tétel a regény kifejtésében kettős kritikában, cáfolatban
szeszül, azt a kritikus már figyelmen kívül hagyja.

Az ötödik pecsét egy másik bírálója — Tüskés Tibor — jól látja, hogy az
egzisztencializmus által feltett filozófiai-etikai kérdések és a regény kérdései
között áttételes egybecsendülés is érezhető ugyan, ám ebből korántsem követ-
kezik az, hogy *Az ötödik pecsét* egzisztencialista mű lenne. További indoko-
lása azonban már félrehord. Szerinte a válaszok tennék egzisztencialistává,
Sánta viszont — mondja Tüskés — kérdez és nem válaszol. Így tehát az menti
meg a regényt az egzisztencializmustól, hogy nem válaszol. Talán az eddigiek
alapján megbizonyosodtunk róla, hogy ez korántsem áll, ez a könyv szenved-
élyesen, határozottan *felel* az exponált kérdésekre. Hasonlóan mellőzhetjük
annak részletes cáfolatát is, hogy Sánta a mindenkori kisembert állítaná szem-
be az időtlenül, absztraktnan értett hatalommal. Példaként hadd utalunk Mé-
zőly Miklós az *Ablakmosó* c. burleszk-tragédiájára, ott jól szemlélhető ez a
ajta hatalom-értelmezés, amely elég távol esik Sánta módszerétől. *Az ötödik
pecsét* a történelmi valóságot fogja vallatóra, hatalom-értelmezése is ennek
megfelelő. Nem akarja pesszimista antidialektikával, történelmietlen deter-
mináció-elvvel a cselekvés, az aktív szembeszállás, a harc lehetőségét meg-
kérdőjelezni. Az a valóság-anyag azonban, amelyből kiindul, törvényszerűen
meghatározza szemléletét és módszerét. Nevezetesen arról van szó, hogy adód-
nak történelmi pillanatok, amikor is a dilemma úgy mered fel, olyan kérlel-
tetlen szigorral, miként azt a regény bemutatja: nincs mód szembenézni a

történelem kérdéseivel anélkül, hogy számot ne vessünk a pusztulás elkerülhetetlenségével. Gyurica mester sorsában pedig épp ezt a szinte lehetetlen próbatételt, majdnem megsemmisítő vállalást, a rendkívül megszenvedett győzelmet rajzolja meg.

Egyébként az egzisztencializmus-kérdéshez még annyit: Aligha teszünk eleget a legkisebb mértékben is az esztétikai-kritikai mérlegelés feladatának, ha valamely alkotásra rásütjük a különféle bélyegket (egzisztencialista, freudista, behaviorista stb.) Egy mű filozófiai-morális-lélektani igazságát nem mérhetjük azzal, hogy tökéletesen megfelel-e valamely filozófiai koncepciónak. A műalkotás filozófiáját mindig az elemzett valóság felől kell ellenőriznünk. Több modern filozófiai irányzat nem részesült még eléggé elmélyedő marxista bírálatban. Így kétszeresen óvakodni illik, amidőn velük egy-egy műalkotást minősítünk.

Nem volna ily meglepő *Az ötödik pecsét* félreértése, ha Sánta szándékosan a ma oly divatos rejtélyességre, az összefüggések homályban hagyására, nem realista ábrázolásra törne. De erről szó sincs. Épp a regény világos tagoltsága, intellektuális tisztasága, a szerkezet könnyű áttekinthetősége a szembeszökő. Még a *Részeg esőben* és a *Rozsdatemetőben* megfigyelhető strukturális átrendezés, montázs, időjáték, vágás, kihagyásos építés sem jellemzi; szinte a drámára jellemző pontos felosztással bontja részekre, és illeszti egybe anyagát. A jellemzésben és környezetfestésben nem törekszik ugyan a konkretizáláshoz elengedhetetlenül megkívánt szemléltetésen, érzékitésen túlmenő részletezésre, de az egyértelműséget illetően nem hagy kétséget; alakjai élnek, az atmoszféra valószínű. (Egyedül Keszi figuráját tartjuk elrajzoltnak, túlméretezettnek; nem illeszkedik zavartalanul a regény szerves rendjébe; lényeges törést azonban nem okoz.)

Az ötödik pecsét-ben az a jó mindenekelőtt, hogy nincs benne lényeges diszszonancia anyag és eszmeiség közt: módszerét tárgyias intellektualizmusnak nevezhetnénk. Gondolat és életanyag, konkrétum és jelentés szervesen, hiteles ökonómiával hajlik össze; az ábrázolás hitelesíti a koncepciót. A megjelenítés a lényegre szorított, díszeiben a lehetőségig takarékos. „a próza építészeti, nem belső dekoráció” hemingwayi elvre épül; a súlyos gondolatok erős sodrása, lüktetése adja feszült ritmusát.

A mai irodalmunkból is olyannyira nélkülözött magyar gondolati regény, Darvas és Fejes művei mellé állítható modern példáját becsülhetjük Sánta regényében. E tekintetben külön is figyelmet érdemel. Gyakran szó esik a magyar próza kísértő provincializmusáról, intellektuális erőtlenségéről. Prózánk *viszonylagos* színvonalának, omlatag lirizmusának, nosztalgikus és jórészt anakronisztikus múltba-álomba-illúziókba feledkezésének, kisszerű, ösztövére empirizmusának, gyakori anekdotizmusának, a mélytengerek fölötti révült-játékos pillangózásának, egyszóval: csak ritka alkalmakkor lebírt önredukciójának első okát abban lelhetjük fel, hogy nagyon elvéve szerveződött életre egy-egy prózai oeuvre szuverénnek mondható, korszerű élet- és emberfelfogás alapján. Oly igen hiányzik e századi epikánkból is az egyetemessé táguló, a szűk időbeli és nemzeti keretek közül kimagasodó modern világkép. „Mi az oka — teszi fel a kérdést Németh László —, hogy a magyar

irodalom annyi kiöltő tehetség ellenére alig-alig tudott világirodalmi szintre emelkedni? Én ezt a kudarcot irodalmunk viszonylagos gondolatszegénységével magyaráztam. Egy nagy mű, szoktam tréfásan mondani, olyan mint az esernyő. Van selyme: a művészet érzéki anyaga, s van váza: a problémák pátosza, ami kifeszítve tartja. A magyar íróknál a vászon, az anyag nem rosszabb, mint az oroszoknál; a váz azonban szinte hiányzik: a szép anyag szinte összecuklik.” (Magyar műhely).

Nem nehéz felismerni: a modern próza és az intellektualizmus szorosan egybefonódik. A próza modernsége mindenképp a korszerű gondolat hatékony jelenlétét feltételezi. Jelentékeny életbölcseleti anyag; eredetisége, a beállítás újsága okán figyelemre méltó filozófiai alapvetés nélkül nemigen tudjuk elképzelni az új regényt, természetesen a szocialista realista regényt sem.

Sánta regénye sokban ezt az új típusú gondolati regényt előlegezi már. Alapjában jó irányba tartó prózánkban jelenleg kevés még az olyan mű, amely *Az ötödik pecsét*-hez fogható intenzitással tudna gondolatokat sugallni az olvasónak.

Ласло Фюлöp

MORALЬ И ИСТОРИЯ

(Ференц Шанта: Пятая печать)

„Пятая печать” явилась первым романом молодого писателя. На основе двух его сборников новелл он считался одним из талантливейших молодых писателей, а этим произведением он сразу вышел в передовые ряды литературы.

В венгерской прозе последнего десятилетия едва ли найдется произведение, которое можно сравнить с ним. Указанное произведение в нашей сегодняшней литературе является одним из первых образцов современного философского романа нового типа. События, описанные в весьма сжатом виде, происходят в 1944 году в Будапеште; в произведении изображаются тяжёлые испытания пяти простых маленских людей; они с героизмом принимают горькие испытания, навязываемые им историей, выходят прославленными из унижительного положения, их чистая человечность побеждает собственную беспомощность и слабость. Именно в этом и заключается общий моральный вывод романа, имеющего строгую конструкцию с последовательным развёртыванием событий. Развязка свидетельствует об оптимизме и гуманизме писателя. Вот почему кажется весьма удивительным, что некоторые критики считали взгляды Шанта пессимистическими, а идейное содержание объявили родственным с принципами эгзистенциализма. В статье разбирается подробно этот вопрос и имеется попытка доказать, что писатель создал в романе „Пятая печать” ценный художественный образец показа социалистического гуманизма.

László Fülöp

MORAL UND GESCHICHTE

(Der Roman von Ferenc Sánta: Das fünfte Siegel.)

„Das fünfte Siegel” ist der erste Roman des jungen ungarischen Schriftstellers, der mit den vorangegangenen zwei Novellenbänden schon große Erwartungen erweckt hatte. Das neue Werk zeigt sein Erzähl-talent und seine menschliche Haltung in voller Reife. Sánta folgt der Tendenz der neuesten ungarischen Prosaepik: die unmittelbare Vergangenheit mit ihren Scheidewegen und Katastrophen auf moralischer Ebene zu deuten und darzustellen, — zeichnet sich aber unter den

Zeitgenossen durch den Reichtum seiner moralischen und intellektualen Problematik aus. Der Roman spielt in der ungarischen Hauptstadt im Spätherbst des Jahres 1944; die Personen, fünf sogenannte „kleine Existenzen“ werden durch das Rad der Geschichte erfaßt; die faschistische Macht stellt sie vor eine grausame Wahl zwischen Menschlichkeit und Unmenschlichkeit — sie bestehen aber die Probe, die gespannte Situation macht sie zu symbolhaften Helden eines reinen Humanismus. — Der Verfasser polemisiert mit einigen ungarischen Kritikern, die das Werk mißdeutet haben und darin die Äußerung einer pessimistischen Weltanschauung, ja sogar des Existentialismus sehen wollen.

Moravcsik Edit

A KÖLTŐI SZÓ FUNKCIÓJA PINDAROSNÁL

Az Alexandros, Amyntas fia tiszteletére írt pindarosi enkomion fennmaradt töredéke szerint (120—121. fr. B. Snell, Lipsiae 1953)¹ a nagy tetteket meg kell énekelni, mert a szóba nem foglalt cselekedet meghal.

Ez a gondolat nem az V. századi thebai kardalköltő eredeti felismerése. Egy másik hasonló nyilatkozatában maga is szinte közmondásként hivatkozik erre: „Van az emberek között egy olyan mondás, hogy a véghezvitt tettet nem szabad hallgatással a porba sújtani” (N. IX. 6. kk.). A tett szóba foglalása általános igény az antik görögség körében, fontosságának hangsúlyozása újra meg újra felhangzik a görög költők és prózairók ajkán.² A szó költőt és megénekeltet, embert és tettet halhatatlannító hatásáról énekel utóbb Rómában Horatius és énekelnek az elégikusok,³ de otthonos ez a gondolat már az ókori Egyiptomban is, s századokkal Pindaros előtt Asszurbanaplu agyagtábláin Gilgames is múlhatatlan hírnevére függesztve tekintetét szállt halálmegvető bátorsággal harcba.

A szóba foglaltatás igénye elsősorban nem abból a tényből fakad, amely valamennyi túlvilág-hit gyökere, hogy az ember általában nem tekinti a halált élete végleges lezárásának. Inkább a más emberrel való kapcsolatkeresés igényével rokon ez; nem tovább élni, hanem tovább hatni akar a szó által az ember, nemcsak a jövőt szeretné magának meghódítani, hanem arra törekszik, hogy a teljes teret és időt megnyerje továbbható aktivitása számára.

A térbeli és időbeli realitáson túli továbbhatás ilyen igényének első felvetődése a társadalmi fejlődés csak egy meghatározott fázisában képzelhető el. A nemzeti társadalom nem lehet talaja az emberi tudatfejlődés ilyen gyümölcsének, mert ekkor még nem alakult ki az egyén és egyéni teljesítmény fogalma. A közösségi életforma együttjárói, a közös szokások, jogok, a közös név az egység tudatát hozták létre az emberben, gyökerében elnyomták az egyén öntudatát, s ugyanakkor röghöz kötöttségének és mulandó voltának felismerését is. Az egyszerű áruterelés idején ugyanis az egyén tevékenységének közvetlen reakciója, célszerűsége világosan látható és biztos, ami pedig az időbeliséget illeti, a közös temetkezőhellyel bíró, őseit feltétlenül tisztelő, vérségi kötelékek alapján álló nemzetség a nemzedékek egybefonódása révén mintegy „halhatatlan”.⁴ A nemzeti társadalom közössége tehát homogénnek, egységesnek és öröknek látszik, benne az egyéni élettevékenység végtelen

hatású: egyén az egyénnel, tett a tettel időben, térben összekapcsolódik. Ennek bomlásakor az emberek viszonya közvetettebbé válik, az ember egyénné: *én*-né és *másik*-ká önállóul, s e folyamat során tárul fel számára a lehetőség a kiemelkedésre. Ugyanekkor válhatik problémájává, hogyan juttassa el egyéniségét és tevékenységét minél szélesebb körökhöz és későbbi korok emberéhez is.

A „továbbhatás” így felvetődő igényére az antikvitásban nemcsak a szóba foglaltatás megoldásával válaszolnak. Bár Homerosban is tudatos a hír megőrkítő szerepe, eposzaiban számos helyen van szó arról, hogy az emlék fenntartója a sírdomb, síremlék. Herodotos a példaadót, a maradandót keresve az emberekben gyakran tér ki arra, hogy hősei milyen emléket hagytak hátra. Felelegeti, hogy az egyiptomi és szkita királyok miféle épületeket, szobrokat, fogadalmi tárgyakat állítottak. Szerinte az athosi csatornát is elsősorban ilyen emlékek építette Xerxes (VII. 24.), s Dareiosnak ilyen emléke az uralkodása alatt bevezetett perzsa aranypéncz (IV. 166.) Másutt viszont magát az anyagban közvetlenül tetet nem öltő tetet nevezi emlékeknek (VIII. 164.), pl. Miltiades azzal szólítja fel Kallimachost, hogy járuljon hozzá a marathoni csata megindításához, hogy ezáltal, akárcsak a zsarnokölő Harmodios és Aristogeiton, emléket állíthat magának (VI. 109.). Ismét másutt a spontán kimondott szó is emlékszamba megy: a spártai Dienekes emlékezetét bölcs és bátor szentenciája őrzi (VII. 226., I. még IX. 16.). Különösen érdekes Mandrokles példája, aki a képzőművészeti alkotás és az anyagiassított szó: a felirat eszközt egyaránt felhasználja (IV. 88.): ez az ember Dareios serege számára fahidat épített a Bosporoson át, és ennek emlékére a hidat ábrázoló festményt és egy nevét és tettét rögzítő epigrammát ajánlott fel Héra templomában. — Diotima Platon Symposium-jában (XVII. kk.) a továbbhatásra való törekvés egyik irányát, a mulandósággal való szembeszegülést elemezve ennek kétféle módját jelöli meg: az utódot és a művészi alkotást. — Az embert a görögök tanúsága szerint tehát létének fizikai továbbadásán túl egyrészt élettevékenységének maradandó volta: anyagi műve, cselekedete vagy szava emeli túl a halálon és a térbeli korlátozottságon, vagy pedig a róla vagy számára készült anyagi vagy szóbeli mű.

Az irodalom mellett, mint látjuk, már korán felismert külső eszköze az ember halhatatlanságának a képzőművészet. Annak a gondolatnak megfogalmazójaként, hogy a szó jobban, szélesebb körben és távolabbi időkre őrzi meg a hírnevet, mint az anyagi mű, a görögök közül csak a késői, i. sz. VI. századi Agathias tudnánk idézni (ed. B. G. Niebuhr, Bonn, 1828, 362., 2. epigr.).⁵ A képzőművészeti alkotás örökkévalóságába vetett hittel azonban már az i. e. V. századi Simonides is leszámol. „Homeros” 3. epigrammája ugyanis — szabadon fordítva — így ír Midas leányt ábrázoló síremlékéről: „Érchajadon vagyok, Midas sírján fekszem, és amíg csak víz folyik, fák virulnak, a nap és hold ragyognak, folyók hömpölyögnek és tenger árad, itt maradok a sírján, és hirdetem, hogy itt van Midas eltémetve”. — Az emlékmű örökkévalóságának természeti példákkal való, az antik irodalomból jól ismert érzékeltetése hívja ki Simonides ellenkezését. 48. fragmentumában a síremlék örökkévalóságát mint emberi alkotásét vonja kétségbe, másrészt ezen belül

mint romlandó anyagét. „Mert minden silányabb az isteneknél, a követ pedig halandó kezek is szétzúzhatják.” Az ő szemében hübris, hogy a költő a stele élettartamát a természeti elemek örökkévalóságával veti össze. — A szó — aktív mondás vagy megörökítő beszéd — halhatatlanító erejét a római császárkor csiszolt elméjű és stílusú levélírója foglalja össze tömören. (Plinius ep. VI. 16. kk.): „Equidem beatos puto, quibus deorum munere datum est aut facere scribenda, aut scribere legenda, beatissimos vero, quibus utrumque”.

Ugyanakkor, mint már a herodotosi példák során is láttuk, nem mindenfajta emberi élet és tett szorúl külső megörökítésre: a zsarnokölők vagy az athéni Kallimachos aktivitása magamagának emléke. Thukydides második könyve szerint pedig akadt egy V. századi görög, aki egyenesen így nyilatkozott: „A mi hatalmunknak fontos megnyilvánulásai vannak, s így nem marad bizonyíték nélkül; mind a mostaniak, mind az elkövetkezendők csodálatát megérdemljük, s egyáltalán nem szorulunk rá sem Homerosra, a magasztalóra, sem senki szavaira... Az egész tengert és földet leigáztuk, hogy bátorságunk bejárhassa, s mindenütt leraktuk ellenséges és jó tetteink örök emlékeit” (II. 41. 4.). Az athéniiekhez szóló Perikles szájába adja e szavakat Thukydides.⁶ Hasonló öntudattal ábrázolja Euripides az aulisi Iphigeneiát. Iphigeneiának a szó eredeti értelmében vett önfeláldozása a trójai háború és a remélt győzelem alapfeltétele, és így az egész akkori görögség közös élménye, úgyhogy ez önmagában is gondoskodik a tett ható és maradandó voltáról, sőt Iphigeneia személyét is megszabadítja az elszigeteltség és múlandóság emberi terhétől. „Feláldozom magam, s ez lesz síremlékem távoli időkig, ez lesz gyermekem, házasságom és hírnevem” — mondja az 1397. k. sorokban. Ahogy az öntudatos egyiptomi papirusz írnoka esetében (I. az 5. jegyzetet) felesleges a képzőművészet révén való megörökíttetés, olyan méltósággal utasítja vissza a szóba foglaltatást az aktív, céltudatos, a haza közössége érdekében cselekvő ember.

Ennek a Perikles vagy Iphigeneia példájában megragadható, a tett abszolút nagyságából táplálkozó öntudatnak éppen ellentétét látjuk Pindaros epinikion-költészetének tanulmányozása során.

Az olympiai, delphoi, nemeai és isthmosi versenyek győzteseinek tiszteletére írt, ránk maradt 46 epinikionjában a dolgozat elején idézett általános megfogalmazáson túl — a tetteket meg kell énekelni — gyakran konkretizálja a szóban való megörökítés gondolatát az agon-győzelemre. Az agon-győzelmet szavakba kell foglalni — ezt az egész költői programját meghatározó tételt Pindaros számos alkalommal sokféleképp variálva mondja ki, s a különféle kifejezések által az alapgondolat minden része különös jelentőséget kap, egyik szó sem cserélhető fel valami más tartalmúra. N. III. 6. kk.: „Az egyik tett erre, a másik arra szomjazik: az agon-győzelem a dalt szereti legjobban” (hasonló O. XI. 1. kk.). I. I. 47—52: „Különböző tettekért más és más édes bér jut az embereknek: a pásztornak, a földművelőnek, a madarásznak és annak, akit a tenger táplál. Valamennyien arra törekszenek, hogy a kínzó éhséget távol tartsák a gyomruktól, de aki a versenyekben vagy háborúzva nagy hírt arat, azáltal, hogy dicsérik, éri el a legmagasabb jutalmat, a polgártársak és idegenek szavának virágát”. Ezek szerint tehát az agon-győzelemhez

egyéb tevékenységektől eltérően különösen hozzátartozik a megéneklés. Továbbá: „A nagy tettek sötétségben vannak, dalra szorulnak: a szép tettek számára csak egy módon lehet tükröt állítani: ha fénylő fejdíszű Emlékezés (Mnemosyne) által hírt adó dalok lesznek a jutalom a fáradalmakért” (N. VII. 12. kk.), vagy N. IX. 6. kk.: „A tett felemelésére az isteni dicsőítő dal alkalmas” és „Az igazi hírt éneklek meg, a jótetteknek megfelelő bére ez” (N. VII. 63.). E néhány hely viszont a dal egyedülálló szerepét emeli ki a tett mellett. — Hogy pedig a „kell” sem cserélhető fel Pindarosnál a „szokásos” vagy „lehet”, vagy „szeretném” szavakra, ezt számos olyan hely mutatja, mely szerint objektív, leggyakrabban nem is a győztestől, hanem magától a győzelemtől igényelt szükségszerű kapcsolatot lát a költő az agon-győzelem és a dal között. Ez jutott kifejezésre fent a „dalra szoruló tettek” képében, erre utal a tett dalszomja (P. IX. 103. kk.-ben is) és az a kép, hogy a vers *bér*. Ezt fejezi ki továbbá N. IX. 48. következő képe: „Az édes daltól szökken virágba a győzelem”, s az a számos hely, ahol a „kell”, „illik”, tehát a személytelen szükségszerűséget kifejező szavak jelzik a vers indítékát.⁷ Pindaros szerint tehát az agon-győzelmet — más tevékenységektől eltérően — szavakkal, és pedig nem más eszközökkel kell — sőt hangsúlyozottan szükséges — továbbhatóvá tenni.

Az agon-győzelem adja tehát azt a Perikles vagy Iphigeneia példájával merőben ellentétes esetet, ahol a megörökítés külső eszköze éppenséggel nem feleslegesnek, hanem szükségesnek érzett. Az agon-győzelem megéneklése szükségszerűségének félreérthetetlen, nyomatékos, részletezett, többszörös hangsúlyozása a pindarosi epinikion-költészet egyik speciális vonása. A szó itt nem felesleges a tett mellett, hanem annak értékelője, szükséges kiegészítője. Nem szubjektív kívánság vagy szokás, vagy éppen a feleslegesség fogalma áll tehát a tett és szó között, hanem objektív szükségszerűség kapcsolja őket össze.

Ennyit a szó funkciójáról a tett mellett a pindarosi költészetben. Hogyan értékeli, hogyan rangsorolja ezek után a költő a tettet és a szót? Előrebocsátva: a tett és a szó különböző értelmű antithézisei, mint ismeretes, már Homerosnál megtalálhatók vagy fogalmilag, vagy a tethez, illetve szóhoz értő ember alakjába öltöztetve, s ezen helyekből kiderül, hogy a tettet előbbrevalónak, döntőbbnek érzik. A szónak a tethöz felületesebb voltára később is számos auktor utal, mint pl. Demokritos gnómája: „A szó a tett árnyéka” (B. 145. Diels) vagy Solon 8, 7. k, Theognis 61. kk., Euripides Phoin. 499. kk. A kétféle típus legvilágosabban Euripides Antiope-jában szerepel (Euripidis tragoediae, ed. A. Nauck, Lipsiae 1912. III. 40. kk.) Amphion és Zethos személyében. Kettőjük szóváltását egy harmadik személy — Ribbeck szerint nevelőapjuk — összegezi a 205. töredékben: „Aki ügyes szavaival győz, bölcs az, de én a tetteket mindig erősebbeknek tartom a szavaknál”. Mindezzel éles ellentétben áll a pindarosi koncepció. N. IV. 6. szerint a szó a tetteknel tovább él. Itt tehát bizonyos vonatkozásban a szó győzi le a tettet. Pindaros szerint így, a tett és szó hatásának tartamát és széles sugarát véve szempontul, az egyszer megtörtént, a továbbiakban csak hullámgyűrűkként egyre gyengülő erejű, következményeiben tovább élő tettel versenyre kelhet a költői szó, melynek szárnyas volta annyit is jelent, hogy szájról szájra terjed egyének és nemzedékek

terbeli és időbeli során át: nem egyszeri, hanem minden idézőkor újjászülető. Életét mindig újra kezdő tett ez.

A szónak a tettel szembeni — ha nem is fölénye, de teljes egyenrangúsága a pindarosi költészet minden darabjából kiviláglik. A tett és a szó megtetteit e költészet világában a győztes és a költő: az utóbbi megénekli a győztes tetteit, s az agon-győzelem az epinikionnal együtt alkot teljes értékű tettet. A szó nem holt megállapítás a tett mellett, hanem annak életadója. — A költő alakja az epinikionban egyenrangú a győztesével. Ezt a sokszor kifejezett értékbeli egyenlőséget számos, a két alak belső hasonlóságát kifejező hely is illusztrálja. Így tehetségük egyaránt velük született (P. V. 114., O. II. 86. kk.), továbbá, ami ezzel egyet jelent, mindkettőjük isten, sőt gyakran hangsúlyozottan ugyanazon isten (pl. a Charisok, O. II. 50. kk. és O. IX. 25. kk.) segítségével éri el azt, amit elér. De ugyanúgy közös az is, amire törekszenek: összekapcsolja őket a versenygyőzelem, mely mindkettőjük életének központja (P. XI. 54. k. és O. III. 43. k.) és az areté eszménye — ennek megvalósításában egymás segítői.

A két alak szoros kapcsolata és ezáltal egyenértékűsége érdekesen nyilvánul meg a pindarosi gondolkodásra és stílusra olyan jellemző költői képekben, közelebbről a költészetre vonatkozó képeiben. Vannak ezek között olyanok (1), melyek közvetlenül fejezik ki a győztes és a költő kapcsolatát. Ezekben a költő személyesen vagy epinikionját küldve „felkeresi” a győztest, vagy vele együtt utazik (pl. O. VII. 13.). Mások (2) a győztes életterületéről származnak, pl. az agonisztikus képek (a költő „fut”, „távolugrik”, „dárdát hajít”, „diszkoszt dob” stb., pl. O. VIII. 54., N. V. 19. kk., P. I. 44. kk., I. II. 35. k., I. II. 1. kk.). O. XIII. 93. kk-ben pl. — „Nekem, aki egyenest hajítom a dárdát, nyilaimmal sem szabad célt tévesztenem” — a költő a győztesnek a versenyben megnyilvánuló ügyességét magára is kiterjeszti, erre hivatkozva biztatja önmagát költői tevékenységében. Az összekapcsoló kép révén a győztes dárdahajító ereje szimbolikus jelentést nyer, a költő tehetsége pedig konkrétabb formát ölt. Ennek a gondolatnak másik variációja O. VI. 21. kk. is: „Phintisem (ez a győztes kocsihajtó), fogd be számomra a (győztes) öszvéreket... , hogy eljussunk a győztes családfájához... Isterik az utat, hiszen Olympiában koszorút nyertek”. A költő képzeletbeli dalfogata itt mintegy azonosul a győztes fogattal, s a dalfogat lovai az igazi versenylovak győzelme alapján mutatkoznak alkalmasnak jelképes hivatásuk betöltésére: segíteni a költőt abban, hogy feltárja a múltat. — Ide tartoznak a versenykocsi bizonyos előfordulásai is, melyekben az a Múza-kocsival, e speciálisan pindarosi képpel mutat rokonságot (pl. N. IX. 4. kk.). A győztes életterülete asszociálja továbbá a tenger-melléki győztesek tiszteletére írt epinikionok költészetre értett hajó-képeit (l. különösen az aiginaiakra írt epinikionokat, pl. N. V. 2. k., N. VI. 555.). — (3) Megint más, költészetre vonatkozó képek közös szimbólumrendszeret alkotnak az ember — a győztes — életére, tevékenységére vonatkozó képekkel. Az út pl. gyakran jelenti a győztes életútját és a vers menetét (pl. P. IV. 247. vagy a lentebb elemzett P. X.) s a szárny képe egyaránt felmerül a győzelem (O. XIV. 24.) és a költészet (P. VIII. 34.) fogalmával kapcsolatban. — Végül (4) a képek nagyszámú csoportja egyesíti magában a két most említett cso-

port jellegzetességeit: a költészetre vonatkoznak és a győztes életterületéről származnak, de nemcsak ezáltal, implicite, utalnak a győztes meglevő (agnosztikus képek) vagy származása folytán feltehető (hajóképek) képességeire, hanem expressis verbis tartalmazzák a győztes és a költő jellemzését egyaránt. — Pindaros első ránk maradt, 498-ból való epinikionjából (P. X.) az út képe három szinten bontakozik ki. A győztes apja nyomdokain halad, a Moira követi. Bár Delphoiban győzött a kettős futásban, az égbe nem juthat el: a Heraklestől a hajózás számára megszabott végső határig „elhajózott”, de az ember sem hajóval, sem gyalog nem juthat azon túl a hyperboreusok csodálatos népéhez vezető útra. Erre csak Perseus juthatott el, de hogy ő aztán eljutott és hogy ő korlátlanul bejárhatta a valóságos és mithikus világot, ezt a költő nyomatékosan hangsúlyozza a költemény központját alkotó mythosban. Perseus útja a késői utód, a győztes Hippokleas útjának magasabb fokú megvalósulása. Mindkettő egy isten (Apollon, Athene) vezetésével halad, de az egyik hős, a másik csak ember, az egyik bárhová eljuthat, a másiknak lehetőségei korlátozottak. — A harmadik út a költő útja, mely a mythos végén álló hajóképben jut kifejezésre: „Pihentesd meg az evezőt — mondja önmagának — és bocsásd le gyorsan a horgonyt a hajó tatjáról a zátonyrafutás védelméül”. A költő bizonyos, az epinikion szerkezete és a téma által meghatározott menet szerint kormányozza hajóját, s attól tart, hogy ha belebonyolódik a mythosba, „zátonyra fut”. A költő „útjának” képe a vers végén a Múszakocsiban csúcsosodik ki. — Az itt emlegetett, a költészettel kapcsolatos horgony-szimbólum másutt a győztes életének horgonya (O. VI. 26. kk.), a Herakles-oszlop pedig jelentheti a költő korlátait is (P. IV. 26. kk.), sőt egy helyen a győztes és a költő korlátait egyszerre: O. III. 43—47; „Theron eljutott erényeivel a Herakles oszlopaiig... Nem megyek tovább”. Ugyanilyen, a győztes életterületéről származó, a győztes életével és a költészettel kapcsolatban egyaránt felmerülő jelkép a szél is. Továbbá I. II. 35-ben — „Olyan messzire hajítom a diszkoszt, amennyire Xenokrates túltesz az embereken kedvességével” — a diszkosz repülése a győztes emberi kiválósága és a költő tevékenysége között von párhuzamot, mindkettőt a versenyteljesítmény fogalmához hozza közel.

A megörökítés tárgyának, a tettnek vizsgálata után nézzük Pindarosnál is az eszközt!

A tett megörökítésének a versenygyőzelem esetében sem egyedüli módja a költészet. Mint a győzteszobrok gyakorlata is mutatja, a képzőművészet éppúgy ennek szolgálatában állott, mint a kardalköltészet. Ennek a ténynek természetes következménye, hogy Pindarosnál felvetődik költő és szobrász. epinikion és győzteszobor — költészet és képzőművészet — viszonya. Erről a témáról, összevetve Pindaros véleményét más antik véleményekkel, röviden másutt beszéltünk.⁸ Most csak néhány szóban utalunk rá, hogy Pindaros gyakran hasonlítja versét épülethez (O. VI. 1. kk.), szoborhoz, emlékműhöz, koszorúhoz (N. VIII. 80. kk., N. VII. 77. kk.), fikciója szerint a költészet tehát valamely anyagi művel rokon, mely messzire látható és maradandó.⁹ Mégis a költészetre vonatkozó képeinek legnagyobb része mozgásképp (a költő úton halad: P. IV. 247. kk., P. XI. 36. kk., szárnyal: O. II. 80. kk., N. III. 80. kk.,

hajózik: P. III. 68. kk., N. VI. 32. kk., N. V. 50. kk., versenyez: az említettekén kívül pl. N. VII. 70. kk., Múzsakocsira száll: O. IX. 80. k., I. II. T. kk., I. VIII. 61. kk.). A mozgás, mint tertium comparationis a költészettel kapcsolatos képekben többgyökerű. Néhol konkrétan a költő vándorló életmódjára utal, másutt a költői ihletet jelentő belső dinamizmusra, megint másutt a vers menetét jelenti, sokszor pedig a szó szárnyas, szájról szájra terjedő voltát. A költő N. V. I. kk.-ben „szembesíti” egymással a verset és a szobrot: „Nem vagyok szobrász, hogy talapzaton álló, nyugvó szobrot csináljak, hanem dalom, indulj el minden hajón és csónakon...”. A képzőművészeti alkotás statikus és a vers dinamikus, az emberek között terjedő mivolta közül az utóbit tartja értékesebbnek.

A költői szó funkciója tehát Pindarosnál abban áll, hogy az agon-győzelemmel nagy tetté egyesülve, azt láthatóvá és maradandóvá teszi. Az epinikion megszünteti a tett objektív voltát, összekapcsolja a cselekvő szubjektummal tudomására hozza a külvilágnak, mégpedig a költő egyéniségével összekapcsolva, s téren és időn át felülemeli: a tér gyújtópontjába és az idő sodra fölé helyezi a tettel együtt a győztes és a költő személyét is. A költői szó ilyen szerepéről Pindaros számos helyen tesz bizonyosságot közvetlenül is, de legteljesebben a költészetre vonatkozó képeiben fejeződik ez ki. Ezek a képek, most már összességüket tekintve, szórványosan kifejeznek az epinikion szerkezetére való vonatkozást (pl. a koszorú-szimbólum N. VII. 77. kk.-ben vagy O. VI. I. kk. épületképe), kiemelhetik a vers isteni eredetét (a Múzsakocsi vagy a költő által megművelt Charisok kertje O. IX. 25. k.-ben), a költői tehetség veleszületett mivoltát (a költő mint sas, O. II. 86. kk.), vagy utalhatnak a vers speciálisan győzelmi költemény voltára (agonisztikus képek stb.). A képek egy csoportja a vers jótékony hatását ábrázolja (a költemény mint méz, mint víz, mint orvosság). Nagy többségük azonban arra a kérdésre felel, hogy milyen mértékben tud a vers hatni. Ebből a szempontból három alapvető tulajdonságát hangoztatják az epinikionnak. A vers messzire látható, felhívja az emberek figyelmét — ez a tanulsága a versre vonatkozó fény-, arany-, virág-, koszorú-, épület- és tűzszimbólumoknak. A vers dinamikus — ezt fejezik ki a mozgásképek. Ez a két mozzanat a vers térbeli terjedését dokumentálja. Az időbeli hatást — a vers maradandó — a koszorú, a gyapjú, az arany, az épület, a szobor és a méz szimbólumai illusztrálják.

A költészet ható és életben tartó erejének ilyen részletes és hangsúlyos ábrázolásával a görög költészetben sehol másutt nem találkozunk. Egy helyen azonban mégis akad valami hasonló: az idősebb kortárs, a szintén arisztokrata *Theognis*-nál (237—254. sor). A Kyrnost fölemelő, híret messzi vidékekre elröpítő és a jövő számára megőrző theognisi szó önábrázolása ezen a helyen tartalmilag rokon a Pindaroséval, sőt itt-ott ugyanolyan képekben jut kifejezésre (237: szárnyas, repülő szó; 237. k., 247. k.: tengeren és nagy területeken át való elterjedés, vö. pl. Pindaros I. IV. 41. kk., N. VI. 56. [49]; 243. kk.: a Hadesbe hatoló szó, vö. O. VIII. 82. kk.; 249. kk. a pindarosi Múzsakocsi-képet idézi).

A pindarosi epinikion-költészet speciális funkcióját, azt a tényt, hogy itt a tett szóra, mégpedig a képzőművészeti alkotással maradandóságban versengő,

de dinamizmusával azt túlszárnyaló szóra szorul, az agon-győzelem értékelésének közelebbi vizsgálata magyarázhatja meg.

Ha a rávonatkozó görög nyilatkozatokat olvassuk, mintahogy az említett cikkben erre is röviden utaltunk, ellentmondásos kép alakul ki. Közismert, hogy az agonok társadalmi jelentősége óriási volt, amennyiben a földrajzilag, társadalmilag, politikailag heterogén görögséget egyesítették a kalokagathia eszméjének jegyében. Ezt az egyoldalúan pozitív értékelést azonban bizonyos korlátok közé kell szorítani. Az agonok fénykora a VI—V. század — a következő időszakban egyre inkább nő a hivatásos atléták száma, ahogy ezt Euripides Autolykos című szatírájátékának töredéke is jelzi. „Sok rossz van Hellaszban, de semmi sem rosszabb az atléták fajzatánál” — kezdi, s ez a mondat mintegy a híres sophokleszi ember-kardal első sorainak paródiájaként hat, de összevethető azzal a sok magasztaló felsőfokkal is, melyekkel Pindaros az agon-győzteseket illeti (P. II. 60, P. VII. 6. k.). Euripides ábrázolásában az atléták hazájuk számára nem hajtanak hasznot, harcban nem használhatók, életmódjuk békében is gyümölcstelen, csak ifjúkorukban aratnak babérokat, az öregség teljesen haszontalanná teszi őket. Az efemer atléta típusával Euripides a derék harcos, találékony polgár és a bölcsszavú államférfi alakját állítja szembe. — De nemcsak terminus ante quemjét kell megvonnunk az agonok pozitív értékelésének. Már a VII. sz.-ból Tyrtaiosnál ismerünk egy olyan hypothekai-töredéket, mely így kezdődik (9. Diehl): „Nem méltatnám emlékezetre és nem tenném versembe a férfit lábának aretéja miatt, vagy, mert jó birkózó...”. A fizikai nagyság, testi erő, gyorsaság, szépség, beszéd-készség, gazdagság, hatalom: az arisztokrácia eme jellemzői nem teszik az embert dalra méltóvá, csak a harci erő: ez hasznos a hazának, a polis közösségének. És mi a jutalma a költő szerint az ilyen embernek: ifjú, öreg, az egész város megsiratja, sírja és utódai nevezetesek a jövőben is, neve és híre halhatatlan — ha pedig élve marad a harc után, az egész polgárság között a legnagyobb megbecsülésnek örvend. — Tyrtaios ilyen véleménye nem lehetett elszigetelt, versének rendeltetése ugyanis tömegbuzdítás, tehát általánosan visszhangra találó véleményt kellett kifejeznie ahhoz, hogy célt érjen. Így bízást feltételezhető, hogy a VII. század második felében a spártai közvéleménynek legalábbis egy része az agon-győzelmet öncélú, a közösség számára haszontalan, efemer dolognak tartotta.

Az olympiai győztest ünneplő szokásokkal — ünnepélyeket rendeztek a számukra, díszhelyet adományoztak nekik, közköltségen étkeztették őket — szállt szembe a gazdaságilag-társadalmilag fejlett Ionia fia, a VI. századi nagy öntudatú bölcs, Xenophanes (2. fr.). Athenaios szerint, aki mindkét töredéket megőrizte, Euripides kritikája e versre megy vissza. Közismert soraiban a pusztán fizikai teljesítmény és a szellemi kiválóság közti érték-különbséget vizsgálja Tyrtaioshoz hasonlóan a haza érdekének mérlegén, s az utóbbit tartja egyedül gyümölcsözőnek. — Xenophanesnak és a későbbi filozófusoknak az agon-versenyzőkről mondott szigorú ítéletén, ahogy erre E. Welskopf „Probleme der Musse im alten Hellas” (Berlin, 1962.) c. munkájában (227. k.) rámutat, semmiféle pindarosi vagy bacchylidesi epinikion nem változtatható.

E három idézett helyen az arisztokrata agon-győztes felett a harcos, a bölcs és a polgár szemszögéből hangzik el az ítélet. Mivel számos görög auktor-hely mutatja, hogy a görögök főképp a rabszolgamunka széleskörű elterjedése előtt becsülték a fizikai munkát,¹⁰ valószínűleg tisztán állt előttük a teremtő, anyagiakban gyarapító fizikai munka és a versenyző tevékenysége közti értékkülönbség is. A két tevékenység összevetésére egyébként magánál Pindarosnál is sor kerül a fentebb idézett I. I. 47. kk-ben.

Eltételezve most már a pro és contra görög véleményektől, melyekből az idézettek csak kiragadott példák voltak, magának az agon-győzelem fogalmának szemlélete alapján világos, hogy olyan tett az, melynek nincs távolabbi külső célja, nem hoz létre anyagi alkotást, látványa a versenypályához kötött és a verseny idejére korlátozódik, s így csak szűk embercsoportra — az éppen jelenlevő nézőkre — hat. A győzelem emlékét a családban koszorú, az atléta szülővárosában vagy a győzelem helyén győztesszobor, epinikion őrzi, ezeket azonban nem maga a győztes hozza létre. Íratlan törvény megszabta adományok vagy pénzért szerzett jutalmak ezek, kívülről jövő pótlékai annak az anyagi alkotásnak, mely magából a győztes tetteiből nem születik. Igaz ugyan, hogy magából a teljesítményből is kiindult valamely alkotó-formáló erő, de ez túlnyomórészt magára a sportolóra hatott vissza. A versenyek megkívánta mértékletes, fegyelmezett életmód, a bátorság, a lélekjelenlét, a koncentráció kifejtésére irányuló törekvés, ahogy ezeket a tulajdonságokat pl. Epiktetos ábrázolja, a győztes testi-lelki alakulásán éreztethette hatását, de ilyen-lyen sem számolhatunk mindig, hiszen a kocsiverseny győztesei a legtöbb esetben nem maguk versenyeztek, hanem kocsihajtóikkal képviseltették magukat.

Az atléta-élet eredményeit a versenyző tehát önmagában hordozta, életének egyetlen alkotása — önmaga volt, s így érthető, hogy döntő fontosságú volt ezeknek a kialakított értékeknek továbbadása, átörökítése a görög arisztokráciánál éppúgy, mint minden más elszigetelt, a külső környezet formáló hatásától elzárkózó, a közösség érdekében álló alkotó tevékenységgel nem foglalkozó arisztokrata rétegnél. Hogy Pindarosnál a veleszületett adottságok olyan nagy szerepet játszanak, és hogy az egymást követő nemzedékek problémájával olyan gyakran foglalkozik, ezt arisztokrata beállítottságán kívül még egy körülmény teszi érthetővé, ti. éppen az, hogy a vers élete és terjedése az emberi tudat, továbbélése az egymást követő nemzedékek kapcsolata által van biztosítva.¹¹

Mindezek alapján világos, hogy a már bizonyos görög vélemények által is femernek, mert nem alkotónak, nem közösségi érdekűnek, szellemileg tartalmatlannak ítélt, az egyes ember fizikai-szellemi lehetőségeihez képest valójában is jelentéktelen tettet csak a hozzátapadó szokások: a koszorúzás, a győztesszobor, de elsősorban az epinikion tölthette meg olyan tartalommal, hogy az egyfelől az egész görögségre kiható, másfelől a jövő nemzedékek számára is élő jelentőségű legyen. Az agon-tevékenységet az anyagi alkotó munkához, a szellemi munkához és a harci tevékenységhez képest elmarasztaló kritikával Pindaros az agon-győzelem és az epinikion-költészet széles közösségekben tudatosított közös tettét szegezi szembe. Ebben a közös tettben az agon-győzelemhez szellemi tényező — a költő szelleme — és anyagiság

— a koszorúhoz, szoborhoz hasonlított vers — is társul. Az arisztokrata költő a szó térben-időben szinte végtelen hatását kapcsolja hozzá az arisztokrata tettehöz, ezáltal közel hozva a szellemi alkotás és az anyagi mű fogalmához, egyben a jelen és a jövő közösségéhez; így válik ez a görögség legszélesebb körei számára egységesítő, közös eszmévé. Így érthető az agon-győzelem tettehöz ez a közismerten nagy jelentősége, de így érthető a pindarosi költészetben a szó lényegbe vágó fontosságának hangsúlyozása a tettel szemben és a képzőművészeti alkotás mellett. Mindezt figyelembe véve nem látszik véletlennek az sem, hogy Pindaros mellett éppen Theognis, a másik, arisztokrata ifjút dicsőítő arisztokrata költő az, akinél a szó funkciójának a Pindaroséhoz hasonló részletes ábrázolását olvashatjuk.

Arra a hanyatló arisztokráciára, melynek Pindaros tagja, a cselekvőképesség lanygulása, tetteik hatókörének leszűkülése, elszigetelődése jellemző. Pindaros ennek a nemességnek védelmezője. E. Thummer Pindaros vallásáról írva arra a végkövetkeztetésre jut, hogy ez a pindarosi vallás, mely az arisztokrata győzteseket genetikai kapcsolatba igyekszik hozni az istenekkel, vagy egy-egy istent és hőst az arisztokrata győztes patrónusaként vagy mintaképeként állít be, az arisztokráciát minél szorosabb szálakkal szeretné az istenvilághoz kapcsolni, így akarva megrendült biztonságérzetét növelni.¹² O. Becker¹³ is ilyen társadalmi jelentőségét látja a pindarosi epinikion-költészetnek. Szerinte Pindaros a mythikus tettek ábrázolásával próbálja ellensúlyozni a hanyatló arisztokrácia passzivitásba süllyedését. Pindarosnak a költésze-tről alkotott koncepciója a költői fikció vagy szuggesztívó erejével szintén a passzív, de amellett tartalmatlan és elszigetelt arisztokrata mentalitást próbálja menteni. Végső soron azon igyekszik, hogy osztályát összekapcsolja az emberi közösséggel. A pindarosi epinikion fent vázolt funkciója tehát a hanyatló osztályok harcának szükségszerű velejárójaként alakult ki.

JEGYZETEK

¹ Pindaros epinikionjainak teljes magyar fordítása: Pindaros. Magyarul tolmácsolta Csengery János. Budapest, 1929. Néhány epinikion újabb fordítása Jánosz Istvántól: Széphajú Kharizok tánca. Budapest, 1960.

² Pl. Ilias VI. 357. k.; Ibykos fr. 3. 47. kk.; Theokritos XVI. 48. kk.; Platon Menexenos V. (236). IX. (239). A témáról összefoglalóan G. Steinkopf: Untersuchungen zur Geschichte des Ruhmes bei den Griechen. Diss. Halle, 1932.

³ Horatius cc. III. 30., II. 20., IV. 9., Sat. I. 3., 108; Propertius III. 2, 17.; Ovidius Amores I. 10. 62, Metamorph. XV. 871. kk. A középb- és újkorban is topos, I. J. Burekhardt: Die Kultur der Renaissance in Italien. Leipzig, 1935. 82. kk., E. R. Curtius: Europäische Literatur und lateinische Mittelalter. Bern, 1948. 82. kk.

⁴ A témáról Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Budapest, 1949. 87. kk., 102. kk., 113. kk.

⁵ Ehhez a gondolathoz I. különösen egy Agathias előtt 1700 évvel korábban íródott egyiptomi papiruszt, magyar fordításban idézve, Borzsák Istvánnál: Exegi monumentum aere perennius (előadás kézirat), részben idézve és magyarázva: A paraszt panasza. Budapest, 1963. Dobrovits A. utószava 117. k. — Tekintettel arra, hogy a hellénisztikus kor sok egyiptomi kultúrelem örököse, Agathias pedig a hellénisztikus irodalom befolyása alatt áll, az általánosan ismert gondolat e két kifejezése talán genetikailag sem független egymástól.

⁶ A síremlék kizárólagos jelentőségét a megőrkítésben s vele együtt a sírfeliratét utasítja vissza a peloponnesosi háború hősi halottaira mondott Perikles-beszéd egy másik részlete (Thukydides II. 43, 3: „... Sirjúk az egész világ, és nemcsak hazájukban a sírfelirat, hanem külföldön is tovább elíratlan emléküik...”).

⁷ Ez a szükségszerűség természetesen nem tisztán objektív, indítéka a megrendelő akarata és a közösség igénye is. Erről l. H. Gundert; Pindar und sein Dichterberuf. Frankfurt, 1935. 30. kk., 43. kk., K. Svoboda: Les idées du Pindar sur la poésie, Aegyptus 32. (1952) 108. kk., B. Snell: Poetry and Society. The Role of Poetry in Ancient Greece. Washington, 1961. 30. kk., 53, 61. k.

⁸ A koszorú mint költészetszimbólum Pindarosnál, Antik Tanulmányok 10. (1963.) 179—191.

⁹ A szó és az anyagi mű összekapcsolásáról már szó van a Gilgames-eposzban is; erről, valamint a költő és a kézműves Pindarosnál is meglevő párhuzamáról a középkori skandináv dalnokoknál l. K. von See cikkét: Germanisch-Romanische Monatsschrift N. F. XIV. 1. 1964. 7. kk.

¹⁰ A bonyolult, különböző korokban és a társadalom egyes rétegeiben más és más görög munkafogalomról l. Sarkady János cikkét (Annales Univ. Sc. Bud. Sect. Hist. 1957. I. 47. és 132. j.), valamint Szabó Árpád: Szokratész és Athén. Budapest, 1946. különösen 31. kk.

¹¹ Az utódokról mint a halhatatlanság zálogairól l. Pindaros fr. 94/a. 14. kk. A vers Pindaros X. 86. kk-ben a győztes számára az, ami az apának a gyermek; hasonló képről l. Curtius i. m. 54. A tettet követő dicséret Hypereides Epitaphios-ában (Or. Att. II. 409. kk.): „... Akik közülük gyermektelenül haltak meg, azok számára a hellének dicséretei lesznek a halhatatlan gyermekek”.

¹² Die Religiosität Pindars. Diss. Innsbruck 1957. 132. kk.

¹³ Das Bild des Weges und verwandte Vorstellungen im frühgriechischen Denken. Hermeneutische Zeitschrift 4. 1937. 54.

Эдит Моравчик

ФУНКЦИЯ ПОЭТИЧЕСКОГО СЛОВА У ПИНДАРА

Согласно общему мнению греков слово и художественное творчество равноправные средства увековечивания, но не каждый факт нуждается в увековечивании, потому что факт-поступок, обслуживающий интересы общества, сам по себе уже память. Но Пиндар подчеркивает, что победы на агоне, исключая всякий другой факт, нуждаются исключительно в слове или в каком другом средстве. У него поэтическое слово и победы на агоне, как на 10 показывают относящиеся к поэзии картины, дополняя друг друга, сливаются в общий факт, но слово, хотя оно своей увековечивающей функцией похоже на произведение изобразительного искусства, является более динамичным и более общим увековечивающим средством. Формирование подобной функции Пиндаровой эпиникионовой поэзии стало необходимым из-за безрезультатности победы на агоне самой по себе, установленной ещё Тюртаем, Ксенофаном и т. д. Только поэт-аристократ мог влить содержание в эту проходящую, пассивную, бесплодную для публики жизненную деятельность аристократии силой своей души; только такой поэт мог изобразить эту деятельность словом, сравненным с результатом изобразительного искусства и динамичной поэзии, сравненной, например, с кораблём, с коляской муз так, чтобы она подействовала на публику.

Edith Moravcsik

DIE FUNKTION DES DICHTERISCHEN WORTES BEI PINDAR

Laut der allgemeinen Auffassung der alten Griechen sind das Wort und die Werke der bildenden Künste gleichrangige Mittel zur Verewigung. Nicht jede Tat bedarf jedoch der Verewigung: das Wirken im Interesse der Gemeinschaft stellt sich selbst ein Denkmal. Pindar aber betont ausdrücklich, daß der Agonsieg — im Gegensatz zu anderen Taten — unbedingt und ausschließlich

durch Worte, nicht aber durch andere Mittel verewigt werden muß. Wie schon seine auf die Dichtkunst bezüglichen Bilder bezeugen, vereint sich bei ihm das dichterische Wort mit dem Agonsieg und ihre Einheit bildet erst die Tat, wobei das dichterische Wort, obwohl in seiner verewigenden Rolle der Werke der bildenden Künste gleich, diese durch seinen Dynamismus und sein räumliches Verbreitungsvermögen bei weitem übertrifft. Die Notwendigkeit einer derartigen Darstellung der Funktion der Epinikiendichtung von Pindar wurde durch die schon von Tyrtaios und Xenophanes festgestellte Nutzlosigkeit des Agonsieges in sich hervorgerufen. Die Agonwettkämpfe, diese ephemere, passive und für die Gemeinschaft unfruchtbare Betätigung der Aristokratie bedurfte des dichterischen Geistes, der sie durch das alle Bildkunstwerke übertreffende Wort, durch dynamische Gedichte auf die Gemeinschaft einwirken läßt.

Kötetünk munkatársai

Barta János egyetemi tanár, a *KLTE* II. számú magyar irodalomtörténeti tanszékének vezetője, az irodalomtudományok doktora. — Bán Imre egyetemi tanár, a *KLTE* I. számú irodalomtörténeti tanszékének vezetője, az irodalomtudományok doktora. — Szuromi Lajos tanársegéd az I. sz. tanszéken. — Barla Gyula a Kossuth Gyakorló Gimnázium tanára. — Basch Lóránt ügyvéd, az egykori Baumgarten Ferenc Irodalmi Alapítvány gazdasági kurátora, Babits Mihály irodalmi hagyatékának gondozója. — Borbély Sándor tanárjelölt, ötödéves hallgatónk az 1963—64. tanévben. — Fülöp László tanárjelölt, negyedéves hallgatónk az 1963—64. tanévben. — Moravcsik Edit tanársegéd a *KLTE* klasszika—filológiai tanszékén.

Basch Lóránt cikke hozzászólás- és kiegészítésként készült Kardos Pál egyetemi tanárnak Ady és Babits kapcsolata 1919-ig (*KLTE* 1961. évi, VII/1. Actája, 45—60.) és Babits viszonya Adyhoz 1919 után (*Studia Litteraria* I. 1963., 123—139.) című tanulmányaihoz.

A Horváth János egyetemi előadásairól készült jegyzetet a család, illetve a jogutódok szíves engedélyével közöljük. Az Intézet, amelynek négy professzora volt Horváth János tanítványa, tudatában van a kitüntető szívességnek, és hálás köszönetet mond érte.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Barta János</i> : Kifejező funkció és kifejező stílus	3
<i>Horváth János</i> egyetemi előadásai a régi magyar irodalomról	15
<i>Bán Imre</i> : Losontzi István Poétikája és a kései magyar barokk költészet	29
<i>Szuromi Lajos</i> : A régi magyar irodalom helyzete a felvilágosodás korában	41
<i>Barla Gyula</i> : Arany politikai környezete az 1840-es évek első felében	57
<i>Basch Lőránt</i> : Adalék az Ady—Babits-kérdéshez	79
<i>Borbély Sándor</i> : A pályakezdő Gulyás Pál	91
<i>Fülöp László</i> : Erkölcs és történelem (Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét)	105
<i>Moravcsik Edit</i> : A költői szó funkciója Pindarosnál	117

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Янош Барта</i> : Выразительная функция и выразительный стиль	13
<i>Янош Хорват</i> : Древневенгерская литература	28
<i>Имре Бан</i> : Поэтика Иштвана Лошонци и поздняя венгерская поэзия барокко	42
<i>Лайош Суроми</i> : Положение древневенгерской литературы во время просвещения	56
<i>Дюла Барла</i> : Политическая среда поэта Янош Арань в первой половине 1840-х годов	76
<i>Лорант Баши</i> : К вопросу взаимосвязи Бабича с Ади	89
<i>Шандор Борбел</i> : Начало творческого пути Пала Гуляша	102
<i>Ласло Фюлöp</i> : Мораль и история (Ференц Шанта: Пятая печать)	115
<i>Эдит Моравчик</i> : Функция поэтического слова у Пиндара	127

INHALT

<i>János Barta</i> : Ausdrucksfunktion und expressiver Stil	13
<i>János Horváth</i> : Die ältere ungarische Literatur	28
<i>Imre Bán</i> : La Poétique de István Losontzi et la poésie hongroise du baroque attardé	42
<i>Lajos Szuromi</i> : Situation of Old Hungarian Literature in the Age of Enlightenment	56
<i>Gyula Barla</i> : Die politische Umgebung des Dichters János Arany in der ersten Hälfte der 1840-er Jahre	77
<i>Lőránt Basch</i> : Zur Frage der Beziehungen zwischen Ady und Babits	89
<i>Sándor Borbély</i> : Die frühe Schaffensperiode von Pál Gulyás	103
<i>László Fülöp</i> : Moral und Geschichte (Der Roman von Ferenc Sánta: Das fünfte Siegel)	115
<i>Edit Moravcsik</i> : Die Funktion des dichterischen Wortes bei Pindar	127

64.1823.1 Alföldi Nyomda, Debrecen

Tankönyvkiadó Vállalat

A kiadásért felelős: Vágvölgyi Tibor igazgató

Felelős szerkesztő: Simonyi Pálné. Műszaki vezető: Gonda Pál. Műszaki szerkesztő: Szabados József

A kézirat nyomdába érkezett: 1964. július. Megjelent: 1964. december

Példányszám: 600. Terjedelme: 11,50 (A/5) iv. + 1 lap melléklet

Készült: monószedéssel, íves magassnyomással az MSZ 5601-54 és az MSZ 5602-55 szabvány szerint

TA-380-a-6400

Raktári szám: 64 126